

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (505)
ЛИПЕНЬ – СЕРПЕНЬ
2012

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), **Андреа Граціозі** (Неаполь, Італія), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **С.М.Плохий** (Гарвард, США), **Анджеї Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С. Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **Т.І.Таїрова-Яковлева** (Санкт-Петербург, Російська Федерація), **П.П.Толочко** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редаколегія:

Г.В.Боряк, **В.Ф.Верстюк**, **С.В.Віднянський**, **В.М.Горобець**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. гол. ред., відпов. за вип.), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Резнт** (заст. гол. ред.), **В.М.Ричка** (заст. гол. ред.), **О.С.Рубльов** (заст. гол. ред.), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троїцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**,
д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв, **О.М.Квітка**

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Коректор:

Н.Ю.Мельник

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 800 прим. Зам. №547
Підписано до друку 16.08.2012 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета у
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий,
інформаційний центр» («КВІЦ») Свідоцтво ДК №461 від 23.05.2001 р.
Адреса: вул. Фрунзе, 19-21,
Київ, Україна, 04080
Тел.: +380 (44) 417-21-72, +380 (44) 417-36-68
Тел./факс: +380 (44) 417-60-08
E-mail: kit_press@yahoo.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Ричка В.М.

Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства ... 4

Волощук М.М. (Івано-Франківськ)

Руські переселенці в Угорщині XII–XIV ст.: обов'язки та соціальне становище ... 21

Сокирко О.Г.

Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) ... 35

Горобець В.М.

Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви ... 52

Таїрова-Яковлева Т.І. (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. ... 67

Іваненко О.А.

Міжнародна співпраця вчених Університету св.Володимира (1900–1914 рр.) ... 74

Євсеева Т.М.

Особливості збереження/порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1920-ті рр.) ... 93

Веденев Д.В., Лисенко О.Є.

Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) ... 104

Бек К. (Регенсбург, Федеративна Республіка Німеччина)

Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР ... 127

Крупина В.О.

«Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть...» (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в Києві) ... 140

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Папакін Г.В.

Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження ... 154

Грінченко Г.Г. (Харків, Україна), Реброва І.В. (Краснодар, Російська Федерація), Романова І.М. (Мінськ, Білорусія)

Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) ... 172

Вілкул Т.Л.

Створення легенди про Совія в «Іудейському хронографі» другої половини XIII ст. ... 188

Конопська Б. (Варшава, Польща)

Польські наукові історичні атласи в XIX–XX ст. ... 201

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

С.Єскельчик. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття (В.С. Шандра)	212
О.О.Ковальчук. Українське історичне джерелознавство доби романтизму (О.В. Ясь)	216
М.М.Варварцев. Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рісорджименто (Л.Ф. Приходько)	219
Я на сповіді сказав би: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем: Документи (Б.Ю. Патлатюк, Львів)	224

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Автор та його право: роздуми про одне друковане видання, присвячене Хотинській війні 1621 р. (П.М. Сас)	227
--	-----

ХРОНІКА

Боровик М.А., Пастушенко Т.В.

Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи».	235
--	-----

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2011 р. ...	238
--	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, келінь – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litorus New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

Шановні читачі!

**У редакції «УІЖ» нова електронна пошта:
uhj@history.org.ua**

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

В.М.Ричка*

ВІЗАНТІЙСЬКІ ПОХОДИ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА**

З'ясовується історичне значення походів київських князів на Візантію, які під мурами Царгорода відкрили себе невмирущою «грецькою славою». Простежується осмислення цієї спадщини на заламах історичної пам'яті наступних поколінь, її вплив на формування культурно-політичних ідентичностей східнослов'янських народів та вибір шляхів їх цивілізаційного розвитку.

Походи перших київських князів на Царгород кінця IX – початку X ст. у науковій літературі зазвичай потрактовуються як воєнне авантюрицтво, викликане надміром сил молодій Давньоруській державі. Проте внутрішні мотиви зовнішньополітичних акцій Русі, утім як і інших сусідніх із Візантійською імперією варварських народів, обумовлювалися, на мою думку, не тільки й не стільки грабіжницькими чи торговельно-економічними інтересами, а були викликані передусім ідейними спонуканнями. Для молодих державних утворень середньовічної Європи, зокрема слов'янських, Романія – Візантія уявлялася втіленням «царства Божого» на землі. Ворогуючи з нею вони тим часом і гадки не мали заперечувати її єдино можливу у цьому світі легітимність, а ставилися до неї з глибокою повагою і задрістю¹. Не випадково, либонь, укладачі «Повісті временних літ» – цієї пам'ятки старокиївського літописання початку XII ст. – намагалися будь-що

«пов'язати ранню руську історію з історією імперії, часто навіть залучаючи до свого викладу події, які безпосередньо не стосувалися Русі (початок правління Михаїла (852 р.), війна імператора Михаїла з болгарями (858 р.), початок правління Василя (868 р.), правління імператорів Лева та Олександра (887 р.), війна імператора Лева з болгарями (902 р.), але створювали ілюзію пов'язаності двох історій. У часи написання літопису, коли Візантія була єдиною імперією і єдиним православним царством у відомому світі, таке долучення витоків держави до слави, блиску й авторитету Константинополя важило багато»².

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі.
E-mail: wolr@ukr.net

** В основі статті доповідь, виголошена на засіданні вченої ради Інституту історії України НАНУ 24 березня 2011 р.

¹ Аверинцев С. С. Византия и Русь: два типа духовности // Новый мир. – 1988. – №7. – С.214.

² Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998. – С.31.

Константинополь, або як шанобливо величали у середньовічному слов'янському світі це місто – Царгород, виступаючи міфологізованим локусом царської і церковної влади, був тим епічним центром, навколо якого циклізувалися сюжети на тему державно-конфесійного облаштування *Slavia Orthodoxa*³. У цьому зв'язку вельми претензійною є літописна оповідь про початки Києва, з якого, власне, і виходить історія Русі. Засадничою для середньовічних творців епонімічного міфу про легендарного полянського князя Кия була міфологема шляху – подорожі останнього до Царгорода. Заперечуючи «низьке» походження Кия, якого сучасники нашого книжника вважали човнярем-перевізником на Дніпрі, літописець, натомість, стверджував:

«Аще бо бы перевозникъ Кий то не бы ходил *Царюгороду* (тут і далі курсив мій – *В.Р.*); но се Кий княжаше в родѣ своемъ приходявши ему ко царю яко же сказаютъ яко велику честь приялъ от царя при которомъ приходивъ царю»⁴.

Таке пов'язання виникнення стольного граду Русі та її правлячої династії узами співпричетності до візантійського імператорського дому мало обґрунтувати думку про те, що «народження» Київської держави сталося нібито з благословення володаря царгородського престолу – беззаперечного суверена всієї християнської ойкумени.

Цій же меті, вважаю, цілком підпорядковано літописну статтю 852 р., якою відкривається датована частина «Повісті временних літ»:

«В лето 6360 индикта 15 день наченши Михаилу царствовати нача ся прозывати Руска земля о семь бо увиде хомъ яко при семь цари *приходиша Русь на Царьгородъ* яко же пишется в летописаньи гречьстемъ темже отселе почнем и числа положимъ...»⁵.

Виправа на Константинополь, освячена, що найголовніше, її фіксацією у грецьких хроніках, уявлялася старокиївському книжникові своєрідним актом «визнання» Русі на міжнародній арені, а відтак, і висхідною точкою відліку «історичних фактів», вартих включення до традиційної космологічної картини світу⁶. Опис походу русі на Царгород, що відбувся у червні 860 р.⁷ за імператора Михаїла III, міститься в доповненнях до «Хроніки» Георгія Амартола⁸. Цю оповідь було перенесено до «Повісті временних літ» (нею заповнена літописна стаття 866 р.) із так званого Початкового літописного зводу, куди, своєю чергою, вона потрапила через посередництво створеного на Русі «Хронографа за великим

³ Чекова И. Художественное время и пространство в летописном повествовании о княгине Ольге в Царьграде // *Годишник на Софійския университет «Св.Климент Охридски»*: Факультет по славянски филологии: Литературознание. – 1993. – Т.86. – Кн.2. – С.13.

⁴ Лаврентьевская летопись. – Вып.1: Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т.1. – Стб.10.

⁵ Там же. – Стб.17–18.

⁶ Петрухин В.Я. Легендарная история Руси и космологическая традиция // *Механизмы культуры*. – Москва, 1990. – С.103–104.

⁷ Джерелознавче обґрунтування цієї дати див.: *Vasiliev A.A. The Russian Attack on Constantinople in 860*. – Cambridge, 1946.

⁸ Див.: *Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе: Текст, исследование и словарь*. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920 [репринт: *Die Chronik des Georgios Hamartolos*. – München, 1972] – С.511.

викладом»⁹. У Новгородському Першому літописі, де збереглися нашарування Початкового літопису, про збройну виправу Аскольда на Константинополь не згадується¹⁰. Не було імен Аскольда й Діра – гаданих призвідців походу русі на Царгород – також і у грецькому тексті твору Амартола¹¹. Вони внесені в текст однієї з груп пізніх списків «Хроніки» з літопису через посередництво «Літописця еллінського й римського», за якими В.Істрін і підготував до видання закінчення «Хроніки» Георгія Амартола¹².

Візантійський патріарх Фотій, який був свідком облоги Царгорода варварами «з півночі», також не знав імен їхніх вождів. Йому русь уявлялася народом «неславним», якого ромеї навіть і не вважали за народ. До походу на Візантію він був «незвідний – та здобув ім'я, незначний – та став славним, зневажений і бідний – та дійшов високого становища»¹³. Отже, так само як і для старокиївського книжника, для константинопольського патріарха напад русі в 860 р. на візантійську столицю означав легітимізацію Русі на тогочасній міжнародній арені. Однак сам цей акт «дипломатичного визнання»¹⁴ отримав, як слушно зауважив В.Петрухін, принципово відмінну оцінку у Візантії та Русі:

«Для Візантії рос – варварський народ, нашествия якого актуалізують есхатологічні пророцтва; для Русі ж поява її імені у грецьких хроніках рівнозначно включенню до всесвітньої історії. Так “далекій” і “невідомий” народ знайшов своє ім'я під стінами Константинополя»¹⁵.

Періодичні походи перших руських князів на Царгород були продиктовані необхідністю вибороти визнання Русі у християнському світі, показати Візантії, мовлячи словами патріарха Фотія, «силу своєї руки» та, у такий спосіб, «славним іменем вкритись». Саме такими були, як уявляється, внутрішні мотиви, що спонукали й князя Олега (882–912 рр.) вирушити у похід на Царгород. Крім професійних вояків, до цієї акції київський «уряд» залучив і народне ополчення, яке рекрутувалося з усіх підвладних та союзних йому слов'янських і неслов'янських племен. Коли руська армія наблизилася до столиці Візантійської імперії, ромеї, як сповіщає літописець:

«Убояшася и реща выславше ко Ольгови не погублеи града имемь ся подати якоже хоцещи. и оустави Олегъ воя: И вынесоша ємоу брашно и вино и не приа его. бє бо оустроєно со отравою. и оубояшася Греции. и реща несть се Олегъ. но святѣи Дмитреи посланъ на ны от Бога»¹⁶.

⁹ Творогов О.В. Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) АН СССР. – Ленинград, 1974. – Т.28. – С.19; *Его же*. Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? // Славяноведение. – 1992. – №2. – С.55.

¹⁰ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.106–107.

¹¹ Тернавский Ф. Изучение византийской истории и её тенденциозное приложение в Древней Руси. – К., 1875. – Вып.1. – С.108–109.

¹² Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – Ленинград, 1975. – С.147–159.

¹³ Цит. за: Грушевський М. Віймки з джерел до історії України-Русі (до половини XI віка). – Л., 1895. – Т.ХІІ. – С.23–24. Порівн.: Mango C. The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople // *Dumbarton Oaks Studies*. – Cambridge, 1958. – Vol.3. – P.83–84.

¹⁴ Визначення А.Сахарова. Його інтерпретацію подій 860 р. див.: Сахаров А.Н. «Дипломатическое признание» Древней Руси (860 г.) // Вопросы истории. – 1976. – №6. – С.33–64; *Его же*. Дипломатия Древней Руси. – Москва, 1980. – С.57–59.

¹⁵ Петрухин В.Я. Легендарная история Руси и космологическая традиция. – С.105.

¹⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб.30.

Св.Димитрій, культ якого у Візантійській імперії досяг найвищого розквіту за Македонської династії (867–1015 рр.), ушановувався не тільки як мученик за віру і цілитель, а насамперед як захисник і небесний покровитель Солуні. У своїх посмертних чудесах солунський воїтель не раз рятував другу візантійську столицю від нашествия полчищ слов'ян та аварів. Через посередництво Кирила (Костянтина) і Мефодія культ цього святого було перенесено на слов'янський ґрунт. Особливу популярність він здобув серед південних слов'ян, зокрема болгар, а від XI–XII ст. стрімко поширився й на Русі¹⁷. Болгарська дослідниця В.Тішкова-Заїмова вбачає в ототожненні «Повістю временних літ» київського князя Олега зі св.Димитрієм одне з найбільш ранніх свідчень сприйняття Руссю ідеї покровительства над нею солунського святого, що, на її думку, надавало тут цьому культу антивізантійського забарвлення¹⁸. Іншим дослідникам уявлялося більш правдоподібним, що згадане ототожнення з'явилося в літопису з недомислу старокиївського книжника, який жив у суспільстві, якому ще бракувало християнської культурної традиції, чи стало наслідком фольклоризації реальної події – походу Олега на Солунь.

Уважаю, що наш літописець цілком обдуманно і свідомо порівнював руського князя-язичника Олега та християнського святого – градозаступника й охоронця всього ромейського царства. Тим самим він відводив Олегу таку ж саму функцію, що покладалася на св.Димитрія. Про це свідчить хрестоматійна оповідь «Повісті временних літ», в якій ідеться про те, як, залишаючи столицю Візантійської імперії, київський князь «повеси щит свої вь вратех показуа победу»¹⁹. Примітно, що свою перемогу завойовник Олег символічно позначив не ударом меча чи встромлянням списа у містичне «тіло» міста, що символізувало б наругу над ним, а вивісив на брамі свій щит – «щит миру»²⁰, який дарував охорону і захист. Таким чином київський володар сигналізував світу про те, що він приймає це святе місто під своє заступництво. Адже слово «победа» у давнину несло у собі ширший спектр значень, ніж сьогоденне «перемога» (похідним від нього, зокрема, є російське «победница», тобто «заступниця»)²¹. Отже, Олег шукав не війни з Візантією, а миру.

Чари захоплюючої оповіді старокиївського літописця про вивішування Олегом свого щита на брамі Царгорода виявилися настільки сильними, що у середньовічній і новочасній літературі міцно вкорінилася думка про те, що цей учинок князя був знаковим виявом перемоги його війська та принизливої капітуляції Царгорода. Так, у складеному в Києві на початку 1670-х рр. пер-

¹⁷ Бегунов Ю.К. Греко-славянская традиция почитания Дмитрия Солунского и русский духовный стих о нём // *Vyzantinoslavica*. – Т. XXXVI. – Fasc.2. – Prague, 1975. – P.149–153.

¹⁸ Тішкова-Заїмова В. Культът на св.Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византійското културно влияние в балканските и славянските страны // *Проблеми на балканската история и култура*. – София, 1979. – С.9–11.

¹⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб.32.

²⁰ Середньовічна практика вивішування таких «щитів миру» («Fridskioldr») відома за давньоскандинавськими сагами (див.: *Стрингольм А. Походы викингов*. – Санкт-Петербург, 2003). Натомість Г.Магнер доводить, що Олег вивісив на брамі Константинополя не бойовий щит, а щит-дошку з виписаним на ній текстом русько-візантійської угоди (див.: *Магнер Г.И. Щит Олега на воротах Константинополя // Вестник Удмуртского университета: История и филология*. – 2009. – Вып.2. – С.119–129.

²¹ Детальніше див.: *Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: Человек в истории*, 1998. – Москва, 1999. – С.143–144; *Его же. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов*. – Москва, 2004. – С.152–157.

пошуму друкованому творі зі східноєвропейської історії «Синописі», авторство якого приписують професорові Києво-Могилянської колеґії, який згодом став архімандритом Печерського монастиря, Інокентієві Ґізелю, стверджується, що з Олевих часів «тоя ради вины, и потом его времени греки дань даяху российским княземъ»²².

Ілюстр.1

Ф.Бруні. Олег прибиває свій щит до воріт Царгорода (альбом «Очерки событий российской истории, сочиненные и гравированные профессором живописи Ф.Бруни», Санкт-Петербург, 1839 р.)

Ідея присутності щита Олега на брамі Царгорода довго будоражила уяву слов'янських книжників-історіографів, надихаючи їх на пошуки його слідів. Так, польський історіограф Мацей Стрийковський, який у складі посольства А.Тарновського у 1574–1575 рр. відвідав Османську імперію, стверджував, що бачив у Стамбулі на Ґалатських воротах зображення вершника, яке, на його думку, було списане з герба, котрий прикрашав давній Олегів щит²³. В іншому

²² Sinopsis, Kiev 1681. Facsimile mit einer Einleitung von H.Rothe. – Köln; Wien, 1983. – S.16.

²³

«A ten podobno herb albo scit, między inszymi dawnościami, tym kształtem jakiego dziś Moskiewski używa, jam sam tymi własnymi oczyma widział roku 1575, nad bramą Galatą przeciw Konstatinopolowi, po staroświecku malowany, wioząc się w bacie prosto od haków szubienice Wiśniewieckiego pod mury Galatские, gdzie kletki drewniane stoja, ale tę bramę teras zabudowano, tylko przedsię herb, na kształt Moskiewskiej pogoniej malowany, dobre znać»

(див.: *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.* – Warszawa, 1846. – Cz.III. – S.116).

місці свого твору (за списком із колекції М.Карамзіна), М.Стрийковський додав, що під «гербом» Олега міститься грецький текст, в якому описувалися славетні справи Володимира Святого²⁴. У цих свідченнях «очевидця» – вченого польського хроніста – східнослов'янська еліта вбачала хвилюючу присутність Русі/Росії на берегах Босфору. Так, російський поет К.Рилев у своїй поезії «Олег Віщий» (1822 р.), зокрема, стверджував, що цей герой:

«[...] в трепет гордой Византии
И в память всем векам
Прибил свой щит с гербом России
К царьградским воротам»²⁵.

Грецькі джерела замовчували тріумф Олега. Його похід на Константинополь сучасна наука відносить до 911 р., яким і датується перша русько-візантійська мирна угода. Так званий «вічний мир» укладався греками на тридцять років. Саме такий строк віддаляв угоду Олега й виправу Ігоря 941 р. Не виключено, що тридцятилітній цикл і визначав систему ранніх літописних дат – цей реченець розділяє повідомлення «Повісті временних літ» про «початок» Руської землі (6360/852 р.), похід Олега й Ігоря на Київ (6390/882 р.) та угоду Олега з греками (6420/911 р.)²⁶.

Стосунки з Візантією для «варварських» народів тогочасного світу були, за визначенням Д.Оболенського, жаданою честю²⁷. Давньоруська державність, так само як і державності православних південних слов'ян, уявлялася стародавнім книжникам як похідне від Візантії, як результат переміщення звідти матеріальних цінностей, «трофеїв-дарів», царственої сили та влади²⁸. Прилучення до сакральних цінностей Царгорода й переміщення звідти до Києва якоїсь їх, бодай незначної, частини вивищувало державний статус Русі²⁹, принаймні в її власних очах. Ось чому візантійські походи київських князів кінця IX–X ст. були визначальним ритмом руських державотворчих процесів.

На відміну від свого діда й батька – Ігоря Старого та Святослава Славного – князь Володимир не ходив під мури Константинополя. Цю роботу зробили за нього 6 тис. варязьких найманців. Вони допомогли візантійському імператорові Василієві II придушити заколот його ворогів і виграти важливу битву у квітні 989 р. Корсунь (античний Херсонес на узбережжі Чорного моря) замінив Володимирові ідеальну ціль воєнних виправ перших руських князів – сам Царгород. Початок літописного опису походу Володимира на Корсунь до-

²⁴ Див.: Карамзин Н.М. История государства российского в 12-ти томах. – Москва, 1989. – Т.1. – С.258.

²⁵ Рылеев К.Ф. Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1934. – С.123.

²⁶ Петрухин В.Я. «Начало Русской земли» в Начальном летописании // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999. – С.225.

²⁷ Оболенский Д. Византийское содружество наций: Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – С.306.

²⁸ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1995. – С.24.

²⁹ Чекова И. Фольклорно-эпически парадигми в повествованието за княз Олег и основането на Киевска Рус в староруските летописи // Годишник на Софийския университет «Св.Климент Охридски»: Факултет по славянски филологии: Литературознание, 1994. – Т.87. – Кн.2. – С.78–79.

слівно збігається з початком опису легендарного походу Олега на Візантію³⁰. Сюжетна канва цього літописного сюжету символічно окреслює шлях набуття Володимиром віри і царственої влади. Візантійський Херсон (Корсунь) і його субститут – Царгород символізували витоки й оплот християнської віри, яку потрібно не смиренно прийняти від греків як дар, а відвоювати в нелегкій борні. Цю ідею давньоруські книжники розвинули в оповіді про довготривалу облогу міста, її труднощі та винахідливість Володимира, який, перетнувши труби, по яких до обложених корсунян надходила вода, змусив останніх відчинити брами. Заволодівши градом, Володимир із невгамовним войовничим запалом продовжує стукати у «грецькі двері»:

«Посла Володимеръ ко цареви Василью и Костентину глаголе сице се град ваю славныи взях слышу же се яко сестру имата девою да аще не не вдаста за ме створю граду вашему якоже и сему створих»³¹.

Военне щастя «варварського вождя» визначають трофеї нової віри, що дісталися йому разом із престижним призом – рукою «грецької царівни». Корсунський похід Володимира Святославича завершився одруженням київського володаря та хрещенням Русі. Це означало, що з ватажка «варварів» князь перетворився на респектабельного християнського володаря, а його країна стала повноправною державою в колі візантійської співдружності християнських народів. Церковна й культурна візантинізація східних слов'ян поклала початок довготривалому впливу Візантії на історію Східної Європи, що був відчутний не тільки за доби середньовіччя, але й раннього нового часу.

Процес відлучення слов'ян від «материнських грудей» Візантії, за образним висловом І.Шевченка, спливав повільніше, ніж в інших її культурних сателітів – для них змагатися з Візантією завжди означало наслідувати її³². Ось чому історична, а надто суспільно-політична думка східнослов'янських народів (російського й українського) вперто нав'язувалася знову ж таки до своїх візантійських джерел, незважаючи на те, що імперія загинула, а її столиця опинилася в руках завойовників. Візантійська держава продовжувала уявлятися джерелом «всякого благочестя і навчителькою законодавства та святості»³³.

У другій половині XV ст., після завоювання османами Балкан і падіння Константинополя, Велике князівство Московське залишилось останньою незалежною країною православного світу. Ці політичні реалії і покликали до життя ідею її духовної першості. Прагнучи забезпечити Москві значуще місце у світо-

³⁰ Корсунська експедиція мала місце 989 р. (див.: *Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantino-russian relation between 988–989 // Dumbarton Oaks Papers. – Washington, 1976. – Vol.30. – P.209–211; Idem. The Christianization and Ecclesiastical Structure of Kyivan Rus' to 1300 // Harvard Ukrainian Studies, 1997. – Vol.XXI. – №3/4. – P.322–327; Понне А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. // Український історичний журнал. – 1990. – №6. – С.20–33), проте звітка про цю подію в літописі вміщена під 988 р.*

³¹ Лаврентьевская летопись. – Стб.109–110.

³² Шевченко І. Візантія і слов'яни // Його ж. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001. – С.17.

³³ Памятники древнерусского канонического права // Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1908. – Т.6. – Прил. №5. – Стб.25–26.

вій історії та у світі «правдивої віри», тамтешні церковні й політичні ідеологи стверджували, що відтепер єдиною твердиною православної віри є «Руська земля – Новий Ізраїль», мовляв, Візантія рухнула, а

«наша российская земля, Божию милостию и молитвами Пречистыя Богородица и всех святых чудотворец, растет и младает и возвышается. Ей же, Христе милостивый, даждь расти и младаети и разширяться до скончания века»³⁴.

Пам'ять про походи київських князів на Візантію надихала книжників-історіографів Московського царства на створення циклу легенд, в яких умотивовувалася законність претензій його правителів на осяяну царгородською славою спадщину київських володарів. Так, «Сказання про князів владимирських» – пам'ятка першої третини XVI ст. – містить переказ про переможний похід київського князя Володимира Всеволодовича Мономаха на Візантію, у результаті якого той отримав від імператора «царські» інсигнії:

«И от того времени князь велики Володимиръ Всеволодовичъ наречеса Манамах и царь великий великия Россия, и от того часа тѣм венцѣм царским, что присла велики царь греческии Константин Манамах, вѣнчаются вси великие князи Владимирския, егда ставятся на великое княжение русское, якоже и сие волный и самодержац царь великия Россия Василей Ивановичъ вторыйна – десять по кольну от великого князя Володимире Манамаха, а от великого князя Рюрика 25-е колено, и братья его Ивановичи и Андреевичи»³⁵.

Про походження цих регалій сповіщає також Никонівський літопис:

«Того же лета (6622/1114 – В.Р.) нача Владимир советовати с бояры своими, хотя ити на Царьград [...]. Тогда же бе во Царьграде царь Костянтин Манамах, а в то время имея брань с Пърсы и с Латынею; и посла царь Константин к великому князю Владимиру Неофита, митрополита Ефесскаго, и с ним два епископа Митилинска и Милитинска, и стратига Антиохийска, и августолия Александрийска, игемона Иерусалимска Еустафья, и посылает с ними к великому князю крест от животворящего древа, и снем от своеа главы венец царский, иже именуется Манамахова шапка, и крабицу сердоликову, из нея же Август, царь Римский веселяшеся, и чеши златыа и иные многие царские дары. И приде Неофит митрополит и с епископы к великому князю Владимиру, и нача молити от царя великого князя: “Просит царь от твоего благородия мира и любве, да церкви Божия без мятежа будут и все православме в покои пребудет, под сущею властиею нашего царства и твоего великого самодръжавства Великия Руси, да нарицаешися отселе боговенчанный царь”. Венчан сим царским венцом рукою святейшего митрополита кир Неофита и с епископы, и от того времени князь велики Владимир Всеволодовичъ наречен Манамах

³⁴ Див.: Попов А. Изборник статей, внесённых в хронографы русской редакции. – Москва, 1869. – С.87.

³⁵ Сказание о князьях владимирских // Жданов И. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 1895. – С.603.

и царь великия Русиа, и пребысть с царем Константином прочая времена в мире и любви; и оттоле тем царьским венцом венчаются вси великие князи Владимирские, егда ставятся на великое княжение»³⁶.

Царгородська спадщина київських князів стала особливо актуальною у зв'язку з підготовкою зведення у царську гідність Івана Грозного. 16 січня 1547 р. 16-річний великий князь Іван IV Васильович урочисто вінчався на царство. В основу церемонії було покладено «Чин поставлення» на Велике князівство Московське онука Івана III – Дмитра Івановича³⁷. Проте, «Чин вінчання» на царство Івана IV було розроблено більш детально. Для обґрунтування його права на це на підставі другої частини «Сказання про князів владимирських» було написано вступ³⁸. Новизною в ньому вирізнялася тільки назва («Поставление великих князей русских»), а далі майже дослівно переказувалася легенда про здобуття Володимиром Мономахом «царського вінця» та його вінчання³⁹.

За спостереженнями А.Хорошкевич, після вінчання Івана Грозного на царство топікою дипломатичного листування стали уявлення про те, що набуття ним царського титулу відповідало давній історичній традиції руських/київських правителів, через що він і йменується царем, подібно до Володимира Великого, «иже крестил Русскую землю», та Володимира Мономаха, який «на греческих царех дань имаху»⁴⁰. Згадки про знаменитих київських «предків» Івана – князів Ігоря й Олега, Святослава, його сина Володимира та Володимира Мономаха, які уславили себе переможними походами, часто зустрічаються в новгородському і московському літописанні, а також у посланні самого Грозного до А.Курбського 1564 р. Так, архієпископ Великого Новгороду і Пскова Пимен у складеному ним у січні 1563 р. посланні до Івана Грозного («Послание Пими́на архиепископа Великаго Новаграда къ благочестивому царю и великому князю Ивану Васильевичю божиею милостию государю всеа Руси самодержьцу под град Полтескъ, еже побарати храбрѣ противу безбожныя Литвы и прескверныхъ Лютор за имя господне и за святыя церкви и за богомъ порученную ему державу от всемогущия его десница Рускаго царствия»), вітаючи царя з перемогою, із поміж іншого зазначав:

«Ты же убо, о боговенчанныи царю, не яко наинник, но яко истинный пастырь подщися православие от неверныхъ свободити и церкви разоренныя соградити и велелепиемъ образа Христова украсити их в первое достояние, а господь богъ укрепитъ ты и поможетъ ты и все твое христолюбивое воинство да утвердитъ. [...]

³⁶ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // ПСРЛ. – 1965. – Т. IX. – С. 144.

³⁷ Див.: Барсов Е.В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами: Чин поставления на великое княжество князя Димитрия Иоанновича, внука великого князя Иоанна III Васильевича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – 1883. – Кн. 1. – С. 32–38.

³⁸ Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. – Москва; Ленинград, 1955. – С. 116.

³⁹ Див.: Барсов Е.В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами: Поставление великих князей русских, откуда бѣ и како начаша ставитися на великое княжество святыми бармами и царским венцом в лето 6403 // ЧОИДР. – 1883. – Кн. 1. – С. 39–41.

⁴⁰ Хорошкевич А.Л. Россия в системе международных отношений середины XVI в. – Москва, 2003. – С. 165.

Такоже бы и ныне тебе государю богъ подаровал, яко благочестивому и равноапостольному великому государю Константину, иже крестомъ честнымъ победы мучителя Максентия и многа исправления церквамъ божиимъ передав. Такоже и преже бывшим во времена своя прародителемъ твоимъ, великимъ княземъ, иже не точию обороняяху росиискую землю, но иныя страны приимаху под себе, их же глаголю Игоря и Святослава и Владимира, иже и на греческихъ царехъ дани имаху»⁴¹.

Особливо яскраво ця думка розвивалася в «Казанській історії», укладеній у часи правління Івана Грозного. Останній, як ідеться в її 49-й главі («Совет з бояры своими царя и великаго князя о Казани»),

«ревнуня прадедомъ своимъ, великому князю Светославу Игоревичю, како тои многожды греческую землю плени, столь далече ему суци отъ руския земля растоянием, и дани великия со Царяграда ималь со благородныхъ грекъ, победившихъ Трою предивную и прегордаго царя перского Скераска. Тои же велики князь Святославъ по Дунаю стоящихъ 80 городов болгарскихъ взя. Поревновавъ же сыну его во благочестии сиявшему, православному и великому князю Владимиру и державу свою русскую землю святымъ крещениемъ просветившему, како взя велики градъ Корсунь, и ины земля, многия языцы работаху ему, дани дающе, и надо всеми враги его рука бѣ высока. Велми же позавиде и Владимиру Манамаху, како же и тои подвижесе на греческаго царя Конъстянтътина Маномаха великимъ ополчениемъ ратнымъ»⁴².

Наслідком походу київського князя Володимира Всеволодовича стало отримання ним знайомих уже нам «царських дарів», надісланих до Києва візантійським імператором. «И сея ради вины великий князь Владимир, прадедъ мой, – стверджують укладачі «Казанської історії» вустами Івана Васильовича, – царь Манамах наречеса, от него же и мы прияхом цари нарицатися, венца ради и порфиры и скифетра Костянтина царя Манамаха»⁴³. На основі аналізу цього тексту М.Плюханова вмотивовує, що визначальною для нього була така думка:

«Попередні руські князі царювали й суть їхнього царювання полягала у взятті великих міст. У ряд таких перемог і в ряд давніх походів на Царгород мало стати взяття Казані. Отже, воцарінню передують походи князів на Казань, казанській перемозі передують походи князів на Царгород, що призвели до отримання царських знаків. Передісторія воцаріння міняється місцями з передісторією казанського взяття. Завдяки чому здобуття Казані набуває значення акта воцаріння»⁴⁴.

Чималу увагу постаті «боговінчаного царя» Володимира Мономаха приділяє складена на початку 1560-х рр. «Степенна книга». Цей київський князь, як стверджується в ній,

⁴¹ Лебедевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1965. – Т. XXIX. – С. 307.

⁴² История о Казанском царстве (Казанский летописец) // Там же. – Москва, 1903. – Т. XIX. – Стб. 99–100.

⁴³ Там же. – Стб. 100–101 (порівн.: Стб. 381–382).

⁴⁴ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – С. 187.

«всюду прослы въ храбрости и победахъ, еже всемъ странамъ имени его трепетати, и во всех земляхъ изыде слухъ его. Его же ради мужества и греческаго царя Костянтина Манамаха дядиму и венець и крестъ Животворящаго Древа приємъ и порамъницу царскую и крайбицу сердоличьную, изъ нея же весляшеся иногда Август, кесарь римскій, и чепъ златую аравійскаго злата и иные многия царские почести въ дарехъ пріять мужества ради своего и благочестия. И не просто рещи такому дарованию не от человек, но Божіим неизреченнымъ судьбамъ *претворяющее и преводяще славу греческаго царства на російскаго царя*. Венчан же бысть тогда в Кіеве темъ царским венъцемъ во святей велицей соборней и апостольстей церкви отъ святейшаго Неофита, митрополита ефесскаго и отъ прочихъ святитель митулинскаго и милитійскаго, вкупе съ митрополитомъ пришедшихъ отъ Царяграда, и оттоле боговенчаннй царь нарицашася въ російскомъ царствіи»⁴⁵.

Віру у харизму київського князя, освяченого візантійськими інсигніями, було опрeдметнено винайденими в Москві знаками влади, що демонстрували своє «київське походження». Такою стала відома «корона» московських царів – так звана «шапка Мономаха». Виготовлена в 1330-х рр. для татарського хана, її наприкінці XVI ст., мовлячи словами Е.Кінан, «перейменовали чи перехрестили, додавши хреста, і виписали новий паспорт – підтасовану легенду, яка пов'язувала її з Константаном Мономахом»⁴⁶. Цей атрибут церемонії вінчання на царство московських володарів уперше згадано у чині поставлення на велике княжіння в 1498 р. Дмитрія Івановича, онука великого московського князя Івана III, включеного до літописного зводу 1518 р.⁴⁷ Ця пам'ятка в редакції, що посилювала «царську тему», ввійшла й до літописного зводу 1520 р.⁴⁸

Більш детально тема розвивається у хронографах. Наприклад, в одному з московських хронографічних списків міститься вказівка на те, що поход Володимира Мономаха на Царгород передували виправи київських князів більш раннього часу:

«Великий князь Владимир Всеволодович, нача советовати со князми своими и с бояры, хотя ийти на Царьград, глаголя: “Егда аз есмь юнейший прежь мене державствовавших и хоругви правящих скипетра великия Россия, яко той великий князь Олег ходил на Царьград и дань велику на вся воя своя взял и здров возвратися [...] а мы есмы Божию милостию настолницы прародителей своих”».

Унаслідок завоювання Царгорода – символічно заповідженої Володимирові його попередниками на київському престолі місії, він став «отселе боговенчаннй царь великия Россия»⁴⁹.

⁴⁵ Книга Степенная царского родословия, часть первая // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. XXI, первая половина. – С. 188.

⁴⁶ Кінан Е. Російські історичні міти. – К., 2003. – С. 19. Ширше див.: Жилина Н.В. Шапка Мономаха: историко-культурное и технологическое исследование. – Москва, 2001.

⁴⁷ Синицина Н.В. О происхождении понятия «шапка Мономаха» (к вопросу о концепциях римско-византийского преемства в русской общественной мысли XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1987 г. – Москва, 1989. – С. 189–196.

⁴⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. – С. 144.

⁴⁹ Попов А. Изборник статей, внесённых в хронографы русской редакции. – С. 21–23.

Про глибоке вкорінення й розвиток цих уявлень свідчило оздоблення мовельного царського місця. Так званий «Мономахів трон» був установлений у вересні 1551 р. в Успенському соборі Московського Кремля для першого російського царя Івана Грозного. Цю кубоподібну споруду прикрашали чотири барельєфні панно, монументальні композиції на яких відтворюють епізоди виправи Володимира Мономаха проти Візантії, його перемогу у Фракії над військами візантійського імператора Константина Мономаха та передачу останнім (дарма, що він помер за 58 років до сходження Володимира Всеволодовича на київський престол) київському князеві царських регалій. На лівих дверях цієї споруди було вирізьблено напис:

«В лето 6496, а от великаго и блаженнаго князя Володимира четвертое колѣно правнука его, князь великий Владимиръ Всеволодовичъ Манамахъ, той убо царь и Манамахъ прозвася от таковыя вины. Егда на великомъ княженни седе в Киеве, совет творяше съ князьями своими, и боляры и вельможами, глаголя: “Егда азъ есмь юнеишии прежде мене державствовавшихъ и хоруби правящихъ скипетра велика Росия, яко же великий князь Олегъ ходил и взялъ съ Цариграда велию дань на вся воя своя, и здравъ възратися восвоаси, и потомъ князь великий Всеславъ Игоревичъ ходилъ и взялъ на Константине граде тяжчаишую дань, а мы есмы Божию милостию настолници прародителии своих и отца моего великаго князя всеволода Ярославича и наследниции той же чести от Бога сподоблени. Нынѣ убо съвета ишу о васъ, моя полаты князеи, и боляръ, и воеводъ, и всего над вами христолюбиваго воинства. Да превознесетя имя святыя и живоначальныя Троицы ваша храбрости могуществомъ Божию волею с нанашимъ повелениемъ”. Отвещаста же великому князю Владимиру Всеволодичю князи, и боляре, и воеводы его, реша: “Сердце цареве в руке Божиини, яко же писано есть, а мы есмы в твоеи воли, господаря нашего по Бозе”. Великий князь Владимиръ собирает воеводы благоискусныя и многоразумныя и поставляет чиноначальники над различными воинствы – тысящники, и сотники, и пятидесятники над различными борения, и съвокупи многиа тысящя воинства, и отпусти их Фракию Царяграда области, и пленища ихъ довольно, и возвратишя съ многымъ богатствомъ во мнозе здравии восвоаси»⁵⁰.

У своїх стосунках із Московією грецькі ієрархи також не могли обійтися без звернення до візантійської спадщини. Не заперечуючи право Москви на присвоєння нею колишнього титулу Царгорода – «Новий Єрусалим», вони тим часом твердо трималися думки про те, що Константинополь – «Старий Єрусалим» – не втратив своєї святості. Так само й московські книжники-історіографи були певні, що Царгород не загинув безповоротно. Оплакуючи падіння Константинополя, укладачі «Хронографа» 1512 р. стверджували, що там усе ще жевріє вогнище християнського благочестя і висловлювали сподівання на прийдешнє оновлення Царгорода⁵¹.

⁵⁰ Соколова *И.М.* Мономахов трон: Царское место Успенского собора Московского Кремля. – Москва, 2001. – С.61–63, 65–66.

⁵¹ Русский хронограф // ПСРЛ. – Т. XXII. – Ч. 1: Хронограф редакции 1512 г. – С. 460.

Щедро осипаючи московських правителів імператорськими й біблійними титулами, грецькі ієрархи вкладали у ці лестощі сподівання на визволення з турецького ярма. Поширювані ними «пророцтва» про визволення Царгорода «північним православним володарем» знаходили відгомін у московській літературі. Так, вельми популярною стала «Історія про взяття Царгорода» Нестора Іскандера, що містила віщування про майбутнє оновлення Царгорода: «Русский родъ съ прежеоздательными всего измаилтя победѣт и Седмохолмаго приимутъ съ прежезаконми его и в немъ вцарятся»⁵².

У XVII ст. Москва почала все більше цікавитися долею східного православ'я та святинь Царгорода. Зокрема, цар Олексій Михайлович виявляв великий інтерес до напучувань православних ієрархів Сходу, які закликали його стати на захист усіх православних народів і відвоювати «свою спадщину» – Константинополь⁵³. Відтоді ідея «звільнення» Царгорода дедалі більше оволодівала помислами російських книжників, проникла у фольклор і, зрештою, стала визначальним чинником державної політики Росії:

«Прагнення звільнити Царгород перетворилося поступово на національну “нав'язливу ідею”, що виринала на поверхню в епохи криз і катастроф. Смысл та характер цієї ідеї неможливо збагнути, якщо не згадати про глибинну міфопоетичну потребу мати Царгород живим і вільним, щоби, оволодівши ним, оволодіти істинною царственістю та набути державно-історичного благополуччя»⁵⁴.

Наприкінці XVII ст. країнами Європи ширився погосол, буцімто московський цар Петро I запевнив англійського короля, що 1700-й рік він зустрічатиме у соборі Св.Софії в Константинополі⁵⁵. Згодом тема завоювання росіянами Стамбула набула свого, сказати б, літературного оформлення у так званому «Заповіті Петра Великого»⁵⁶. Одним із засадничих пунктів цього вправно сфабрикованого «документа» був заклик якомога ближче просуватися до Константинополя та Індії, мовляв, той, хто володітиме ними, пануватиме в усьому світі.

Утім, у правлячих колах Росії XVIII ст. справді виникали плани завоювання Константинополя. Вони актуалізувалися за правління Анни Іоанівни під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. та, особливо, за Катерини II, яка

⁵² Там же. Порівн.: «Повесть о Царьграде», чтение акад. И.И.Срезневского // Учёные записки Второго отделения Академии наук. – Кн1. – Санкт-Петербург, 1854. – С.132–133; Повесть о Царьграде (его основании и взятии турками в 1453 г.) Нестора Искандера: Сообщил архимандрит Леонид. – Санкт-Петербург, 1884.

⁵³ Дворник Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. – К., 2000. – С.445.

⁵⁴ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – С.175.

⁵⁵ Шевченко І. Візантія і слов'яни. – С.113.

⁵⁶ Інспірований Наполеоном із метою антиросійської пропаганди напередодні війни 1812 р. «заповіт» уперше було оприлюднено чиновником французького міністерства закордонних справ Ш.-Л.Лезюром у виданій того ж року в Парижі його книзі «Про розвиток російської держави від заснування до початку XIX ст.» («Des progress de la puissance russe deouis son origine jusqu'au commencement du XIX siecle»). У цьому документі, який, за твердженням Ш.-Л.Лезюра, зберігався в особистому архіві російських царів, було викладено таємні експансіоністські плани Росії, зокрема вигнання турків з Європи і захоплення Константинополя (див.: Данилова Е.Н. «Завещание» Петра Великого // Проблемы методологии и источниковедения истории внешней политики России. – Москва, 1986. – С.213–279; Мезин С.А. «Завещание Петра Великого»: исторические мифы и российская реальность // Российская история. – 2010. – №5. – С.18–27).

Ілюстр.2
Собор Св.Софії, сучасний вигляд
(Стамбул, фото В.Рички й О.Толочка)

планувала наново заснувати Грецьку імперію, що нею мав правити з Царгорода її онук, відповідно хрещений Константином⁵⁷. У Царському Селі, неподалік від свого палацу, імператриця наказала звести місто з промовистою назвою Константиногород. Його окрасою стала церква Софії Премудрості, де зберігалися православні візантійські святині – частина Живодайного Хреста, вивезена з острова Родос чудотворна ікона Пресвятої Богородиці та десниці Іоанна Хрестителя⁵⁸.

Манлива примара Царгорода пронизувала суспільно-політичну думку Росії XIX – початку XX ст. На переконання багатьох тодішніх мислителів, учених і літераторів, заволодіння цим містом – «велика місія» Росії. До цього закликав, наприклад, Ф.Тютчев:

«Вставай же, Русь!
Уж близок час!
Вставай, христовой службы ради!

⁵⁷ Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология последней трети XVIII – первой трети XIX вв. – Москва, 2004. – С.34–36.

⁵⁸ Полное собрание исторических сведений о всех в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России: Составлено из достоверных источников Александром Ратшиным. – Москва, 1852. – С.489.

Уж не пора ль, перекрестясь,
Ударить в колокол в Царьграде?»

Константинополь у візії поета й дипломата був такою ж столицею Росії, як Москва і Санкт-Петербург: «Москва и Град Петров, и Константинов Град – вот царства Русского заветные столицы!»⁵⁹.

Відомий російський письменник Ф.Достоевський у червні 1876 р. стверджував:

«Константинополь – чи то рано, чи пізно, має бути нашим [...] в ім'я чого ж, в ім'я якого *морального* права могла б Росія шукати Константинополь? Спираючись на які вищі цілі могла б вимагати його від Європи? А ось саме – як очільниця православ'я, як покровителька й охоронниця його, – роль, визначена їй ще від Івана III, котрий на знак її поставив царгородського двоголового орла вище за давній герб Росії, яка, проте, означилася вже безсумнівно лише після Петра Великого, коли Росія почула у собі силу виконати своє призначення, а фактично вже й стала справжньою та єдиною покровителькою православ'я і народів, що його сповідують»⁶⁰.

Філософ М.Данилевський виступав за об'єднання всіх православних слов'ян у Всеслов'янську федерацію на чолі з Росією та зі столицею у Константинополі. У своїх публіцистичних статтях, опублікованих у листопаді 1877 р. в «Русском мире», він, зокрема, доводив:

«Константинополь має бути містом, спільним для всього православного та слов'янського світу, центром Східнохристиянського союзу. У цій іпостасі він, отже, належатиме й Росії, найпершому члену цього союзу, проте не буде включений у безпосередній склад її державного тіла»⁶¹.

Полемізуючи на сторінках свого «Щоденника» з М.Данилевським, Ф.Достоевський заперечив думку останнього про те, що Константинополь повинен стати загальним надбанням православних слов'ян:

«Як може Росія брати участь у володінні Константинополем на *рівних* підставах зі слов'янами, якщо Росія їм нерівна у всіх розуміннях – і кожному народцеві окремо й усім їм разом узятим? [...] Константинополь має бути *нашим*, завойованим *нами*, росіянами, у турок та залишатися *нашим* навіки вічні. Одним нам він повинен належати, а ми, звісно, володіючи ним, можемо допустити в нього й усіх слов'ян, і кого схочемо ще понад те, на найширших підставах, але це вже буде не федеративне володіння спільно зі слов'янами містом»⁶².

⁵⁹ Тютчев Ф. Лирика. – Москва, 1965. – Т.1. – С.118.

⁶⁰ Достоевский Ф.М. Дневник писателя 1876 г. // *Его же*. Полное собрание сочинений: В 30 т. – Ленинград, 1981. – Т.ХХІІІ. – С.48–49.

⁶¹ Данилевский Н.Я. Константинополь // *Его же*. Горе победителям: Политические статьи. – Москва, 1998. – С.112.

⁶² Достоевский Ф.М. Дневник писателя за 1877 год. («Константинополь должен быть наш» – возможно ли это?) // *Его же*. Полное собрание сочинений. – Т.ХХVІ. – Ленинград, 1984. – С.83.

Натомість В.Соловйов заявляв про своє неприйняття «деспотичної», «напівазіатської Візантії». На його думку, через роз'єднання з Європою, вплив монголів і візантинізму в Московській державі склався духовний та життєвий лад, який аж ніяк не можна назвати істинно християнським. Цей лад мав релігійну основу, проте вся релігія зводилася тут тільки до правдивості та обрядового благочестя, що не накладали жодних моральних зобов'язань. За візантійським розумінням, засвоєним Москвою, від більшості людей, від цього християнського суспільства не було потрібно нічого, крім такої віри⁶³. Засуджуючи настрої деяких своїх сучасників, котрі вважали істинною метою російської національної політики завоювання Константинополя, В.Соловйов задавався питанням:

«Із чим, в ім'я чого можемо ми вступити в Константинополь? Що можемо ми принести туди, окрім язичницької ідеї абсолютної держави, принципів цезарепапізму, запозичених нами від греків і які вже згубили Візантію? Ні! Не цій Росії, якою ми бачимо її тепер, Росії, що зрадила кращі свої спогади, роки Володимира та Петра Великого, Росії, охопленій сліпим націоналізмом і непогамовним обскурантизмом, не їй оволодіти колись Другим Римом та покласти край фатальному східному питанню. Якщо через наші помилки це питання не може бути розв'язане до більшої нашої слави, воно буде вирішене до більшого нашого приниження»⁶⁴.

В українській публіцистиці і суспільно-політичній думці кінця ХІХ–ХХ ст. також звучали візантійські мотиви. Обговорювалися, зокрема, наслідки цивілізаційного впливу Візантії на долю Русі-України. На відміну від українських православних авторів ХVІІ ст., які, демонструючи у своїх творах вірність візантійським джерелам віри, знаходили у царгородській спадщині київських князів певну престижність своїх першовитоків, поняття «Сходу», тобто Візантії, на зламі ХІХ–ХХ ст. набуло в очах українців негативного забарвлення. Так, на думку історика С.Томашівського, вибір київського князя Володимира став трагічною, епохальною помилкою, адже через прийняття християнства за східним обрядом Русь прирекла себе на духовний застій і безплідність та відітнула собі шлях до того, щоби стати повноправним членом європейської спільноти⁶⁵.

Полемізуючи з подібними цивілізаційними схемами, І.Лисяк-Рудницький натомість стверджував:

«Пересадження багатой грецько-візантійської культури [...] на сприятливий ґрунт молодой слов'янської країни дало спонуку до швидкого культурного розквіту Київської Русі, яким вона себе прирівняла до відносно найбільш розвинених частин тогочасної Європи. Правда, візантійство, незважаючи на весь свій блиск і вишуканість, на довшу мету зраджувало деякі разючі

⁶³ Соловьёв В.С. Собрание сочинений. – Т.V. – Санкт-Петербург, 1908–1911. – С.164.

⁶⁴ Соловьёв В.С. Русская идея // *Его же*. Сочинения в двух томах. – Т.2. – Москва, 1989. – С.226–227. Порівн.: *Его же*. Византизм и Россия // Там же. – С.577.

⁶⁵ Томашівський С. Вступ до історії церкви на Україні // *Записки Чину св.Василія Великого*. – Жовква, 1932. – Т.IV. – Вип.1/2. – С.119.

прояви кволості. Воно було радше статичним, і йому бракувало того надзвичайного динамізму й творчої снаги, що їх латинське християнство розгорнуло після 1000 р., у романську й готичну епохи».

Русь, хоч і перебувала у церковній залежності від Царгорода, проте аж ніяк не була духовно ізольованою та вороже налаштованою супроти латинського Заходу. Вона, на думку історика, «поєднувала переважно східну, греко-візантійську релігійну й культурну традицію, з переважно західною суспільною та політичною структурою [...], *політичний візантинізм* залишився цілком чужий Київській Русі»⁶⁶.

Візантинізм, на думку Є.Маланюка, «містив у собі яди, притаманні кожній пізній, секундарній і епігонізуючій культурі: там уже затиралося національне обличчя культури і денатурувався її дух. Візантинізм був, сказати б, “інтернаціональний” з усіма прикрими наслідками цієї властивості»⁶⁷. Оця інтернаціональність візантійської культури буцімто й перешкоджала пориванню України до усамостійнення та її єднанню з Європою.

На відміну від російських слов'янофілів, які вбачали у візантинізмі не мертвий вантаж минулого, а живе сьогодення й майбутнє⁶⁸, новочасні українські мислителі знехтували візантійською спадщиною, адже не хотіли бути «Сходом» – частиною візантинізованої Росії.

⁶⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.7–8.

⁶⁷ *Маланюк Є.* Нариси історії нашої культури // *Його ж.* Книга спостережень. – К., 1995. – С.105.

⁶⁸ Див., напр.: *Леонтьев К.* Візантизм и славянство // В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией. – Москва, 1997. – С.303.

Ascertained in the article the historical importance of marches to Byzantine Empire that were headed by Kyivan princes. Under the walls of Tsarhorod they covered themselves with the everlasting “Greek Glory”. The author retraces the comprehension of this inheritance on the refractions of historical memory of next generations, its influence on the formation of cultural-political identities of the nations of Eastern Slavs and choice of the ways of their civilized evolution.

М.М.Волощук*

РУСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ В УГОРЩИНІ XII–XIV ст.: ОБОВ'ЯЗКИ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ**

Висвітлюється становище вихідців із руських земель у феодальній структурі Угорського королівства XII–XIV ст. Відзначається високий статус частини переселенців, які обіймали важливі уряди при королівському дворі та в оточенні духівництва. Категорії населення, до яких належали мігранти, були високого або, зазвичай, середнього статку.

Регулярні процеси переселення мешканців різних князівств-земель Русі до сусідніх європейських країн створили прецеденти оформлення окремих етнічних громад, деякі представники яких займали доволі високе соціальне становище в нових країнах. Чи не найбільш чітко подібні службові обов'язки та статус можна окреслити на прикладі Угорського королівства XII–XIV ст., де, за нашими підрахунками, мешкало у цей час понад 50 сімейств (або окремих представників), ідентифікованих у джерелах як «русь» («русини»).

Загалом поява на території Угорщини руських вихідців припадає на другу половину XII – першу половину XIII ст. За повідомленнями джерел, більшість із цих осіб раніше належали до середніх та вищих прошарків східнослов'янського населення, що простежується як за характером інформації, так і з текстового «антропосоціологічного» супроводу конкретної людини. Абсолютна більшість їх на попередньому етапі свого життя належала до особисто вільного люду з сільської округи та, рідше, із міст. Свій статус переселенці не раз намагалися підтвердити.

Про такий стан речей свідчать документальні повідомлення. Так, в Угорському королівстві цілий ряд вихідців із Русі (відомих саме з руською ідентифікацією або таких, що могли походити з володінь Рюриковичів) належали до стану йобаріонів («Vruz Jobagio», «Dominicus Ruthenus» (?), «Iobagio Ruska de villa Simon», «Maladik/Mladik Ruthenus» та ін.)¹ чи синів йобаріонів («Filius iobagioni Ruthen», «Filiis iobagionum Vitk filius Prosemer», «Hosce filius Rus», «Dobez filius Leton (rutheni?)» та ін.)², обіймали різноманітні уряди («magister», «pristaldus») у куріях вищих і середніх представників угорської знаті («Iudex Nicolaus filius Laurency de genere Vrs», «Procurator Benedictus Ruthenus», «Magister Theza rutenus», «Magister (?) Iohannus Latinus dicta Russia de Talya», «Magister Petrus dictus Orrus», «Examinator Gregorius Vrzu», «Magister Miklos dictus Orrus», «magister Petrus filius

* Волощук Мирослав Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ).

E-mail: myrko79@rambler.ru

** Матеріали для цієї публікації було зібрано протягом 2011 р. завдяки всебічній підтримці Музею історії Польщі (Варшава).

¹ Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica (далі – RSA). – Budapest, 1923. – Т.1 (1001–1270). – Р.111; Codex diplomaticus patrius (далі – CDP). – Budapestini, 1880. – Т.7. – Р.6–7; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (далі – CDAC). – Pest, 1871. – V.9 (1272–1290). – Р.479.

² RSA. – Budapest, 1961. – Т.2 (1270–1292). – Füzet 2/3. – Р.195–196; Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae: In 2 t. (далі – CDES). – Bratislava, 1987. – Т.2 (inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX). – Р.355–356.

Petene (dictus Oros?)» та ін.)³, були комесами («Ruten Comes», «Comes Andreas filius Johannis de Wruzy», «Comes Nicolaus dictus Orrus», «comes Bogomerius filius Subislai», «comes Petrus filius Zubuslay» та ін.)⁴ або ж просто ідентифікувались у джерелах як знатні – «nobilis» («Nobilis vir Oros filius Ertudo», «Domina Serefyl filia Boromerii de Ruzka (ruthena?)», «Domina Rusynth vocata та domine Rusa», «uxoris Vrsa», «Ladislaus Rutenus»⁵, який без сумніву належав до числа упривілейованої знаті, що видно за наданими в його користування маєтностями⁶. Однак нерідко маємо справу і з переселенцями, чітко встановити обов'язки яких після переїзду до Угорщини неможливо за браком джерельних відомостей.

Окреслення функціональних обов'язків, виконуваних мігрантами, дозволить краще зрозуміти їх місце та роль у структурі середньовічного угорського суспільства, правове становище, адміністративні та військові повноваження тощо. Безумовно, це були люди, які володіли рухомим та нерухомим майном, а також залежним населенням. Пожалування, надавані східнослов'янським переселенцям в Угорщині впродовж XII–XIV ст., мали власну класифікацію, відображену у джерелах та відому з історичних досліджень, узагальнених словацьким істориком Л.Соколовським⁷. Серед найбільш популярних була «villa». Це поняття відоме ще з античних часів, коли під «віллою» розумівся окремий маєток латифундиста, в якому мешкали господар із сім'єю, слугами та рабами. У середньовічній Європі від часів Каролінгів вілла трансформувалася в поселення сільського типу із притаманними йому формами феодального господарства. «Capitulare de villis», виданий франкською імперською канцелярією в IX ст., регламентував управління віллою, узаконював форми виплати ренти тощо. В Угорському королівстві «villa» – це, як правило, пожалування, що перебувало в управлінні кількох сімейств⁸.

Поширеним типом надання земельних угідь у володіння Арпадів було «possessio», яке сприймалося або як окреме цілісне пожалування, що могло бути тотожним віллі, або ж як кілька земельних ділянок із рухомим і нерухомим майном. Таким чином, «possessio» могло дорівнювати навіть кільком віллам або ж якійсь її частині (половині чи третині)⁹. Такого типу надання успадковувалося як феодальний маєток, чому є не одне підтвердження. Неодноразово в документах, що окреслювали межі різних пожалувань, зустрічається поняття «predium». За своїм значенням воно могло бути близьким до «possessio», хоча часто нагадувало вільновідчужувану сімейну власність типу алоду («allodium») ¹⁰.

³ Magyar Országos Levéltár (MOL, Budapest). – Diplomataikai Levéltár (DL) 2470; Regestum Varadinense ex aminum ferri candentis Ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustrantum sumptissimusque Capituli Varadiensis lat. rit. – Budapest, 1903. – P.272; CDP. – Budapestini, 1880. – Т.8. – P.156–157, 378; Anjou-kori oklevéltár (далі – AKOkI). – Budapest; Szeged, 1996. – Т.4 (1315–1317). – Old.65, 59; Documente privitoare la Istoria Românilor. – Bucuresci, 1887. – V.1 (1199–1345). – P.618.

⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (далі – CDH). – Budae, 1829. – Т.3. – V.1. – P.173; Szábo D. Két Árpád-kori oklevél // Századok (Budapesten). – 1906. – Évf.XL (40). – Old.628.

⁵ Див., напр.: Волощук М.М. Володислав Кормильчич: венгерская бытность 1214–1232 гг. // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2009. – №3 (37). – С.19–20.

⁶ AKOkI. – Budapest; Szeged, 1999. – Т.23 (1339). – Old.251.

⁷ Sokolovský L. Terminológia dejín správy stredovekej dediny na Slovensku // Historický časopis (Bratislava). – 1985. – R.33. – Č.4. – S.506–508.

⁸ Ibid. – S.506–507.

⁹ Ibid. – S.507.

¹⁰ Ibid. – S.508.

Відоме також земельне пожалування «terra», що могло являти собою як частину села, так і ліси, луки, придорожні землі, розташовані біля якихось шляхів тощо. Таке пожалування могло ототожнюватися також і з містечком чи замком¹¹. Значно рідше східнослов'янським поселенцям надавали земельні угіддя у формі «sessio». У даному випадку – це окремих двір з усіма маєтностями, які до нього входили. «Sessio» часто ототожнювалося із поняттями «curia», «mansio» та «predium». За своїми розмірами, господарськими можливостями, людськими ресурсами це було найменше з можливих угідь¹².

Не маючи достатніх підстав уважати населення названих поселень зі сто відсотковою впевненістю руським за походженням (допускаючи велику ймовірність заснування частини з них вихідцями із Галицької землі), ми все ж зобов'язані провести бодай поверховий джерелознавчий та генеалогічний аналіз документальних повідомлень для того, щоби переконатись у вірогідності такого факту або ж його відкинути. Зрозуміло, що частина сіл і селищ, будучи заснована у XII–XIII ст. дійсно вихідцями зі східнослов'янських земель, згодом, до XIV ст., у результаті асиміляції могла цілком втратити свій етнічний образ, а відтак у 4–5-му поколіннях відсоток русинів міг бути вже вкрай мізерним, прихованим за угорськими (чи іншими) іменами, посадами, статусом і т.д.

Більшість переселенців могли мешкати в передгірських районах Галицьких Карпат. Ця теза підтверджується джерельними відомостями про отримання в майбутньому таких земельних пожалувань, які в господарському розумінні та з погляду географічного розташування дуже нагадували східнокарпатське прикордоння (сучасні Вижницький район Чернівецької області, Богородчанський, Верховинський, Долинський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Рожнятівський райони Івано-Франківщини, Самбірський, Сколівський, Стрийський, Турківський райони Львівської області, Підкарпатське воеводство Польщі, регіон Буковина в Румунії – тобто терени, які в різний час упродовж XII – першої половини XIV ст. входили до сфери впливу галицьких володарів). Подібна практика, очевидно, була не поодиноким, оскільки дозволяла інтенсивніше вести освоєння внутрішніх земель королівства, використовувати природні ресурси та ін. Відтак володіння переселенців у таких комітатах, як Ліптоу, Туроц, Спіш, Шариш, Земплен, Марамарош, Клуз у Трансільванії можна, на нашу думку, розглядати як цілком закономірне явище з погляду господарської доцільності окремо взятої родини та економічної політики правлячої династії загалом.

Саме на територіях сучасних Словаччини, Румунії, частково Східної Угорщини існували компактні громади, які з часом почали називатися русинськими¹³, однак втратили знання про шляхи потрапляння їхніх прародичів до Угорщини. Зрозуміло також, що ми не можемо бути впевнені, чи всі зі згаданих

¹¹ Ibid.

¹² Ibid. – S.509.

¹³ Наші підрахунки, виконані за «Географічним словником Угорщини», укладеним у середині XIX ст. засновником угорської статистики, членом-кореспондентом Угорської академії наук Е.Фійнешем, показали, що в межах сучасного Закарпаття існувало не більше 10 поселень, безпосередньо пов'язаних із руською топонімією (див.: Фійнеш Е. Географічний словник Угорщини (Опис населених пунктів Закарпаття середини XIX ст.). – Ужгород, 2011. – С.12–13, 15–16, 56, 64, 67, 71, 78–79). Інші ж виникали на основі слов'янських, угорських, німецьких тощо.

у документах особи раніше належали до категорії боярства (галицького, волинського, чернігівського та ін.), однак опосередковано до такого висновку нас підштовхує проведений аналіз наявних документальних повідомлень.

Комеси

Категорія військово-служилої та придворної знаті, відома з документів як комеси («comes»), угорський варіант – «*ispán*», слов'янський – «жупан»), належала до вищих прошарків суспільства. За деякими виконуваними обов'язками їх можна було б ототожнити з графами («*grafio*»). Існують згадки про «*comes parochiae*», «*comes castris*», «*comes comitatus*», «*comes provinciae*» та ін.

Комеси були тісно пов'язані з правлячими монархами системою поземельних та особистісних відносин, легітимізованих, очевидно, васально-сюзеренними зобов'язаннями, не завжди добре висвітленими у джерелах. Обов'язки їх були найрізноманітнішими. Вони очолювали комітати, міста, збирали королівські податі, контролювали ведення господарства («*iudex regius*»), були головними воєначальниками на місцях («*maior exercitus*») тощо.

Безумовно, військова складова служби комесів вважалася однією з пріоритетних. Внутрішня диференціація за функціональними обов'язками призвела з часом до виокремлення посад, відомих як «*comes castris*» та «*comes confinii*»¹⁴. Особи цього статусу зобов'язувалися охороняти кордони Угорщини та прикордонні фортеці, що інтенсивно розбудовувалися від середини XIII ст. Вони мали у своєму підпорядкуванні загони дрібного військово-служилого люду.

Також комеси виконували доручення при дворі монарха («*curialis comes*»), були його довіреними особами в різних справах¹⁵. Зокрема, в статті 5 «Золотої булли» від 1222 р. згадувалося принаймні про дві категорії цього суспільного прошарку – «*comites parochiani*» (очільник комітату) та «*comites curie*» (начальник комітатського замку)¹⁶. Згаданий закон в статті 29 від 1222 та в статті 21 від 1231 рр. передбачав, що комес у межах комітату міг користуватися правами власного сану¹⁷.

«Золота булла» 1222 та її оновлений проект від 1231 рр. чітко встановила регламентацію повноважень комесів у кількох важливих аспектах їхньої діяльності. Зокрема, військова служба на користь правлячого монарха не залежала тепер від бажання самого воїна, оскільки за умов організації та проведення

¹⁴ Див., напр.: *Zsoldos A. Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301-ig)*. – Debrecen, 1997. – Old.120–121, 124.

¹⁵ Про інші обов'язки комесів див.: *Borosy A. Főúrák, familiárisok, udvári harcosok Magyarországon a XIII. században // Hadtörténelmi közlemények (Budapest)*. – 1978. – Évf.25. – Old.315–338; *Idem. A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt // Ibid.* – 1983. – Évf.30. – Old.3–24; *Fügedi E. Ispánok, bárók, kiskirályok: A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. – Budapest, 1986. – 424 l.; *Engel P. Honor, Castrum, Comitatus: Studies in the Government System of the Angevin Kingdom // Quaestiones Mediaevi Novae*. – Warszawa, 1996. – Vol.1 (Principles and Ideology of Government). – P.91–100.

¹⁶ «Нехай комеси комітатів не виносять вироків щодо маєтків сервієнтів, якщо справа не стосується стягнення грошей, або ж десятини. Комеси комітатських замків узагалі нікого нехай не судять, крім осіб, які належать замку» («*Comites parochiani predia servientum non discuciant, nisi in causa monetarum et decimarum. Comites curie parochiani nullum penitus discuciant, nisi populos sui castris*») (див.: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary: In 2 t.* – Idyllwild, 1999. – Т.1 (1000–1301). – P.32).

¹⁷ *Ibid.* – P.34.

кампанії поза межами держави комес, на відміну від королівського сервієнта, був зобов'язаний супроводжувати свого сюзерена власним коштом¹⁸. Обов'язок комеса супроводжувати монарха в походах за кордон зберігся і в артикулі 8 акту від 1231 р.¹⁹

Представники даного прошарку мали своїх підлеглих («vice comes»), які заступали їх у різноманітних ситуаціях. Віце-комеси, своєю чергою, часто обиралися із числа йобагонів королівських замків, які допомагали головному комесу на місцях у військових і господарських справах. Відтак внутрішній ієрархічний континуїтет дозволяв доволі безболісно функціонувати адміністративному та військовому управлінню на місцях.

Безумовно, що до кінця XIII–XIV ст. представники цього стану ввійшли до кола королівських баронів, склавши найбільш заможну категорію угорського суспільства. Серед комесів, які були русинами за походженням, можна назвати особу, ідентифіковану як «Ruten Comes» і відому з епізодичної згадки під 1165 р.²⁰

Сервієнти

Поняття «serviens regis», що сформувалося під впливом традиції поділу угорського суспільства на особисто вільне та залежне населення, як станова одиниця відоме на сторінках документів від початку XIII ст.²¹, хоча епізодичні згадки про сервієнтів мають місце й у другій половині – наприкінці XII ст.²² До цієї категорії входили різні за статусом особи. Насамперед це були вільні мешканці, які володіли нерухомим і рухомим майном, правом передачі його у спадок, несли військову службу тощо. Однак форми та місця служіння були різними.

Можна припустити, що саме вони склали ядро королівського війська, будучи доволі чисельним прошарком суспільства²³. Водночас є підстави вважати, що сервієнти належали до числа придворних слуг, з яких потім утворилася категорія військово-служилих осіб – «familiaris»²⁴. Непростим залишається питання про рівень їх заможності та знатності, яка, очевидно, була різною у середовищі сервієнтів і відповідала тенденціям внутрішньої диференціації. Окремі представники цього прошарку напряду залежали від грошової підтримки, котру їм надавали їхні сюзерени із числа світської та церковної знаті²⁵. Безумовно, їх можна ототожнити з міністеріалами західноєвропейського типу, широко відомими, зокрема, у сусідніх імперських землях. Такої думки дійшли угорські дослідники ще на початку XX ст.²⁶

¹⁸ Ibid. – P.33.

¹⁹ Ibid. – P.37.

²⁰ CDH. – Buda, 1829. – T.3. – V.1. – P.173.

²¹ Див. головні праці, присвячені цьому прошарку населення: *Szekfű Gy. Serviensek és familiarisok: Vázlat a középkori magyar alkotmány-és közigazgatástörténet köréből.* – Budapest, 1912. – Old.25–37; *Váczy P. A királyi serviensek és a patrimoniális királyság // Századok.* – 1927–1928. – Évf.61–62. – Old.243–290.

²² Див., напр.: *Váczy P. A királyi serviensek és a patrimoniális királyság.* – Old.261.

²³ *Zsoldos A. Az Árpádok és allatvalóik (Magyarország története 1301-ig).* – Old.150–153.

²⁴ *Szekfű Gy. Serviensek és familiarisok...* – Old.28.

²⁵ Див., напр.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis: In 2 t. (далі – MES).* – Strigonii, 1874. – T.1 (ab a. 979. ad a. 1273). – Old.430.

²⁶ *Váczy P. A királyi serviensek és a patrimoniális királyság.* – Old.245.

За активної участі сервієнтів у квітні 1222 р. було організовано змову проти короля Андраша II (Андрія II, 1205–1235 рр.), у результаті якої він був змушений визнати за ними широке коло прав і привілеїв, чітко обумовлених у документі, відомому як «Золота булла». Недотримання постанов акту не тільки правлячим монархом, але і його наступниками загрожувало відкритим виступом сервієнтів.

Саме їхні господарства в першій чверті XIII ст. найбільше потерпали від сваволі королівських урядників та самих верховних правителів, про що прозоро натякали постанови «Золотої булли» від 1222 та її оновленого варіанту від 1231 рр. Зокрема, в артикулі 2 йшлося: «Ми також бажаємо, щоб і ми, і наші нащадки в будь-який час не могли б схопити чи розорити нікого з сервієнтів на користь будь-якого магната, це можна зробити лише після виклику до суду і звинувачення у законному порядку»²⁷. Артикули 3–5, 18 та 22 передбачали дотримання з боку королівської адміністрації умов успадкування сервієнтами власної землі (в тому числі по жіночій лінії), фіксували податі. Урядникам заборонялося без згоди сервієнта зупинятися в його землях, користуватися його будинком, рухомим і нерухомим майном²⁸. Ці постанови підтвердила та розширила булла від 1231 р.²⁹

Не виключено, що ряди сервієнтів поповнило чимало осіб зі складу руських переселенців, хоча з документів нам відомий лише один лаконічний приклад, датований 15 серпня 1325 р. – згадка про «Orosz (Ruthenus) Jacobus», який мешкав в околицях Шариша³⁰. Приблизно на першу чверть XIV ст. через політичні та династичні трансформації умови функціонування стану сервієнтів дещо змінилися. Чимало з них перебували на службі в опозиційних новій династії сил, зокрема у загонах Матея Чака, Петера Петене та ін. За підрахунками угорського історика А.Бороші, вірних М.Чаку сімейств фаміліаріїв і сервієнтів було близько 70³¹. Відтак представники Анжуйської династії були змушені піти на підтвердження «Золотої булли» від 1222 р., що у 1351 р. і зробив король Лайош I (Людовік I, 1342–1382 рр.).

Йобагіони

Представники дрібної військово-служилої знаті, відомі з джерел як «iobagiones» (з угорської «iobbágy» – «крацій», тобто «краці мужі»), селилися зазвичай на кордонах королівства з метою захисту володінь правлячої династії. У XII–XIV ст. йобагіони поділялися на замкових («iobagiones castris») та тих, що мешкали у сільській околиці. Проте періодично в документах зустрічаються згадки про особистих йобагіонів тих чи інших представників знаті, у тому числі духівництва³². Їх класифікація та внутрішньо-станова еволюція достатньо

²⁷ «Volumus eciam quod nec nos posteri nostril aliquot tempore servientes capiant vel destruunt favore alicuius potentis, nisi prius citati fuerint et ordine iudiciario convicti» (див.: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. – P.32).

²⁸ Ibid. – P.32–34.

²⁹ Ibid. – P.37–38.

³⁰ AKOkI. – Budapest; Szeged, 1997. – Т.9 (1325). – Old.202.

³¹ Borosy A. Főúrák, famíliárisok, udvári harcosok Magyarországon a XIII. században // Hadtörténelmi közlemények. – 1978. – Év.f.25. – Old.323.

³² Див., напр.: Váczy P. A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. – Old.259, 263; Bolla I. A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. – Budapest, 1983. – Old.262.

складні, оскільки частина йобагонів у XV ст. перейшла у категорію залежного селянства, а хтось зберіг свій попередній статус³³. Королівські йобагоні не раз згадуються в актах як особиста військова сила монарха³⁴.

Йобагоні періодично потрапляли у володіння Рюриковичів і, мабуть, не лише в результаті воєнних виправ. Так, краківський єпископ Вінцентій Кадлубек у своїй хроніці під 1198–1199 рр. згадує у столиці Галицького князівства «*satrapas et eubagionum florentissimos*», які зазнали втрат після захоплення міста володимирським князем Романом Мстиславичем (1198/1199–1205 рр.)³⁵. Сам факт демонстрації міжстанових відносин галицької та угорської знаті на рубежі XII–XIII ст. доволі важливий³⁶. Не виключено, що наприкінці свого правління місцевий володар Володимир Ярославич (1187–1198/1199 рр.) після складного періоду стосунків із Белою III (1172–1196 рр.) налагодив відносини із новим угорським монархом Імре (1196–1204 рр.). Присутність у Галичі певної кількості королівських йобагонів³⁷, які у XIII ст. іноді виконували дипломатичні та посольські доручення Арпадів³⁸, виглядає логічною, проте ми не можемо однозначно окреслити категорію, до якої слід було б зарахувати осіб, згаданих польським хроністом.

На сторінках пам'яток угорського права XIII ст. «*iobagiones*» згадуються неодноразово, причому з різноманітними означеннями. Так, у буллі короля Андраша II від 1222 р. між поняттями «*iobagio habens honorem*» та «*iobagiones castrorum*» простежується чітка різниця. До першої категорії зараховували знатних осіб («*habens honorem*»), натомість до другої – воїнів, прикріплених до замків, де вони й несли службу. Зрозуміло, що «*iobagio habens honorem*» займали у соціальній ієрархії вище становище порівняно з сервієнтами, про що свідчив, зокрема, артикул 10: «Якщо йобагон знатного чину загине під час воєнного походу, його синові або ж братові належить подарувати відповідну посаду, якщо аналогічним чином загине

³³ Див.: CDP. – Т.8. – Р.207; CDAC. – Pest, 1874. – V.12 (1274–1300). – Р.619–620; CDH. – Buda, 1838. – Т.9. – V.6 (1342–1382). – Р.106–108.

³⁴ Zsoldos A. A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban // *Aetas*. – 1990. – №3. – Old.5–34; *Idem*. Néhány adat a várjobbágyiség létszámának kérdéséhez // *Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. – Budapest, 1994. – Old.85–94; *Idem*. Királyi szerviensek és nemzetsége(i)k // *Az Alföld társadalma*. – Nagykőrös, 1998. – Old.149–171; *Idem*. A szent király szabadjai: Fejezetek a várjobbágyiség története. – Budapest, 1999. – 210 l.; *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. – P.97.

³⁵ *Kadlubek W. Kronika polska*. – Wrocław, 2003. – S.255. Не виключено, що під поняттям «*satrapas*» польський хроніст мав на увазі сервієнтів, записавши їх із помилкою. Принаймні не зрозуміло, кого ж слід уважати «сатрапами» поряд із «найславнішими йобагоніями». На нашу думку, це були саме сервієнти, котрі в угорських документах дуже часто виступають разом із йобагоніями.

³⁶ *Волющук М.М.* Особливості русько-угорських відносин у період об'єднання Галицького і Волинського князівств (1199–1205 рр.) // *Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość: Seria «Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój»*. – Toruń; Kijów, 2005. – №2/3. – S.290; *Його ж.* Вплив державотворчої діяльності князя Романа Мстиславича на еволюцію міжнародно-правового статусу Галицької та Волинської земель (кінець XII – початок XIII ст.) // *Україна соборна: Зб. наук. ст.* – К., 2005. – Вип.2. – Ч.3. – С.22–23; *Його ж.* Роман Мстиславич – видатна постать української історії // *Історичний журнал*. – 2005. – №3. – С.75.

³⁷ Точна їх чисельність невідома, проте свідчення В.Кадлубка про розправу князя Романа Мстиславича над іноземцями переконують у тому, що йобагонів було чимало. Йобагоні королівських фортець належали до середнього за статусом і можливістю прощарку військово-служилої знаті, часто розселені на прикордонні з метою його оборони. Це були різні за етнічним походженням люди, у тому числі – вихідці зі східнослов'янських земель. Крім Угорщини ця категорія населення не зустрічалася у жодній іншій країні Європи. Польський хроніст безумовно знав, звідки походять ці йобагоні, саме тому й навів їх соціальну ідентифікацію.

³⁸ CDP. – Győrött, 1867. – Т.4. – Р.28–29; *Ibid.* – Budapestini, 1876. – Т.6. – Р.139, 150, 273; *Malyúsz E. A Szent-Istvány család levéltára 1230–1525*. – Budapest, 1988. – Old.16.

сервієнт – то його син буде обдарований як уважатиме за потрібне король»³⁹. Відтак можна припустити, що чин йобагіона був здебільшого спадковим.

Замкові ж йобагіони, прикріплені до фортець обов'язком служби, були людськи особисто вільними («iobagiones castrorum teneantur secundum libertatem a sancto rege institutam» – згідно з артикулами 19 від 1222 та 14 від 1231 рр.⁴⁰) і перебували, очевидно, на одному соціальному щаблі з сервієнтами. Про це натякає «Золота булла» короля Андраша II від 1231 р. Зокрема, уже у преамбулі до закону йшлося про свободи «aliis iobagionibus et servientibus regni nostri»⁴¹. Згідно з артикулом 8, йобагіони королівських фортець, а також комеси та інші особи, котрі перебували на королівському утриманні, були зобов'язані вирушати у закордонні походи монарха⁴².

Йобагіонів – вихідців зі східнослов'янських земель, про яких згадано в угорських документах, було, як видається, чимало. На основі відомих прикладів ми можемо припустити, що «Vruz Jobagio», «Dominicus Ruthenus (?)», «Iobagio Ruska de villa Simon», «Maladik/Mladik Ruthenus» тощо⁴³ належали до категорії замкових йобагіонів. Також до них можемо віднести прикріплених до фортеці Бан і відомих від 1214 р. «castrenses Chedur», «Iecur filius Redea», «Sol et Boutun», «filios Sacicu», «Syteci filius Babuci liberos et genere Ruthenos»⁴⁴. Цілком можливо, що ці особи брали участь в угорських походах у Галичину та на Волинь.

Сини йобагіонів

Представники військово-служилого прошарку синів йобагіонів («filii iobagioni») були особисто вільними людьми, і як правило виконували військові або сторожові функції на прикордонні («confinium») королівства. У «Золотих буллах» XIII ст. згадок про них немає, проте в межах окремих комітатів, як-от Спіш, на думку словацького історика М.Гомзи, вони користувалися відмінними від інших військових прошарків привілеями⁴⁵.

Згідно з дослідженнями А.Жолдоша, «filii iobagionum» головним чином фіксувалися в комітатах Туроч, Ліптоу і Спіш, що являли собою частину так званого Зволєнського лісового комітату. Деякі з них осіли в Абауйварі та Шариші, що їх королівська курія розглядала як прикордонні землі. Німецькі та слов'янські мешканці тут зосереджувалися довкола відповідних міських центрів⁴⁶. Відомо, що належність до цієї категорії в перспективі створювала умови для започаткування дрібношляхетських родів, які мешкали у сільській околиці.

³⁹ «Si quis iobagio habens honorem in exercitu fuerit mortuus, eius filius vel frater congruo honore sit donandus et si serviens eodem modo fuerit mortuus, eius filius – sicut regi videbitur – donetur» (див.: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. – P.33).

⁴⁰ Ibid. – P.34.

⁴¹ Ibid. – P.36.

⁴² Ibid. – P.37.

⁴³ RSA. – Budapest, 1923. – Т.1 (1001–1270). – P.111; CDP. – Т.7. – P.6–7; CDAC. – Pest, 1871. – V.9 (1272–1290). – P.479.

⁴⁴ Regestum Varadinense examinum ferri candentis Ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustrantum sumptissimusque Capituli Varadiensis lat. rit (далі – RV). – Budapest, 1903. – P.180.

⁴⁵ Homza M. Ku genéze spišských kopijníkův // Historický sborník (Bratislava). – 2006. – Č.1/2. – S.23.

⁴⁶ Zsoldos A. Vznik Spišského komitátu // K stredovekým dejinám Spiša. – Stara Lubovňa, 2003. – S.26–27; Idem. Az Árpádok és allatvalóik (Magyarország története 1301-ig). – Old.205.

Дослідникам невідомо, до якої саме групи долучалися руські за походженням сини йобагонів, принаймні джерела про це нічого не повідомляють. Узагалі, етнічний склад прикордонної сторожі, починаючи з XI–XII ст., відзначався строкатістю⁴⁷. Угорський історик П.Немет аргументовано довів цей факт на основі аналізу середньовічної мікротопоніміки, топоніміки прикордонної східної області Боржава, вивчення системи надання місцевих земельних наділів представникам угорської знаті, яка не завжди була автохтонною⁴⁸. Відтак немає нічого дивного, що у XIII–XIV ст. поряд із руськими (галицькими) переселенцями за охорону Арпадових володінь могли відповідати німці, місцеві слов'яни, печеніги, яси, половці, волохи й т.д.

Вивчаючи суспільний прошарок синів йобагонів словацький дослідник Д.Рапант упевнено зараховував таких осіб до дітей колишніх галицьких бояр, які перебралися в Угорщину⁴⁹. Ця думка автора знайшла певне продовження на сторінках праці Е.Маюса, присвяченої утворенню комітату Туроц, де історик наголосив, що угорське поняття «*filiis iobagiones*» та руське «діти боярські» дуже близькі⁵⁰. Утім, уважати всіх синів йобагонів галичанами чи волинянами, звісно, підстав немає.

Представники даного прошарку населення зазвичай мешкали у сільській місцевості, отримуючи різнотипні пожалування від правлячих монархів. У соціальній ієрархії сини йобагонів стояли нижче йобагонів та несли службу під орудою місцевого комеса⁵¹. До синів йобагонів, які переселилися з Русі, на нашу думку, належали «*filius iobagioni Ruthen*», «*Filiis iobagionum Vitk filius Prosemer*», «*Nosce filius Rus*», «*Dobez filius Leton*». Можливо, були й інші особи, про яких у документах не збереглося жодної згадки.

Спішські списоносці

Спішськими списоносцями («*dancelarii*») називалась особлива категорія військово-служилої знаті, перші згадки про яку датуються 1243 р., причому винятково в межах комітату Спіш («*terra Scepusia*»), натомість в інших частинах середньовічної Угорщини нічого подібного не було. М.Гомза припускає, що ця категорія сформувалася за аналогом королівських йобагонів⁵². Списоносці відрізнялися за своїм етнічним походженням, не підлягали юрисдикції місцевого комеса й управлялися призначуваною королем особою. Після смерті списоносця його майно успадковувалося по жіночій лінії – переходило до нового чоловіка вдови небіжчика або ж до його доньки⁵³.

⁴⁷ Borosy A. Határőrség és határőrök az Árpádok korában // *Hadtörténelmi közlemények*. – 1977. – Évf.24. – Old.557.

⁴⁸ Немет П. Образование пограничной области Боржавы // *Проблемы археологии и древней истории угров: Сборник статей советских и венгерских археологов / Отв. ред. А.П.Смирнов, В.Н.Чернецов, И.Ф.Эрдели*. – Москва, 1972. – С.207, 214–215.

⁴⁹ Rapant D. Drobné štúdie k slovenskému stredoveku // *Slovenská archivistika* (Bratislava). – 1974. – R.IX. – Č.1. – S.61–74.

⁵⁰ Mályusz E. Turóc megye kialakulása. – *Máriabesnyő; Gödöllő*, 2005. – Old.149–150.

⁵¹ Див., напр.: CDH. – Buda, 1830. – T.6. – V.2. – P.246.

⁵² Homza M. Ku genéze spišských kopijníkův. – S.16.

⁵³ Žifčák F. K identifikácii najstarších kopijníckych rodín // *K stredovekým dejinám Spiša*. – S.41. Тут див. огляд останніх досліджень на тему спішських списоносців.

Часто ця група населення формувалася з іноземних переселенців, що прибували на Спіш, у тому числі – руських (галицьких). Історики не раз висловлювали думку, що етнічне ядро списоносців становили словаки⁵⁴. Подібні спостереження сформувався на основі аналізу їхніх імен, серед яких було чимало типово слов'янських: Юрай – Юрко, Віт – Вітко та ін.⁵⁵

На думку М.Гомзи, вони активно використовувалися у збройних виправах проти руських князів, регулярно організовуваних Арпадами від кінця XII ст.⁵⁶ Однак з огляду на пізню появу спішських списоносців у документах (підтвердження привілею Белою IV у 1243 р.) ми можемо лише припускати, що вони брали участь як окремий підрозділ в угорських походах у Галицьку землю в 1230–1240-х рр. На другу половину XIII–XIV ст. у комітаті Спіш нараховувалося понад 100 родин спішських списоносців⁵⁷.

Не виключено, що частина вихідців із Галичини чи інших руських земель, потрапивши до Угорщини та отримавши статус списоносців, брали участь у східних виправах монархів протягом першої половини XIII ст. Серед згаданих у джерелах осіб від 1273 до 1298 рр. відомі спішський списоносець «*Myculay filius Rutheni*» та його син «*Myculaus filius Myculai*»⁵⁸.

Магістри

Поняття «*magister*» (із лат. «начальник», «учитель») – давньоримського походження. У середньовічній Угорщині носії цього звання виконували широкі функціональні обов'язки, у тому числі військові та церковні. У джерелах зустрічаємо поняття «*magister tawarnicorum*» (управляв палацовим господарством), «*magister dapiferorum*» (стольник), «*magister pincernarum*» (підчаший), «*magister agazonum*» (стайничий) та ін. При цьому особа, відома як магістр, могла виконувати одночасно обов'язки віце-комеса. Згідно з «Анонімним описанням Східної Європи» початку XIV ст., «другим після короля є двірський, що стоїть вище трибутарія»⁵⁹. Таким чином, двірські в рецепції автора наративу розглядалися як проміжна ланка між палатином і збирачем податей до королівської скарбниці. Обов'язки магістрів розкриває зміст виконуваних ними доручень, а їх військовий статус передбачав командування сервієнтами⁶⁰.

Не раз особи східнослов'янського походження виконували різноманітні магістерські завдання. Зокрема, «*Bogomerius filius Subislai*» при дворі «молодшого короля» Бели (майбутній Бела IV, 1235–1270 рр.) у Трансільванії був підчашим («*magistri pincernari*»)⁶¹. Серед управителів господарськими справами дружини короля Карла Роберта (1308–1342 рр.) королеви Марії під 1318 р. згадується «*Magister Tysa [rutenus], dilectus et fidelis Aulae nostrae*

⁵⁴ Žižňak F. K identifikácii najstarších kopijnických rodín. – S.43.

⁵⁵ Homza M. Ku genéze spišských kopijníkov. – S.19.

⁵⁶ Ibid. – S.22–23; Historia Scepusii. – Bratislava; Kraków, 2009. – V.1. – P.375–376.

⁵⁷ Žižňak F. K identifikácii najstarších kopijnických rodín. – S.44.

⁵⁸ CDP. – T.8. – P.156–157, 378.

⁵⁹ «*Secundus a rege magister tarnicorum uocatur ille, qui est super tributa*» (див.: Anonymi Descriptio Europae Orientalis. – Cracoviae, 1916. – P.51).

⁶⁰ Див., напр.: CDH. – Budaë, 1829. – T.5. – V.2. – P.99–102.

⁶¹ Wertner M. Az Árpádkori megyei tiszttviselők. – Budapest, 1897. – Old.50.

[regis] Tauarnicus»⁶². Саме він, мабуть, і був «правою рукою» монаршої особи. Відомо також про кількох осіб, «прозваних руськими» і згаданих як магістри, однак їх функціональних обов'язків встановити так і не вдалося. Серед них «Magister (?) Iohannus Latinus dicta Russia de Talya» (1291 р.)⁶³, «Magister Petrus dictus Orrus» (1331, 1335, 1345 pp.)⁶⁴, «Magister Miklos dictus Orrus» (1333, 1337–1341 pp.)⁶⁵.

В адміністративному управлінні комітатами магістр, як світська посадова особа, виконував обов'язки, дуже схожі з обов'язками комеса. Це добре помітно на прикладі магістра Петра Петене («magister Petrus filius Pethene»), який наприкінці XIII – на початку XIV ст. у комітатах Земплен, Шариш та Унг посідав значні маєтності, займався земельними, податними та військовими дорученнями королів, контролював господарський розвиток відданих йому в управління й користування земель⁶⁶. Утім, словацький дослідник Д.Рач доводить, що в Угорщині на рубежі XIII–XIV ст. посада магістра здебільшого належала до церковної сфери⁶⁷.

Пристави та прокуратори

У період правління Арпадів пристав («pristaldus», «prestaldos», «prestaldus») уважався одним із головних державних урядників, який виконував у тому числі обов'язки юридичного характеру, зокрема адвоката та судді. За часів Андраша II посади приставів і прокураторів («procurator») були дуже схожими за обсягом повноважень, причому перші не раз виконували обов'язки других. За Арпадів бачимо приставів при королях, палатинах, єпископах, комесах. Фігурують вони також і на сторінках «Золотої булли» від 1231 pp. Зокрема, в статті 10 йшлося про те, що у випадку несправедливо вирішеної судової справи місцевий єпископ має право відлучити пристава-винуватця від церкви доки той не відшкодує завданих збитків⁶⁸. Від 1285 р. осіб, що обіймали цей уряд, часто згадували із предикатом «homo regius», хоча в подібному статусі вони відомі фактично з початку XIII ст.

Представники роду Ludan, до якого, на нашу думку, належав літописний Судислав, часто обіймали уряди приставів при дворі Арпадів. За свою службу отримували різноманітні пожалування. У літописанні зафіксоване їх перебування при дворі «молодших» Арпадів у Галичині, де вони виконували судові функції. Також у роки правління останніх представників цієї угорської династії відомий «procurator Benedictus Ruthenus» (1297 р.)⁶⁹.

⁶² CDH. – Buda, 1832. – Т.8. – В.2. – Р.147.

⁶³ Árpád-kori oklevelek a Heves megyei levéltárban (Diplomata aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata). – Eger, 1997. – Old.69.

⁶⁴ Documente privitoare la Istoria Românilor. – V.1 (1199–1345). – P.618; Magyar Országos Levéltár (MOL, Budapest). – Diplomatikai Levéltár (DL) 3772.

⁶⁵ AKOkl. – Budapest; Szeged, 2002. – Т.17 (1333). – Old.133; MOL. – DL 2470; CDH. – Т.9. – В.3. – Р.127.

⁶⁶ Див.: Волощук М.М. До питання східнослов'янського походження Петра Петуні // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.21–35.

⁶⁷ Rác Gy. Otázka magistra spojená s voľbou spišského prepošta v roku 1301 // Spiš v 12. a 13. storočí. – Stará Lubovňa, 2011. – S.94.

⁶⁸ The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. – P.37.

⁶⁹ CDAC. – Pest, 1873. – V.10 (1290–1300). – №162.

Судді

Судові функції у середовищі угорської знаті покладалися на осіб, котрі не тільки були обізнаними зі звичаєвим, часто застосовуваним на практиці, але й цивільним та канонічним правом. Навчання у західноєвропейських університетах (Болонському, Паризькому, Падуанському та ін.) дозволяло їм здобути необхідну кваліфікацію. У поточному актовому матеріалі представники Феміди відомі як «iudex» та «examinator». Розмежування між цими посадами провести непросто, виконання службових обов'язків велося як на місцевому, так і на куріальному рівнях. Не виключено, що під поняття «iudex» підпадали також пристави чи прокуратори.

Судді брали участь у засіданнях не тільки королівської та курії вищого духовництва, але й світської знаті місцевого рівня, особливо в комітатських центрах. Розглядали вони найрізноманітніші справи – від упорядкування земельних питань, пов'язаних з успадкуванням, продажем чи обміном володінь, до розслідування суто кримінальних переступів, яких у період правління в Угорщині династій Арпадів та Анжу було чимало.

Серед переселенців, відомих у джерелах як «Rutheni» або ж «dicti Rutheni», неодноразово згадуються судді. Такими, зокрема, були «iudex Nicolaus filius Laurency de genere Vrs»⁷⁰, «examinator Gregorius Vrzu»⁷¹. Очевидно, що уряд співсудді певний час обіймав також і «Subislaus genere Ludan comes et coniudex archiepiscopi Strigoniensi» (станом на 1236 р.)⁷².

Госпіти

Суспільний прошарок госпітів («hospes», «hospites», тобто «гості») для середньовічної Угорщини відомий від XI–XII ст. Під цією категорією слід розуміти переселенців, які через різні обставини прибували на постійне місце проживання до володінь Арпадів, користуючись тут різноманітними правами. Цілеспрямований процес переселення госпітів із метою залюднення неосвоєних земель розпочався за правління Кальмана I (Коломана I, 1096–1116 рр.).

У новій країні прибульці отримували земельні угіддя, котрі мали до певної міри екстериторіальні щодо місцевого суду та збирачів податей права. Як правило, поселення госпітів утворювали локальні моноетнічні анклавні, де мешкали переселенці одного етнічного походження – німці, чехи, русь тощо. При цьому подібні осередки могли бути розкиданими по всій території королівства, що, очевидно, залежало від господарських потреб розселення мігрантів. Госпітами вважалися ті громади, які проживали в Угорщині не більше 70 років⁷³.

Госпіти належали до категорії особисто вільного населення. Вони не тільки займалися розвитком власних господарств, але й виконували різноманітні

⁷⁰ CDP. – Т.7. – Р.18.

⁷¹ Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: In 14 v. – Zagrabiae, 1912. – V.10 (1332–1342). – Р.87, 472.

⁷² CDESL. – Т.2. – Р.10.

⁷³ Zimmermann H. Hospites Theutonici: Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung // Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965). – München, 1966. – S.69.

службові обов'язки, брали участь у війнах та ін. Такий відносно незалежний у правовому розумінні прошарок був потрібен правлячим династіям в їх протистоянні з місцевою заможною знаттю.

Правовий статус госпітів частково окреслювали норми «Золотих булл» від 1222 і 1231 рр. Зокрема, в артикулі 11 від 1222 р. зазначалося: «Якщо до королівства прийдуть госпіти, тобто люди з добрими намірами, то вони не повинні займати високе становище без згоди королівської курії»⁷⁴. Таким чином, доступ іноземців до державних посад обмежувався волею правлячого монарха та його найближчого оточення. Особисті свободи госпітів гарантував артикул 19⁷⁵. Відповідно до постанов 1231 р. госпіти-іноземці у сфері судочинства перебували в невідповідній щодо угорців ситуації, адже їхні питання, як про це йшлося в артикулі 4, мали розглядатися лише після розв'язання судових справ корінних мешканців⁷⁶.

Окрім численних і добре вивчених у спеціальній літературі німецьких госпітів⁷⁷, чималий відсоток в Угорському королівстві становили громади, ідентифіковані як «*homines liberos rutenes*». Це були, безумовно, госпіти. Із документів нам відомі як поселення, так і поодинокі згадки руських гостей. Зокрема, на нашу думку, до такого роду мешканців могли належати приписані в 1214 р. до замку Бан «*castrenses Chedur*», «*Iecur filius Redea*», «*Sol et Boutun*», «*filios Sacicu*», «*Syteci filius Babuci*», котрі вважалися «*liberos et genere Ruthenos*»⁷⁸. Групу «*homines liberos rutenos*» між 14 січня і 5 лютого 1324 р. згадує кілька угорських актів⁷⁹.

Імена госпітів відомі з документів 1330–1350-х рр. Так, в одному з актів Егерської капітули від 8 липня 1337 р. йшлося про «*Ozyph rutheni*» (Йосипа Руського), «*hospitibus de Wynna*» у Земпленському комітаті⁸⁰. Під 9 серпня 1358 р. згадано «*Johannes Oruz et Dumith hospites similiter*»⁸¹. Щоправда, невідомо, чи був цей «*Dumith*» також руським переселенцем, як Іоанн (Іван), адже з документа це незрозуміло.

Отже, соціальний та функціональний статус переселенців із володінь Рюриковичів на території, підвладні угорським династіям, упродовж XII–XIV ст. був доволі помітним. Особисто вільні люди, які обіймали в новій країні найрізноманітніші уряди, зробили значний внесок в її розвиток. Десятки сімей переселенців, отримуючи у користування зручні в господарському плані

⁷⁴ «*Si hospites videlicet boni homines ad regnum venerint, sine consilio regni ad dignitates non promoverentur*» (див.: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. – P.33).

⁷⁵ *Ibid.* – P.34.

⁷⁶ *Ibid.* – P.37.

⁷⁷ Див., напр.: *Zimmermann H.* Hospites Theutonici. Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung. – S.67–84; *Idem.* Siebenbürgen und seine hospites Theutonici: Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. – Köln; Weimar; Wien, 1996. – S.77–80.

⁷⁸ RV. – P.180.

⁷⁹ *Székelly oklevéltár 1219–1776*. – Budapest, 1934. – Old.6–9; AKOkl. – Budapest; Szeged, 1993. – T.8 (1324). – Old.20, 37; *Erdélyi O.* Oklevelek levelek és más irások emlékek Erdély történetéhez. – Budapest, 2004. – K.2 (1301–1339). – Old.181–182.

⁸⁰ *A Nagymihályi és Sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. – Budapest, 1887. – K.1 (1234–1396). – Old.132.

⁸¹ *Ibid.* – Old.301.

землі, часто використовувалися місцевою й центральною адміністрацією у військових цілях, при виконанні судочинства тощо. Вони обіймали значні посади в королівських куріях, були наближеними до монархів особами, перебували в епіцентрі палацових справ. Переселенці започатковували свої роди, більшість з яких не набула високого статусу, так і залишившись дрібними земськими. Частина мігрантів швидко асимілювалась. Зі входженням Галичини та Волині до володінь Анжуйської династії, яка короткий час контролювала також і польські землі, міграційні процеси активізувалися, проходячи водночас на тлі волоської колонізації. Тенденції переселення східнослов'янських мешканців до Угорщини зростали, чому сприяли як політичні, так і господарські обставини середини – другої половини XIV ст. Руські переселенці відіграли помітну роль в історичному розвитку Угорщини, ставши ядром чималої громади, ідентифікованої у джерелах як «русини».

The author illustrate the situation of the immigrants from Rus' in the feudal structure of the Hungarian Kingdom during XII–XIV centuries on the pages of the article. There were a high status of the settlers, who occupied leading posts at the royal court and surrounded by the clergy. They took a several positions, for example: magister, pristaldus, iudex. The categories of a population, which belonged the rus' settlers were usually high or mediate: comites, iobagiones, iobagiones castri, filiis iobagiones, servientes regis etc.

О.Г.Сокирко*

АРТИЛЕРІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ: СТВОРЕННЯ, РОЗВИТОК, ВНУТРІШНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ (1648–1781 рр.)

Висвітлюється інституційне становлення й розвиток козацької артилерії у середині XVII – наприкінці XVIII ст. На основі неопублікованих джерел реконструйовано модель функціонування гарматного відомства, його структуру, організацію, управління, з'ясовано обов'язки урядників та обслуги, допоміжних служб.

Козацька артилерія була одним із небагатьох родів військ (поряд із найма-ним), що мала постійні форми організації та фінансування як під час війни, так і в мирний період¹. У військово-адміністративному відношенні вона поділялася на генеральну «армату», що перебувала в розпорядженні вищого командування, а також полкову та сотенну, котру контролювали й утримували місцеві влади (козацька адміністрація, магістрати, ратуші).

Від XVI ст., подібно до інших армій Європи, артилерія в козаків мала ще й статус військових клейнодів, які уречевлено репрезентували славу та потугу війська. Особливе символічне значення мали жалувані, що несли на собі герби суверенів, а також трофейні гармати – свідчення звитяг. Так, у 1666 р. правобережне козацтво домагалось в короля та сейму повернення гармат, вивезених за гетьманування П.Тетері до Білоцерківського замку. Інструкції послам у Варшаву наполягали на тому, що

«всі клейноди, гармати й скарби, протягом багатьох років кри-
ваво набуті як антецесорами нашими, так і нами самими [...] аби ласкою й добротою батьківською були нам, Війську вірному
Запорозькому, усі привернені й віддані, з чого б могли ми тішити-
ся не лише зараз, але й по тому»².

* Сокирко Олексій Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Т.Шевченка.
E-mail: sag@univ.kiev.ua

¹ Література, присвячена історії козацької артилерії як роду військ, порівняно невелика (див.: Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.51–55; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.427–439; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С.97–99; Крип'якевич І. Українська артилерія в часи Б.Хмельницького // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №4; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – С.185–191; Сидоренко В.О. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею. – К., 1958. – Вип.1. – С.99–118) і поступається дослідженням з історії людвигарства (див.: Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. – К., 1973; Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. – К., 2007; Його ж. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.). – К., 2009; Палієнко В.І. Заціліла гармата // Пам'ятки України. – 1991. – №6; Його ж. Київські гармати // Старожитності. – 1992. – №15; Його ж. Українська артилерія в музеях Росії // Пам'ятки України. – 1994. – №1/2; Його ж. З історії української артилерії // Київ. – 1995. – №1; Фролов Б. Реліквії військової історії // Київська старовина. – 1993. – №1 та ін.).

² Цит. за: Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст.: Ст. і мат. – К., 2006. – С.219, 221, 242.

Те, що «армата» зберігала символічну належність до військових, а відтак і державних клейнодів у пізніші часи свідчили нарікання лівобережної старшини з приводу того, що в Терський похід 1723 р.

«виступили [...] безъ войсковыхъ надлежащихъ знаковъ: знамя, котловъ и протчого, и безъ прибора и артилерійского запасу, якъ было передъ тимъ енералітету войска Запорожского маршъ воспріимати обькновенно»³.

Козацька артилерія сформувалася в окрему організаційну структуру в перші роки повстання Богдана Хмельницького. Її попередницею була полкова артилерія реєстрового війська, поповнена численними трофеями й зорганізована у самостійну формацію⁴. Її інституційний статус та джерела утримання були одними з небагатьох питань військового устрою гетьманату, що стабільно відображалися в договірних статтях, котрі мали «рамковий» характер у процесі становлення молоді козацької держави. Першу згадку, яка трактувала «армату» осібним родом військ, маємо в тексті пунктів-суплік до московського царя від лютого 1654 р.:

«на поделку к снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду, просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое призьренье, как о зямовле, також и о ста-нах, також и на обозного 400 золотых»⁵.

Відповідь, дана Москвою в Березневих статтях, передбачала утримання артилерії Війська Запорозького «ис тамошних доходов», що мали йти на «пушкарей», «работных людей», а також «обозного арматного» та «хоружего арматного», котрим встановлювалося жалування у 400 та 50 золотих відповідно⁶. Детальнішу картину організації артилерії подали Переяславські статті 1659 р., у котрих обумовлювалося

«чтоб армате войсковой быти в Корсуни, и весь повет дати на выживание и на всю оправу до арматы, а на послузе при гармате заставати обозному, ясаулу, хорунжему, писарю, пушкарям осмидесят человекам, арматов тоже, шипошников четыре человека, ремесников двенадцать человек, стадников шесть человек, целюрик один человек, добышов два человека, коновалов два ж человека»⁷.

³ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С.438.

⁴ Термінологічний ряд, що позначав артилерію, із часом змінювався. Джерела середини XVII ст. згадують «армату» або «артилерію» Війська Запорозького, тоді як у Лівобережній Гетьманщині з кінця століття усталюється назва «генеральна армата», «генеральна артилерія», «генеральная войсковая армата».

⁵ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. – К., 1998. – С.65.

⁶ Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат. в 3 т. – Москва, 1953. – Т.3. – С.561. Неважко помітити, що у цьому пункті йдеться про два різні за своїм статусом уряди – генерального обозного та артилерійського хорунжого, котрих не досить добре обізнані з козацькими реаліями укладачі документа віднесли до однієї службової сфери. Уряд власне артилерійського обозного існував також, але вперше згадується дещо пізніше – у Переяславських статтях 1659 р. та інструкції на сейм 1664 р.; імовірно, він так і не прижився в ієрархії урядів генеральної артилерії (див.: Крикун М. Між війною і радою... – С.115).

⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.116.

Очевидно, доволі широкі плани щодо реорганізації артилерії, точної фіксації яких у джерелах, на жаль, нам наразі не пощастило знайти, мав Іван Виговський. На це вказує принаймні два опосередкованих свідчення: 11 червня 1659 р. король Ян Казимир пожалував Степанові Немиричу (братові відомого соратника І.Виговського – Юрія Немирича) патент на «генеральство артилерії Великого князівства Руського»⁸. Імовірно, цей уряд мав стати одним із центральних у військовій та адміністративній ієрархії нової устроєвої моделі гетьманату, котру було закладено в Гадяцькому трактаті. Утім, оскільки реалізувати її на практиці так і не судилося, це призначення, швидше за все, залишилося формальним. Про його можливий статус та обсяги повноважень дозволяє судити аналогічний уряд коронного генерала артилерії, заснований згідно з сеймовою постановою 1637 р. Запровадження цієї посади йшло рука об руку з реформами Владислава IV, котрий створив війська «чужоземного автораменту» й заходився у цілому вдосконалювати збройні сили Речі Посполитої. До компетенції генерала як «старшого над арматою» входило керування цейхгаузами, підрозділами артилерійської прислуги, їх вишколом, закупівля і ремонт гармат, амуніції та боеприпасів, а також збір спеціального податку («нової кварти») на потреби артилерійського парку. У військово-адміністративній сфері генерал підпорядковувався великому коронному гетьманові, проте у фінансових справах мав звітувати перед сеймом⁹. На модернізацію І.Виговським козацької артилерії у західному стилі вказує й інший факт – у жовтні 1657 р. при укладенні союзного договору між Швецією та Військом Запорозьким до нього було включено пункти з дозволом вільно вербувати у землях Корони майстрів і ремісників, а також купувати зброю та амуніцію¹⁰.

Ще більш масштабне й системне впорядкування артилерійського відомства, в якому можемо бачити річпосполитські впливи, передбачала інструкція з супліками Війська Запорозького, подана на сейм наприкінці 1664 р. Зокрема, весь гарматний парк, артилерійські маєтності й доходи переводилися у спільне управління генерального обозного та спеціального, призначеного королем, комісара, котрий мав наглядати за двома найбільшими арсеналами – у Білій Церкві та Чигирині. Водночас обозний втрачав одноосібний контроль над «арматою» й усі свої кроки мав узгоджувати з волею гетьмана та звітувати перед генеральною старшиною. Штаб-квартирою й головним арсеналом визначався Чигиринський замок з усією належною до нього інфраструктурою, а економічною базою – Лисянське староство, що у сукупності утворювали окрему артилерійську ординацію, штат котрої складався з обозного, осавула, хорунжого, писаря, пушкарів, гармашів, шипошників (музик) і технічного персоналу – ковалів,

⁸ Литвинський В. Генерал артилерії Великого кн. Руського // Записки НТШ. – Л., 1909. – Т.87. – С.38–43.

⁹ Коронна та литовська артилерії мають велику історіографію. Серед головних праць, з яких випливають очевидні аналогії з устроєм артилерії в Гетьманщині, див.: *Górski K. Historia artylerii polskiej.* – Kraków, 1902. – S.106–112, 124–140; *Sawicki M. Artyleria litewska w latach osiemdziesiątych XVII wieku: Organizacja i finansowanie* // *Artyleria polska: Historia – terażniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie)* / Red. W.Rezmer, M.Giętkowski, J.Ślipiec. – Toruń, 2008. – S.161–174; *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864.* – Warszawa, 1966. – Т.1. – S.374–377; Т.2. – S.168–169, 181, 188.

¹⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – С.31–32.

стельмахів, римарів, фурманів (візників). Новацією мав стати трисотенний найманий піхотний полк, утримуваний із доходів Білоцерківського староства (натуральні виплати) й коронним скарбом (жолд), завданням якого була охорона та супровід гармат під час бойових виправ¹¹.

У Лівобережній Гетьманщині, де генеральна артилерія проіснувала до кінця XVIII ст., її структурні обриси так само традиційно визначалися положеннями гетьманських договірних статей, в яких змінюваними були хіба що питання джерел фінансування¹². Розпад Війська Запорозького на дві самостійні частини на початку 1660-х рр. спричинив формування осібною фондушу для утримання артилерії в Лівобережній Україні. Очевидно, першим наданням на «армату» стала Лохвиця, чий статус у новій якості закріпили Московські статті 1665 р. Цим же документом до визначеного міста було долучено «Ромен с принадлежностью»¹³. Таким чином, підтверджувалася тенденція попередніх років, котра сформувалася ще до 1648 р., коли на рані надавалися цілісні адміністративно-господарські комплекси. З останньої чверті XVII ст. основними центрами генеральної артилерії були Ніжинський та Стародубський полки, оскільки, згідно з Глухівськими статтями 1669 р., московський цар «велел гетьману и армате быти в Батурине»¹⁴. У ході драматичних подій Північної війни 1700–1721 рр. гарматний парк Гетьманщини зазнав суттєвих втрат, а артилерійські служби через погане фінансування було дезорганізовано. Паралельно посилювався тиск із боку імперської влади, котра прагнула тримати під наглядом стратегічно важливий рід військ і виробництво артилерійських озброєнь та боеприпасів. Ця лінія цілком узгоджувалася зі зростаючим контролем в адміністративній, фінансовій, військовій сферах, що поступово визначало контури згортання козацької автономії. Зокрема, Рішительні пункти 1728 р. приписували генеральному обозному «в каком состоянии та артиллерия ныне есть, о том прислать в коллегию иностранных дел известие и впредь повсягдно присылать»¹⁵. Відтак контроль російської влади над станом артилерії Гетьманщини ставав постійним, значною мірою обумовлюючи її подальший розвиток¹⁶.

Певний «ренесанс» у розвитку генеральної артилерії спостерігаємо за правління гетьманів Данила Апостола й Кирила Розумовського. Хоча першому з них в умовах реформи скарбу, що поставила фінансову звітність під жорсткий контроль Росії, паралельно зменшивши прибутки, було важко давати собі раду з надто витратним артилерійським відомством, Д.Апостол подбав не лише про технічне оновлення парку, але й про чіткішу систему фінансування. У листопаді 1728 р. у власності генеральної артилерії було остаточно затверджено місто

¹¹ Крикун М. Між війною і радою... – С.115–116.

¹² Питання фінансування та забезпечення артилерії залишаємо поза рамками нашої розвідки, усвідомлюючи, що вони потребують спеціального дослідження.

¹³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – С.271.

¹⁴ Там само. – С.472.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Санкт-Петербург, 1830. – Т.8. – С.77.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4527. – Арк.4–4 зв.; Спр.4917. – Арк.2–2 зв., 4.

Короп¹⁷. Рішительні пункти чітко визначали «город Короп, для содержания артиллерии генеральной, служителей и для строения фурманов и прочих артиллерийских припасов [...] отдать на артиллерию по-прежнему»¹⁸. Згідно з імператорським указом від 8 серпня 1734 р., доходи міста мали спрямовуватися на утримання не лише генеральної, але й полкової артилерій, а у випадку нестачі коштів «на то отправление брать из войскового скарба»¹⁹. Тут варто звернути увагу на цю першу спробу ув'язати утримання гарматного парку Гетьманщини не з партикулярними доходами генеральної та полкової артилерій, а централізованим фінансуванням державною скарбницею.

За правління К.Розумовського було зроблено наступний крок у напрямку централізації управління артилерією. У листопаді 1751 р. тодішній обозний Семен Кочубей подав на ім'я гетьмана рапорт, в якому окреслив усі невігоди децентралізованого існування артилерійського відомства. Посилаючись на те, що від часів Д.Апостола генеральна артилерія постачає полкові порохом, боеприпасами, кіньми, виділяє кошти на ремонт гармат, транспорту й навчання обслуги, але навзамін не має над ними жодного контролю та допомоги, С.Кочубей просив передати в його відання всі прибутки полкових артилерій, а також

«всем обритаючимся в полкахъ при полковыхъ и сотенныхъ артиллеріяхъ служителямъ пушкарамъ [...], армашамъ [...], майстеровимъ же людям [...] повелеть быть в полной моей диспозиции и приказовъ моихъ во всемъ слушатся»²⁰.

Цю пропозицію («дабы полковые и сотенные артиллерии привесть в сколько лучшую возможно исправность») було затверджено гетьманським ордером від 21 листопада 1751 р., що поклало початок централізації управління та фінансування генеральної й полкових артилерій, котрі по суті зливалися в одне відомство²¹. Зрештою, у цей час остаточно визначилася сукупність функцій та задач генеральної артилерії, котрі полягали у супроводі та вогневій підтримці гетьманського війська, підготовці позицій польової та облогової артилерії, ремонті й оновленні полкових гарматних парків, забезпеченні їх ремісниками, порохом, реманентом і, почасти, боеприпасами та тяглом.

Після ліквідації в 1764 р. гетьманського правління й реорганізації вищих органів влади контроль над генеральною артилерією зосередився в руках Другої Малоросійської колегії. Номінально та реально гарматне відомство залишалося у віданні генерального обозного, котрий від 1765 р. став членом правління колегії. Той факт, що обозний С.Кочубей виявився найстаршим з-посеред генеральних старшин і до того ж мав російський чин генерал-майора на певний час гарантувало захист і протекцію артилерії від остаточної ліквідації або злиття з новостворюваними управлінськими структурами. Артилерійська канцелярія, будучи підзвітною Малоросійській колегії, як і раніше підлягала фінансовому

¹⁷ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.248. – Оп.29. – Д.1800. – Л.18–19 об.; *Модзалевский В.* Судьба малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып.11. – С.14–15.

¹⁸ ПСЗ. – Т.8. – С.77.

¹⁹ Там же. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.9. – С.396.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10108. – Арк.99–99 зв.

²¹ Там само. – Арк.100.

контролю з боку Генеральної лічильної комісії²². Упродовж чергової реорганізації Другої Малоросійської колегії, що припала на першу половину 1768 р. й передбачала інкорпорацію центральних органів гетьманату (Генерального військового суду, Канцелярії малоросійських зборів тощо) до колегії на правах департаментів, Канцелярію генеральної артилерії було передано до першої колезької експедиції, «содержащей дела воинские»²³. Утім, сама канцелярія початково не була поглинена колезькою системою остаточно, зберігаючи власне іменування, штат службовців і присутствіє²⁴. Остаточну ліквідацію артилерійського відомства визначив указ малоросійському генерал-губернаторові від 26 жовтня 1781 р., виданий у продовження реорганізаційних заходів із відкриття намісництв. Зокрема, наказувалося розподілити наявний гарматний парк поміж губернськими містами, а рангові землі генеральної та полкових артилерій передати у відання директорів економій, що управляли казенними селами²⁵.

Головним командиром та розпорядником артилерії був генеральний обозний, який також контролював стан полкових і сотенних артилерій. В ієрархії генеральних старшин цей уряд посідав найвище місце, ідучи одразу після гетьмана. Цілком можливо, що така традиція зумовлювалася високим статусом військових обозних на Запорозькій Січі (як зберігачів і розпорядників гарматного парку, котрий окрім практичного мав для Коша також статусно-символічне значення), джерела вперше згадують про них уже на початку XVII ст.²⁶ У гетьманській державі високий статус генерального обозного зумовлювався також його контролем над величезними маєтностями, натуральними й грошовими зборами, рухомим майном, служилими корпораціями козацтва та посполитих, за рахунок яких утримувалася артилерія. За слушним спостереженням В.Горобця, посідання цього уряду було своєрідним вінцем службової кар'єри козацької верхівки, який відкривав шлях до гетьманської булави²⁷.

Опріч безпосереднього командування артилерією та інспектування гармашів, допоміжного персоналу й технічного оснащення, обозний дбав про їх матеріально-технічне забезпечення, добирав і подавав на затвердження гетьмана та генеральних старшин командний склад артилерії. Подібно до інших генеральних урядів, повноваження обозного мали політичний характер – їх номінанти очолювали посольства до сусідніх країн, призначалися наказними гетьманами,

²² Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст.: Політико-адміністративний аспект проблеми. – К., 1996. – С.48.

²³ ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2982. – Арк.2–2 зв.; Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія... – С.42, 51. Опріч того, справами генеральної та полкової артилерії («О артиллерии генеральной и о полковых и о суммах артиллерийских и о пороху») відало Стародубське повіття реорганізованої у 1768 р. Генеральної військової канцелярії, котре входило до складу військової експедиції Малоросійської колегії.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.707. – Арк.84–85.

²⁵ ПСЗ. – Санкт-Петербург, 1830. – Т.21. – С.296–297; Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія... – С.78.

²⁶ Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII ст. – К., 2000. – С.33–34.

²⁷ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С.78–79. За гетьманування К.Розумовського чин генерального обозного вперше надається як винагорода при абшитуванні (див.: Пупро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. – 1997. – №6. – С.4).

координували складання реєстрів і перебіг гетьманських елекцій²⁸. Таким чином, фізичне перебування керівників артилерії при своєму відомстві було явищем нечастим. Так, улітку 1733 р. особливим імператорським розпорядженням генеральний обозний Яків Лизогуб навіть був увільнений від перебування в Генеральному суді, а згодом і від командування козацьким корпусом у Польщі «для надсмотрения артиллерии»²⁹.

Довгий час генеральна артилерія не мала чіткої внутрішньої адміністративно-тактичної структури. Лише періодом гетьманування К.Розумовського датуються перші згадки про поділ гармашів і пушкарів на 3 команди по 30 чол. з «отаманами пушкарскими» на чолі, у чому можна вбачати прообраз артилерійських рот³⁰. Пописи артилерії 1770-х рр. підтверджують, що цей поділ був сталим, зберігаючись до кінця існування відомства³¹. Відносно невеликий артилерійський штат регулювався звичаєво. Навіть у піковий період свого існування, у середині XVIII ст., тут нараховувалося всього 18 старшин і 213 слугителів³². Номенклатура посад і спеціальностей формувалася стихійно, відбиваючи еволюцію самого роду військ та його матеріально-технічної бази. Усю сукупність «арматних слугителів» можна умовно поділити на групи урядників та власне слугителів: штаб (осавул, писар, хорунжий, отамани), канцелярію генеральної артилерії (канцеляристи, підканцеляристи, економ, префект, фельдшер, музиканти), бойовий (гармаші, пушкарі) і допоміжний (господарі, дозорці, шафарі, наглядачі, старости, ключники, двірники, конюхи, коновали, стадники, скотарі, римарі, ковалі, слюсарі, стельмахи, фурмани, погоничі) склади. Номенклатура обох груп постійно змінювалася, особливо в допоміжному персоналі, склад якого надто залежав від фінансування та його нестабільності.

«Степенный малороссийских воинского звания чинов порядок по гетмане» 1743 р., який визначав старшинство всіх чинів козацької адміністрації, уперше запроваджував ієрархічний порядок для старшин та урядників артилерії (допоміжний склад до нього не включався). Подібно до російської «Табелі про ранги», «артилерское правление» було виділене в окрему ієрархію чинів поряд із військовою, статською та охотницькою. Отже, першим у переліку ішов чин осавула генеральної артилерії, котрий мав 5-й клас («степенничество») і прирівнювався до бунчукового товариша або полкового обозного. Наступним був хорунжий (6-й клас, що відповідав полковому судді), а потім писар та отаман генеральної артилерії (8-й клас, відповідники військового канцеляриста). Із незрозумілих

²⁸ Горобець В. Політичний устрій українських земель... – С.34; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.177–178. Цікаво, що за приписами Московських статей 1665 р. в разі смерті гетьмана

«булаву и знамя большое, и булаву ж и знамя меньшее, и бунчук, и пушки до гетманского обирания, и для штатости малороссийских жителей, должен взять обозной войсковой, и отвезти к боярину и воеводам»,

а згодом, після елекції, їх повертали новообраному регіментареві (див.: Источники малороссийской истории / Собр. Д.М.Бантышем-Каменским. – Ч.1. – Москва, 1858. – С.146).

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4362. – Арк.2–2 зв.

³⁰ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2 зв. – 3 зв.

³¹ У документах гармаші вже йменуються на російський взірць канонірами, яких у трьох командах нараховувалося до 90 чол. (див.: Там само. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.481. – Арк.2 зв.).

³² Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.17699. – Арк.33 зв.

причин канцеляристи, а також рядові пушкарі й гармаші до переліку 1743 р. не потрапили, хоча аналогічні категорії з жолдацьких та компанійських формувань у ньому присутні³³.

Старшинські кар'єри в артилерії давали можливості для соціального просування, перш за все верхівки козацтва й міщан Ніжинського та Стародубського полків, де розташовувалися головні артилерійські центри, рангові маєтності. Показово, що артилерійський отаман Петро Юркевич був сином і онуком коропських купців, котрі «жили в протекції генералной артиллеріи» і періодично виконували різні господарські доручення. У 1733 р. юний П.Юркевич поступив до канцелярії гарматного відомства, де протягом чотирьох років «был у писарскихъ делъ», служачи власним коштом, після чого його зарахували у штат підканцеляристом³⁴. Предки Григорія Кологривого «служили знатными козаками» у Глухівській сотні, що допомогло йому з канцеляриста піднятися до сотенного писаря й отамана та в 1749 р. посісти уряд осавула генеральної артилерії³⁵. Так само зі значних козаків походили дід і батько Андрія Яновського, котрий, прослуживши шість років військовим канцеляристом, у 1740 р. був номінований на писаря генеральної артилерії, на довгі роки очоливши її канцелярію³⁶.

Посадові обов'язки більшості, за невеликими винятками, «арматних слуг» (про які йтиметься нижче) ніколи не були регламентовані. Певну окремішність і вищість над іншими мали три старших уряди – осавул, писар та хорунжий, котрі посідали вихідці з відомих козацьких фамілій або ж нешляхетні клієнти впливових можновладців. Першим в ієрархічній драбині стояв уряд осавула, на якого покладалося строеве та польове управління урядниками й служителями генеральної артилерії, їх інспектування, поточне комплектування, нагляд і порядкування матеріальною частиною (гарматами, боеприпасами, транспортом, витратними матеріалами тощо). До окремої сфери компетенції старшин належало управління фінансово-господарськими справами: контроль за виплатою грошового та матеріального утримання, поставками продовольства й фуражу, діяльністю дозорців, шафарів і господарів рангових артилерійських маєтностей³⁷. Разом із хорунжим, обов'язки котрого у джерелах чітко не окреслюються³⁸, осавул «имел неотлучное при делах артиллерийскихъ пребывание», себто мав постійно перебувати або при канцелярії артилерії («правлении»), або ж при інших об'єктах – дворах, майстернях, складах. Разом із шефом відомства – генеральним обозним – осавул, хорунжий та писар складали «правление енеральной войсковой артиллеріи», як аналог «правления» Генеральної військової канцелярії – повноважного колегіального органу, що здійснював управлінсько-розпорядчі функції в Гетьманщині³⁹.

Протягом середини – другої половини XVIII ст. чини осавула та хорунжого генеральної артилерії, окрім суто управлінського, мали ще й характер

³³ Див.: Права, за якими судиться малоросійський народ: 1743. – К., 1997. – С.547.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.9480. – Арк.12 зв. – 13.

³⁵ Там само. – Арк.11–12.

³⁶ Там само. – Арк.10.

³⁷ Там само. – Спр.801. – Арк.5.

³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.135. – Спр.40. – Арк.1–2; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.17667. – Арк.2–2 зв.

³⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1836. – Л.230.

ад'ютантів при генеральному обозному, котрий доручав їм справи часто-густо безпосередньо не пов'язані з гарматним відомством. Чимало деталей указує на те, що вищі артилерійські урядники були «протекціантами» генеральних обозних, які не тільки подавали їх кандидатури на затвердження гетьманам, але й опікувалися подальшим кар'єрним просуванням, винагородами тощо. Так, 1767 р. генеральний обозний С.Кочубей виклопотав для свого підлеглого гарматного хорунжого П.Юркевича дворазове (!) підвищення окладу⁴⁰. «Отечеські милості» перепадали й урядникам меншого калібру, котрі були на виду в патронів – канцеляристам. Той самий С.Кочубей у 1758 р. неабияк посприям переведенню канцеляриста генеральної артилерії до Генеральної військової канцелярії, служба в якій була престижнішою, причому одразу з підвищенням у чині⁴¹. За гетьманування К.Розумовського до правління генеральної артилерії було також приписано кількох значкових товаришів із різних полків, котрі виконували різного роду адміністративні доручення. Ця практика йшла в річищі загальної тенденції наділення гетьманом значкових товаришів функціями офіцерів-порученців при дворі та центральних установах⁴².

«Писар арматний» керував головним діловодним органом відомства – артилерійською канцелярією («канцелярия генеральной войсковой артиллерии», «канцелярия главной артиллерии»), що здійснювала поточний зв'язок із вищими та місцевими органами влади, вела облік особового складу й матеріальної частини, натуральних і грошових виплат, господарського стану рангових маестностей, прибутків, витрат тощо⁴³. Характер справ, котрі розглядалися в канцелярії, дає підстави вважати, що водночас вона займалася провадженням, пов'язаним безпосередньо із компетенцією свого очільника – генерального обозного⁴⁴. Фактично, писар був керуючим справами канцелярії й особою, від якої залежала злагоджена робота всього артилерійського відомства. Один із гетьманських універсалів часів Д.Апостола повелівав «писаремъ артиллерии енеральной [...] всякіє діла отправляютъ и содержатъ добропорядочно со всякимъ тщаніємъ и ісправностъю безліностно»⁴⁵. Цей уряд був зручним трампліном для подальшого просування по службі, за найяскравіший приклад чого може правити кар'єра першого гарматного писаря Петра Дорошенка. Відомо, що до цього майбутній гетьман козакував на Січі, а згодом був слугою Б.Хмельницького. У біографічній літературі утвердилася думка, що П.Дорошенко посідав уряд гарматного писаря Чигиринського полку⁴⁶, але це навряд чи відповідає дійсності – у реєстрі 1649 р. він справді записаний до чигиринського полкового компута, однак неважко помітити, що до цього ж переліку водночас були включені генеральні старшини й значне товариство Війська Запорозького. Прізвища П.Дорошенка, а також гарматного хорунжого Васка Томиленка записані одразу

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1805. – Арк.1–2.

⁴¹ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.2821. – Арк.2.

⁴² ІР НБУВ. – Ф.61. – Спр.1599. – Арк.1; ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4056. – Арк.2.

⁴³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.102–103.

⁴⁴ Так, писар Парфен Марков при укладенні Батурицьких статей 1663 р. перебував при генеральному обозному Павлі Животовському та за наказом свого начальника «в свое место руку приложил» (див.: Источники малороссийской истории. – Ч.1. – С.129).

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3842. – Арк.3.

⁴⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С.30–31.

після генеральних хорунжого та бунчужного, котрі чомусь були пропущені на початку списку, після чільних генеральних старшин і полкової чигиринської старшини та вміщені в його другій половині⁴⁷.

Правовий статус канцелярії щодо інших центральних відомств не був чітко окреслений. Гетьмани, Генеральна військова канцелярія та вищі й центральні органи російської влади видавали свої розпорядження на адресу артилерійського відомства у формі указів, ордерів, що було ознакою підпорядкованості⁴⁸. Натомість зносини з Канцелярією малоросійського скарбу оформлювалися промеморіями – це свідчить на користь того, що обидва органи були рівними у владній ієрархії⁴⁹. Натомість Канцелярія генеральної артилерії мала статус вищої інстанції для полкових обозних у справах організації артилерійського господарства⁵⁰.

Окрім канцелярських службовців у присутствії мав постійно перебувати хтось зі старшин – особисто писар або ж осавул чи хорунжий. У 1734 р. генеральний обозний Яків Лизогуб скаржився намісникові Правління гетьманського уряду князеві О.Шаховському, що в Канцелярії генеральної артилерії присутні всього троє канцеляристів, а гарматний хорунжий Іван Забіла впродовж кількох років безвиїзно перебуває «в дому своем», посилаючись на хворобу. Обозний просив дозволу збільшити штат до 5 чол.⁵¹ Загалом, його зростання протягом XVIII ст. стало стабільним явищем: якщо в 1729–1734 рр. у канцелярії під наглядом писаря працювало лише 2 канцеляриста, то 1765 р. їх було вже 6, підканцеляристів 5, особливий «писарь экономических дел» і «смотритель»⁵². Щоправда, ці зміни свідчили аж ніяк не про збільшення потужності артилерії, а радше про ускладнення та бюрократизацію її управління й забезпечення. Робота присутствія, як випливає з облікових журналів, котрі щоквартально подавалися до Малоросійської колеїї, розпочиналася о 8-й або 9-й і тривала до 14-ї год. – у цей час провадилося слухання старшинами поточних справ; робота ж власне канцелярського штату нижчого рівня, очевидно, могла тривати й більше⁵³. Канцеляристи та підканцеляристи виконували не тільки звичні діловодні обов'язки, але й часто відряджались «в отсылки» з різного роду адміністративними дорученнями⁵⁴. Примітно, що частина з них «в заслужении канцелярского звания» могла обходитися власним коштом, без жалування, що свідчило про лукративний характер і вагу соціального капіталу канцелярської служби⁵⁵.

Із 1751 р. до «присутствующих» у Канцелярії генеральної артилерії було додано також значкових товаришів, кількість яких коливалася від 5 до 30 чол. Тоді генеральний обозний С.Кочубей просив гетьмана про заміну глухівських міщан, котрих періодично делегували до господарських справ, бунчуковими та військовими товаришами, а також абшитованими канцеляристами. Саме

⁴⁷ Пор.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С.27.

⁴⁸ Див., напр.: ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.63420. – Арк.11.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.17667. – Арк.5; Ф.52. – Оп.3. – Спр.302. – Арк.1 а.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.60529. – Арк.8–8 зв.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4770. – Арк.9.

⁵² Пор.: Там само. – Спр.4994. – Арк.5; Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2–4 зв.; РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1800. – Л.93–94 об.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.707. – Арк.84–85, 94–96.

⁵⁴ Там само. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.35. – Арк.3–3 зв., 7.

⁵⁵ Там само. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.366. – Арк.23.

тоді «к деламъ оной артиллерии определень» 17 старшин із Ніжинського та Стародубського полків⁵⁶. Характер їх обов'язків був досить широким – від виконання спеціальних доручень до поточних ревізій гарматних парків генеральної та полкових артилерій, збору податків, контролю за виконанням ремонтних робіт, видачею боеприпасів у полки тощо. Реєстри значкових товаришів генеральної артилерії з 1760-х рр. свідчать, що чималу частку серед них становили сини полкових старшин (до 50%), заможного військового товариства й трохи менше – духівництва та вихідців з «арматних слуг»⁵⁷. Відтак ця служба ставала зручною сходиною для старшинських дітей, котрі здобували тут необхідний досвід, чекаючи на чергове підвищення.

Першим осідком канцелярії та штаб-квартирою генеральної артилерії був Чигирин, а згодом – міста, надані «на армату». У вересні 1659 р. І.Виговський в одному з листів до коронного гетьмана Станіслава Потоцького писав про сили Чигиринського замку, де «praesidium» має й усього війська артилерія⁵⁸. Утім, перші чіткі вказівки щодо місця перебування артилерійського штабу маємо лише починаючи з Батурина. Картину облаштування гарматного відомства у Глухові подає ревізія 1760 р., за даними якої в місті «по путивлской дороге» розташовувався «двор артиллерийский», де були будівля нової канцелярії, старе канцелярське приміщення з сіньми та трьома коморами (очевидно, перероблене під господарські потреби), 2 амбари з припасами, 2 «ізби» для вартових козаків, пушкарів та майстрів, «ізба» з сіньми «пороховая [...] для делания нарочитого ножного пороха», кузня з 4-ма горнами, погріб, «изба черная формовая, где на пушки формі делаются», ливарний амбар з 2-ма цегляними пічками, свердлильна майстерня, токарня, сарай для гармат, палубів і картузних ящиків⁵⁹. Після злиття Канцелярії генеральної артилерії з Малоросійською колегією та з поступовою підготовкою до ліквідації артилерійського відомства кількість справ, вирішуваних ним, а відтак і діловодний потік неухильно зменшувалися⁶⁰. У цій ситуації скорочувався й штат канцелярського присутствія, станом на кінець 1770-х – початок 1780-х рр. тут постійно чергував хтось із вищих старшин, замість писаря з колезьких канцеляристів призначався секретар, а також двоє канцеляристів (ще четверо їх служили сезонно власним коштом)⁶¹.

Адміністративно-технічну частину штабу генеральної артилерії складала префект, інженер, економ (вів видатково-прибутковий облік) і фельдшер⁶². Лікарські вакансії в артилерії, очевидно, відкривалися нерегулярно, залежно від фінансових можливостей відомства. Так, фельдшер згадується в документах лише у другій половині 1760-х рр.⁶³ Посади інженера та префекта було

⁵⁶ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.15790. – Арк.3–4.

⁵⁷ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1451. – Арк.3–27; Спр.3885. – Арк.4–8.

⁵⁸ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т.3. – С.356, 396.

⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.4 зв. – 5.

⁶⁰ Там само. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.481. – Арк.3. Загалом, ця тенденція простежується й по інших експедиціях Малоросійської колегії, котрі після реформи 1768 р. ввібрали повноваження колишніх центральних відомств Гетьманщини.

⁶¹ Там само. – Спр.516. – Арк.2.

⁶² Помічником фельдшера, очевидно, був цирульник, наявність якого документи фіксують час від часу (див.: Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.9 зв.).

⁶³ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2 зв.

запроваджено за Д.Апостола, проіснували вони всього декілька років, із 1729 по 1734 рр. – себто в ініційований гетьманом період оновлення артилерійського парку⁶⁴. Пізніше, за підпорядкування генеральної артилерії Малоросійській колегії, з'являється посада цейхвахтера, який опікувався арсеналом⁶⁵. Компетенцію префекта окреслювала спеціальна інструкція, видана гетьманом 8 квітня 1729 р. при укладенні контракту на цю посаду з відставним поручиком Василем Гавничем. Зокрема, префект мав

«всю артилерію тоєсть армати и протчіе до пироболіи или пушечной стрілбы належашіе инструмента чисто, сохранны и без всякого повреждения содержать».

За потреби гармати й артилерійське приладдя мали ремонтувати під його наглядом, «чтоб могли быть к заживанню способнии и действителни»⁶⁶. Окрім поточного підтримання матеріальної частини в належному стані В.Гавнич зобов'язувався «когда внов будут выливаться армати или мождтири указувать розміру и належитим колибром оные вылити», потім відливаючи до них боєприпаси⁶⁷. В особливо пильне «смотреніе» префекту віддавалося навчання пушкарів:

«Як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать и щире показивать пропорцію, за сколько сажень может куля досягнути и яким образом кождому з них пушку свою исправлять, чистить, выгашувать и протчая, также и картечи ділать».

Під час воєнних дій префект мав контролювати процес начинення порохом ґранат і бомб, наявність ґнотів до них, «скільки на кожній фунт желіза пороху надлежатимет положить и по квадранту и транспартиру належит бомбардировать»⁶⁸. Таким чином, префект був практично єдиним фахівцем технічного профілю, який відповідав за експлуатацію гарматного парку й фаховий вишкіл обслуги. Іншими словами, стан «армати войсковой» напряму залежав від цього урядника, що, очевидно, добре розумів і гетьман Д.Апостол, призначивши В.Гавничу нечувано високе жалування, котре більш, ніж удвічі перевищувало утримання вищих чинів штабу генеральної артилерії.

До середини XVIII ст. гарматна обслуга не мала сталої організації й чисельності, гуртуючись у територіальні громади на чолі з отаманами. Останні були провідною командною ланкою, що зв'язувала «арматних слуг» зі штабом. Примітно, що на час відсутності осавулів отамани перебирали на себе поточне управління всім відомством і його служителями. У 1720–1730-х рр. водночас згадувалися «атаманъ арматний» і «атаманъ пушкарскій», котрі, очевидно, очолювали різні категорії гарматної обслуги⁶⁹. Ревізії генеральної артилерії з середини XVIII ст. подають відомості про отамана, що входив до складу штабу, маючи ранг, подібний до фендрика (прапорщика) артилерії, а також трьох отаманів «пушкарских», які, імовірно, командували гарматною прислугою. У розписі

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.2787. – Арк.26–26 зв.; Спр.3478. – Арк.2–2 зв.

⁶⁵ Там само. – Ф.763. – Оп.3. – Спр.481. – Арк.2 зв.

⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф.8. – Спр.1463. – Арк.1.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само. – Арк.1 зв.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3777. – Арк.2; Спр.6912. – Арк.3.

виплат генеральної артилерії за 1765 р. наводяться прізвища трьох «атаманов пушкарских», під орудою кожного з яких перебувало по 28 пушкарів. На думку про сталість цього поділу, який позначав підрозділи ротного рівня, наводить той факт, що при кожному отамані значився ще й барабанщик⁷⁰. Таким чином, пушкарські отамани чимось нагадували феєрверкерів в артилерії західноєвропейських армій, тобто унтер-офіцерську ланку⁷¹.

Наймасовішу групу артилерійської обслуги становили дві категорії служителів – пушкарі та гармаші («армаші»). Різні номінативи, під якими вони фігурують у документах другої половини XVII – у XVIII ст., очевидно, позначали якусь різницю в їх спеціалізації, котра у джерелах, однак, не конкретизується⁷². Обидві категорії паралельно входили до штатів як генеральної, так і полкових артилерій, причому співвідношення між ними було різним. Зазвичай пушкарів менше, аніж гармашів⁷³, або майже порівну⁷⁴. Утім, більш показова різниця у ставках жалування, котре в пушкарів здебільшого було вищим (у 1722–1723 рр. у Чернігівському полку пушкарі отримували по 50 зол., а гармаші – по 35, у Гадяцькому, відповідно, 3 (близько 15 зол.) і 2 (близько 10 зол.) руб.) або ж рівним (пушкарі та гармаші Ніжинського полку в 1732 р. одержували по 5 руб., Прилуцького полку в 1747 р. – по 5 руб.)⁷⁵.

Це дає підстави припустити, що менше оплачувані, але чисельніші гармаші були аналогом західноєвропейських канонірів, тобто рядових артилерійських підрозділів, які виконували допоміжну роботу – викочували гармати на позиції, встановлювали та розвертали їх, охолоджували, прочищали стволи після пострілів, доглядали гарматні фури та ящики тощо. Примітно, що за правління Малоросійської колегії ця найчисельніша категорія прислуги іменувалася в документах саме «канонерами»⁷⁶.

Натомість пушкарі, фах яких цінувався вище, були аналогом бомбардирів – рядових із підвищеною кваліфікацією, котрі вміли заряджати гармату, націлювати її, а також споряджати різні види артилерійських боєприпасів – картеч, бомби, гранати й т.ін. Показово, що в інструкції префекту генеральної артилерії йому ставилося в обов'язок саме пушкарів «обучати як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать»⁷⁷. Указ Генеральної військової канцелярії Стародубському полковому правлінню від 7 липня 1729 р., що приписував

⁷⁰ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2 зв. – 3 зв.

⁷¹ Феєрверкери мали вищий рівень тактичної й технічної підготовки і часто виконували обов'язки безпосередніх командирів гарматних розрахунків, заміщаючи офіцерів; наглядали за виконанням команд із наведення та прицілювання, а також керували канонерами, що обслуговували гармати й зарядні ящики.

⁷² Інструкція послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. згадує, що «пушкарі, армаші [...] повинні постійно бути при арматі» (див.: Крикун М. Між війною і радою... – С.115).

⁷³ 4:4 (1723 р., Гадяцький полк), 3:4 (1723 р., Чернігівський полк), 4 пушкарі й 7 гармашів (1722–1723 рр., Миргородський полк), 10 пушкарів і 20 гармашів (1729–1734 рр., генеральна артилерія), 2 пушкарі проти 12 гармашів (1735 р., Полтавський полк), 12 пушкарів проти 14 гармашів (генеральна артилерія, 1738 р.) (див.: Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.434).

⁷⁴ 4:4 (1723 р., Гадяцький полк), 3:4 (1723 р., Прилуцький полк), 6:6 (1736 р., Ніжинський полк), 10:9 (1752 р., Полтавський полк), 10:10 (1763 р., Стародубський полк) (див.: Там само).

⁷⁵ Гадыцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII в., её состав и содержание // Киевская старина. – 1887. – №8. – С.782; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.436–437; Модзалевский В. Судьба малороссийских пушкарей. – С.13.

⁷⁶ ЦДІАК України. – Ф.763. – Оп.3. – Спр.481. – Арк.2 зв.

⁷⁷ ІР НБУВ. – Ф.8. – Спр.1463. – Арк.1 зв.

«содержать в одном цеху пушкаров и слюсаров», так само опосередковано свідчить про те, що вони мали суміжний військово-ремісничий фах⁷⁸. Таку спеціалізацію підтверджує й рапорт генерального обозного на ім'я гетьмана від листопада 1751 р., в якому він просив

«пушкарамъ для болшого ихъ в походнихъ случаяхъ к стрелбі искусства и делання скоропалнихъ свѣчъ, картечей и протчихъ и стрелбі пушечной приуготовляемыхъ надобностей, армашамъ к смотрению лошадей артиллерийскихъ и к обученію молодыхъ неученихъ лошадей, и другихъ потребныхъ к должности ихъ [...] повелеть быть»⁷⁹.

Служителі генеральної артилерії творили окрему упривілейовану корпорацію, що уподібнювалася до інших військово-служилих груп Гетьманщини – компанійців, жолдаків, бобровників, стрільців, палубничих та ін. Окремішність їх становища базувалася на двох елементах: належності до генеральної юрисдикції (себто перебування в розпорядженні вищих влад) та соціально-економічних пільгах, найважливішими з яких було звільнення від інших видів військової служби, окрім артилерійської, сплати загальних і місцевих податків та зборів, а також «роботизн». Згаданий перелік привілеїв, очевидно, складався протягом останньої чверті XVII ст., оформлюючись прецедентним правом для окремих служителів і компактних громад. Територіально вони розміщувалися в тих регіонах, котрі протягом кінця XVII – у XVIII ст. було визначено для стаціонування генеральної артилерії.

При артилерії традиційно перебували музики – у XVII ст. це були шипошники (пищальники, роговики, гобоїсти), а у XVIII ст. – довбиш (литаврист), до якого з часом додалися по три барабанщика й трембача⁸⁰. Функціонування артилерійського відомства було немислимим без численного штату ремісників і майстрів, що опікувалися технічною справністю гарматного парку й транспорту. Найважливіші ролі з-поміж них відігравали слюсарі, ковалі, стельмахи, римарі⁸¹. Ливарників та інших вузьких фахівців відомство, наскільки можна судити з документів, наймало аккордно⁸². «Арматним бидлом», себто кіньми й волами, займався стайничий, котрому асистували коновали⁸³. До цього загону служителів також відносилися різні категорії візників, що проживали у приписаних до генеральної артилерії рангових селах – палубничі та фурлейти (фурмани)⁸⁴.

Численні рангові володіння й господарські служби генеральної артилерії потребували належного адміністрування, що в основних своїх рисах наслідувало структуру й механізми управління гетьманськими маєтностями. Головою цієї адміністративної вертикалі був економ, котрий разом із гарматним писарем видав усіма прибутками та видатками генеральної артилерії, а також господарськими справами маєтностей, матеріальним забезпеченням штату й гарматного

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.53763. – Арк.126; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3083. – Арк.2–3 зв.

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10108. – Арк.99 зв.

⁸⁰ Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.641. – Арк.2 зв. – 3 зв.; Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.8–9 зв.; РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Д.1800. – Л.17.

⁸¹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1800. – Л.12 об., 16 об., 93 об. – 94; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4994. – Арк.5.

⁸² ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3172. – Арк.2–2 зв.

⁸³ Там само. – Спр.3534. – Арк.8 зв.

⁸⁴ Там само. – Ф.763. – Оп.3. – Спр.481. – Арк.2 зв.

парку⁸⁵. Його правою рукою був шафар, функції якого, судячи з усього, нагадували обов'язки рахівника⁸⁶. Контроль за сталими комплексами артилерійських маєтностей покладался на дозорців, найповажнішим з яких був коропський⁸⁷. Дозорцям підпорядковувалися старости, двірники й сторожі, що керували господарством у селах, хуторах і на промислах⁸⁸. Нижчу ланку господарських служб становили стадники, скотарі, погоничі, плугатарі й пасічники, котрі часто служили «за хліб», не отримуючи фіксованого жалування. Безпосереднє завідування штаб-квартирою генеральної артилерії покладалося на «дворника двора глуховського», котрому асистував ключник «припасов артиллерийских»⁸⁹.

Практично від початків свого існування козацька артилерія мала при собі відділи прикриття. Так, проект інструкції на сейм 1664 р., що передбачав утримання особливого найманого полку, котрий би супроводжував гармати в походах і ніс караульну службу при них у мирний час, очевидно, мав закріпити вже існуючу практику. На маршах козацьких військ генеральна артилерія зазвичай рухалася разом зі ставкою та старшинським обозом⁹⁰. У Лівобережній Гетьманщині охорона її покладалася на сердюцькі (охочепіхотні) полки. Так, 1700 р. гетьман Іван Мазепа писав:

«Те охотницькие пехотные полки [...] тут при мне гетмане велми потребны суть, до чинения обыклой им службы, понеже оныи в походах военных всегда прилежат войсковой армате, на переправах и на всяких трудных разгах оную подпмагают, и ратуют»⁹¹.

Цю практику підтверджує й анонімна польська авіза з вересня 1705 р., що містить опис переходу російсько-українського корпусу в Галичині, де серед іншого також згадано, що «піших сердюків полк іде при гарматах, амуніції й таборах»⁹². Іншим видом збройної асистенції генеральної артилерії, очевидно з кінця XVII ст., стали засеймські сотні Ніжинського полку. У 1723 р., напередодні виправи до Персії, Глухівській та Воронізькій сотням було наказано «непрермінно» супроводжувати гармати⁹³, утім відомо, що з 1730-х рр. для цієї служби виділялися козаки решти сотень – Новомлинської, Коропської, Крелевецької та Ямпільської⁹⁴. У кампанії 1739 р. шість гармат генеральної артилерії мали мішане прикриття: 20 російських солдатів з унтер-офіцером, 15 козаків Глухівської сотні й 15 жолдаків з отаманом Іваном Маєвським на чолі⁹⁵.

⁸⁵ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.60529. – Арк.8; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4994. – Арк.2; Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.8 зв.

⁸⁶ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1836. – Л.217, 794.

⁸⁷ Там же. – Кн.1800. – Л.12 об.

⁸⁸ Там же. – Л.17; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4994. – Арк.5. У міру розростання артилерійських господарств при маєтностях з'являлися писарі (див.: ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.8).

⁸⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1800. – Л.12 об.; ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.8.

⁹⁰ Див. опис маршу козацького війська в Терському поході 1723 р.: Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – С.438; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою... – С.428–429.

⁹¹ Листи Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – К., 2010. – С.635.

⁹² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.602.

⁹³ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – С.363–364, 420.

⁹⁴ *Токарев С.А.* Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся: Зб. наук. пр. – Ніжин, 2011. – Вип.61. – С.56–57.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.7547. – Арк.43.

Протягом XVII–XVIII ст. артилерія, без сумніву, була головним нервом військово-технічного прогресу, пов'язаного з еволюцією вогнепального озброєння, що значною мірою визначало характер мілітарного лідерства європейських держав. Як випливає з наведеного вище, розвиток козацької головної артилерії не відзначався особливим динамізмом, фактично відтворюючи ті форми управління й організації, котрі склалися ще у середині XVII ст. У загальних рисах вони відповідали нагальним военним потребам, адже до початку Північної війни основними супротивниками гетьманського війська були поляки, кримці та османи, протистояння з якими не вимагало істотного нарощення гарматного парку й підвищення фахового рівня обслуги. Із цієї причини організаційні форми виявилися фактично законсервованими, відповідаючи обмеженим потребам розвитку артилерійського озброєння, а також військовому будівництву загалом, що так само не виявляло тенденцій до змін. В організаційному плані генеральна артилерія була величезною адміністративно-господарською структурою, утримуваною за рахунок натурального господарства. Штат службовців, приписаних до неї, був спадковим та поступово перетворився на привілейовану військово-служилу корпорацію, що нагадувала інші аналогічні соціо професійні групи козацького стану.

Найближчим аналогом такої моделі розвитку, сказати б точніше самовідтворення, була артилерія Речі Посполитої – генетичного предка української гетьманської. Попри наявність у ній талановитих керівників, знайомство з тактичними й технічними новаціями корпус коронної та литовської артилерії мав мізерні штати (зокрема, у 1752–1763 рр. від 129 до 146 осіб офіцерів і рядових), вона потерпала від хронічної нестачі коштів й управлінських негараздів (наприклад, особовий склад бойових і допоміжних підрозділів залучався до господарських робіт і навіть до збирання кварти). Аналіз надання офіцерських чинів свідчить, що службове зростання зумовлювалося не так вислугою й професіоналізмом, як сімейними зв'язками та протекціонізмом⁹⁶.

Для реалій XVIII ст. такий рівень організації був кричущим анахронізмом, котрий гальмував не лише засвоєння нових технічних можливостей (хоча тут гетьманська артилерія залишалася заручником рестрикційної політики Росії), але й підвищення боєдатності цього роду військ у цілому. Модернізаційні зусилля К.Розумовського з наголосом на управлінській та господарській централізації, постійній тактичній організації артилерійської обслуги з поділом на роти були дещо запізнілими заходами й не мали на меті докорінної зміни ситуації. Достатньо сказати, що, наприклад, в османській армії, мілітарне відставання якої від європейських держав було вже цілком виразним, реформи артилерії посідали чільне місце й розгорнулися ще в першій третині XVIII ст., причому головним їх архітектором і реалізатором був француз Клод Александр де Бонневаль (1675–1747 рр.), котрий до вступу на султанську службу зробив блискучу кар'єру у французькій та австрійській арміях⁹⁷. Артилерія стала об'єктом особливої уваги К.Бонневаля, призначеного її керівником. Чисельність службовців, поділених на три структурні частини (зброярі, гармаші й обслуга), було

⁹⁶ *Ciesielski T.* Armia koronna w czasach Augusta III. – Warszawa, 2009. – S.359–362.

⁹⁷ *П.М.* Один из авантюристов прошлого века // Исторический вестник. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.33. – №9. – С.639–647.

збільшено з одночасним запровадженням сталої платні. Паралельно він заснував корпус бомбардирів, інженерну школу й переклав декілька європейських військових трактатів. У період з 1702 по 1738/1739 рр. чисельність султанських артилеристів зросла з 4201 до 19 430 чол.⁹⁸

Особливо динамічними та успішними стали новації, впроваджені в російській та австрійській арміях. У першій завдяки реформам Петра I, котрий взурувався на західноєвропейські (французькі й почасти голландські) моделі організації та управління, артилерія збільшилася чисельно (674 чол. у 1701 р.), з'явилася мережа відповідних навчальних закладів, арсеналів і зброярень, які з 1718 р. перебували у віданні головної канцелярії артилерії та фортифікації Військової колегії Сенату⁹⁹. Більш еволюційний характер мав розвиток австрійської артилерії, котра на рубежі XVII–XVIII ст. поділялася на чотири складові (артилерійський штаб, управління цейхгаузів, транспортну частину та корпус мінерів) загальною чисельністю близько 1500–1700 чол.¹⁰⁰ В обох імперіях «генеральні» артилерії, таким чином, творили самостійні формації, організаційно відокремлені від польових армій, до яких вони приєднувалися лише на час воєнних кампаній. У 1744 р., після поразок у Війні за австрійську спадщину 1740–1748 рр., до справи реорганізації імперської артилерії взявся талановитий реформатор князь Йосиф Венцель фон Ліхтенштайн (1696–1772 рр.), завдяки зусиллям якого було впроваджено централізовану систему управління, сталий поділ на тактичні одиниці (роты й бригади), артилерійський статут (1757 р.), збільшено штати, удосконалено технічне забезпечення та гарматний парк¹⁰¹. Австрійську модель організації артилерії згодом запозичить для реформування російської тогочасний її командир граф П.Шувалов (1710–1762 рр.). Цілком можливо, що частково заходи останнього могли вплинути й на характер перетворень генеральної та полкової артилерій Гетьманщини за часів К.Розумовського. Утім, реорганізаційні заходи гетьмана так і не змогли порятувати безздатність козацької армії та її артилерії, істотно спізнившись у часі, адже йшли останні роки існування козацької автономії.

⁹⁸ *Ágoston G. Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire.* – Cambridge, 2005. – P.30–31.

⁹⁹ *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XVIII в. – Москва, 1958. – С.42–44; Столетие военного министерства: 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – Т.6. – Ч.1. – Кн.1: Главное артиллерийское управление (Исторический очерк). – С.32–98.

¹⁰⁰ *Hochedlinger M.* Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy: 1683–1797. – New York; London, 2003. – P.122–123.

¹⁰¹ *Ibid.* – P.308–310; *MacLennan K.* Liechtenstein and Gribeauval: «Artillery Revolution» in Political and Cultural Context // *War in History.* – 2003. – №10 (3). – P.252–257.

The article deals with the institutional advancement and development of the General Artillery Corps of the Cossack Hetmanate in the mid XVIIIth – late XVIIIth. Based on unpublished sources presents reconstructed model of the artillery department, its structure, staff, organization, management, defines the functions of the officers, gunners and auxiliary services.

СТАРШИНА ГЕТЬМАНЩИНИ: НЕСЛУЖБОВИЙ ВИМІР СЛУЖБОВОЇ КАР'ЄРИ ПРОВІДНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВЕРСТВИ

Досліджуються механізми заміщення старшинських вакансій у козацькій державі, що базувалися не на службових заслугах кандидата, а на його спорідненості з впливовими представниками старшинської верстви. Акцентовується увага на масштабах цього явища та ставленні до нього в козацькому середовищі.

Загальновідомо, що однією з класичних ознак повноцінного існування соціального стану є спосіб формування тієї чи іншої соціальної спільноти – входження до неї не за службовим чи майновим зростанням претендента, а вже через сам факт його народження в тій чи іншій родині¹.

Соціальне переформатування України, що розпочалося в роки революційних трансформацій середини XVII ст. і найбільш очевидним проявом якого стало посідання козацтвом місця коронної шляхти як соціальної еліти, насправді не завершилось у часи затихання визвольних змагань, а тривало фактично впродовж усього періоду існування Гетьманщини². І як одну з провідних у цьому процесі, на наш погляд, можна виділити тенденцію до відокремлення вищої страти козацтва від решти загалу та формування на її базі відносно замкнутої соціальної групи, перепусткою на входження до якої ставала саме родинна спорідненість, а не заслуги перед Військом Запорозьким, які були визначальними на більш ранніх стадіях існування козацької державності. При збереженні наявних тенденцій вищий прошарок козацької старшини мав усі шанси перетворитися на провідний шляхетний стан. Лише під впливом активних інкорпораційних зусиль уряду Катерини II цей процес отримав певний «програмний збій», коли перетворення козацької старшини на спадковий привілейований стан таки завершилося, але вже у форматі її входження до середовища дворянства Російської імперії³.

Наскільки важливим було походження претендента, його родинні зв'язки для отримання перепустки у середовище козацької старшини і знатного товариства переконливо демонструють документи 1740-х рр., в яких мати фаворита імператриці Єлизавети Петрівни – Наталія Розумовська клопочеться про надання чину бунчукових і значкових товаришів своїм численним родичам та своякам⁴, а також аналіз персонального складу всього старшинського

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, завідувач сектору соціальної історії.
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Див.: Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 3-е испр. изд. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.1. – С.76–82.

² Авторське бачення суті цієї проблеми див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – 533 с.

³ Див.: Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – 317 с.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк. 1–3; Спр.417. – Арк. 1–4.

корпусу гетьманату, зафіксованого в іменному списку козацької старшини за квітень 1751 р.⁵

В якій мірі названі приклади характерні для повсякденної практики адміністрування в Гетьманщині? І наскільки характеристики 1751 р. можуть бути екстрапольовані на ситуацію у цілому? Щоби відповісти на ці питання, вочевидь, варто здійснити невеличкий екскурс в історію козацького адміністрування попередньої доби.

«Накупні» чи «товариші заслужоні»?

Уже з другої половини XVII ст., а особливо з кінця XVII – початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків відігравав неабияку роль у формуванні вищої старшинської корпорації. Для того, щоб пересвідчитись у цьому, достатньо буде, мабуть, лише проаналізувати ступінь спорідненості у середовищі генеральної і полкової старшини Гетьманщини. Так, наприклад, полковник стародубський у 1706–1708 рр. та гетьман Лівобережної України в 1708–1722 рр. Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковникові Юхимові Лизогубу й водночас – сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому. Його брат Василь Скоропадський (який, до речі, був зятем генерального осавула Павла Грибовича) посідав уряд чернігівського полкового обозного. А швагрю Івана Скоропадського – Андрій Маркович у часи його гетьманування очолив Лубенський полк (на уряді перебував із 1714 по 1727 рр.), згодом став генеральним підскарбієм (1727–1740 рр.). Крім того, зять І.Скоропадського – граф П.Толстой, обіймав уряд ніжинського полковника (1719–1727 рр.). Гетьманський небіж, Михайло Васильович Скоропадський, деякий час перебував у складі бунчукових товаришів, а потім став генеральним підскарбієм (1741–1758 рр.), він доводився зятем князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана І.Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі – зятем гетьмана Данила Апостола. Інший небіж І.Скоропадського – бунчуковий товариш Іван Васильович Скоропадський, був зятем генерального осавула Степана Забіли. Племінниця І.Скоропадського – Анастасія Василівна, була замужем за сином генерального судді Василя Кочубея бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця – Парасковія Василівна одружилася з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою. А внучатих племінників І.Скоропадського сімейні узи пов'язували з полтавським полковником Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком⁶.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.57325–57343. – Арк.1–112.

⁶ Про родинну спорідненість у старшинському середовищі Гетьманщини див.: *Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol.1–2. – Cambridge, 1978. – 790 p.; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А–Д). – К., 1908. – 541 с.; Т.2 (Е–К). – К., 1910. – 746 с.; Т.3 (Л–О). – К., 1912. – 930 с.; Т.4 (П–С). – К., 1914. – 944 с.; Т.5 (Т). – Ч.1. – К., 1996. – 53 с.; Т.5 (Т). – Ч.2. – К., 1998. – 50 с.; Т.5 (Т–Х). – Ч.3. – К.; Санкт-Петербург, 2004. – 42 с.; Т.5 (Х–Ш). – Ч.4. – К.; Санкт-Петербург, 2004. – 42 с.; Т.5 (Ш–Я). – Ч.5. – К.; Санкт-Петербург, 2004. – 52 с.; *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Стародубский полк. – К., 1889; Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893; Т.3: Прилуцкий полк. – К., 1902; Его же. Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. – 1875–1876; Его же. Люди старой Малороссии // Киевская старина. – 1882. – №1, 3, 8; 1884. – №1; 1885. – №5; 1886. – №1, 7; 1887. – №6–8; 1888. – №11;**

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне вже найбільш відомий серед них – миргородський полковник (1682–1727 рр.) і гетьман (1727–1734 рр.) Данило Апостол – був сином миргородського й гадацького полковника, наказного гетьмана (1659–1678 рр., з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664 р.) Дем'яна Постоленка. Його сини Петро і Павло обіймали полковницькі уряди в Лубнах та Миргороді. Зять Д.Апостола – Лук'ян Якович Жураковський був наказним ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм; ще інший – Василь Васильович Кочубей – полтавським полковником (1726–1743 рр.). Загалом же сватами Д.Апостола були генеральний осавул Яків Жураковський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими й Апостолами є одними з найбільш показових. Утім, вони не були винятками, а лише концентрованим вираженням універсального правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства тісно пов'язувалася між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв її консолідації, а з іншого – суттєво гальмував розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому елементів.

У Гетьманщині сформувався потужний клан Кочубеїв. Уже генеральний писар у 1687–1694 рр. та генеральний суддя в 1694–1708 рр. Василь Кочубей спромігся породичатися з гетьманом Іваном Мазепою, генеральним суддею Василем Чуйкевичем, генеральним осавулом Іваном Сулимою, ніжинським полковником Степаном Забілою та миргородським полковником Данилом Апостолом. Зятьми В.Кочубеєві доводилися ніжинський полковник (1696–1701 рр.) Іван Обидовський (небіж гетьмана І.Мазепи), ніжинські полковий суддя Семен Чуйкевич та сотник Василь Забіла. А вже син генерального судді – полтавський полковник Василь Васильович Кочубей поріднився з гетьманом Д.Апостолом, полковим обозним Василем Скоропадським, генеральним суддею Андрієм Безбородьком, генеральним осавулом Іваном Скоропадським, а також із відомими старшинськими родинами Лизогубів і Томар.

Компут всего полку Полтавского товариства и посполства конних и піших также и воловую упряж мючих за [...]вого рейментарства ясневелможного его мсти пана Иоанна Ильича Скоропадского [...] по указу его велможности есаул [...]ойсковый енеральный его мст пн Василий Жураковский, 1719 року // ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.54480. – Арк.1–188; Компут всего товариства комонного служащего, козаков воловью упряж меючих и піших, також людей посполитих тяглых, піших, ніщетних и подсосудков по указу его млсти пана Івана Черняка полковника войска Его Црского Превтлого Влчства Запорожского Полтавского в сотнях через ревзію справлений в року 1721 марта 20 // Там само. – Спр.54481. – Арк.1–210; Компут всего полку Миргородского старшини полковой, значкового товариства полкового, старшини сотенной, атаманье и рядових козаков, ревизиваний року 1723 // Там само. – Спр.54479. – Арк.1–320; Видение полкового города Полтави сколько в оной обретаецца полковой старшины, бунчуковых товаришей и знатних вдов, полковых служителей, значковых товаришей, атаманов, козаков можных, промыслом великим и малым бавячихся, грунтовых и малогрунтовых, убогих и крайне убогих козаков и вдов козаков, коней и волон не имеют и служит войсковой службы не могут, дворов владельческих, приїжджих, дворов пустых и футоров, значит нижег сего 1732 года юля 16 // Там само. – Спр.54335. – Арк.1–568.

У Стародубському полку можна говорити про полковницьку династію Миклашевських, у Чернігівському – Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців. Натомість іноетнічні полковницькі династії Милорадовичів, Танських, Божичів, Капністів спричинили провальні наслідки Прутського походу Петра I (1711 р.). Як відомо, під час кампанії молдавський господар Д.Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно з переказом, що ліпше поступиться всіма землями аж до Курська (тобто, власне українськими територіями), аніж видасть Д.Кантеміра. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», «конюшеними» – прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного сателіта гетьманським урядом. Утім, владні амбіції частини оточення Д.Кантеміра було вдоволено полковницькими і сотенними, а іншої – старшинськими урядами у слобідських козацьких полках і регулярних російських підрозділах, розквартированих у Слобожанщині. Причому відбувалося це незважаючи на те, що є чимало свідчень джерел щодо не надто хвалебних відгуків на адресу прибулих із Петром I з Прутського походу вихідців з Балкан із боку місцевого населення, старшин і навіть російських сановників. Доволі показовою у цьому сенсі була порада князя Олександра Меншикова, висловлена цареві Петру I в контексті якраз розгляду клопотання найбільш відомого «прутського емігранта» – князя Дмитрія Кантеміра – щодо поширення його влади на всю Україну. Відмовляючи царя від цього кроку, О.Меншиков аргументував свою позицію: «От волошских начальников управление над подданными – сурово, малодушно и деспотическое»⁷.

Щоправда, із плином часу балканські вихідці породичалися з українською правлячою верствою й увійшли в український простір. Так, скажімо, гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився з донькою генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович узяв за дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича – Гавр (до речі, успадкував від першого полковницький уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Якимові Горленку.

На сотницькому рівні з кінця XVII ст. сформувалося чимало династій, в яких влада передавалася від батька до сина впродовж кількох поколінь. Так, наприклад, Борзненську сотню в 1654–1773 рр. утримували Забіли, Мглинську в 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, Топальську в 1669–1782 рр. – Рубці, Лохвицьку в 1679–1727 рр. – Гамалії, Олишківську в 1680–1773 рр. – Шрамченки, Городиську в 1687–1766 рр. – Петровські, Ічнянську в 1687–1752 рр. – Стороженки, Срібнянську в 1688–1755 рр. – Троцини, Варвинську в

⁷ *Филарет*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. II. – Москва, 1857. – С. 68.

1689–1763 рр. – Тарнавські, Шептаківську в 1692–1777 рр. – Манківські, Дівичку в 1694–1767 рр. – Селецькі, Хорольську в 1701–1760 рр. – Родзянки, Конопську в 1707–1750 рр. – Костенецькі⁸.

Як же сприймало співтовариство прояви непотизму в козацькому середовищі? Найчіткіше негативне ставлення козацької старшини до практики самовільного призначення гетьманом на старшинські посади та позбавлення ним урядів артикульоване в доносі на гетьмана Івана Самойловича, поданому московському урядові 7 липня 1687 р. Серед іншого вказувалось і на таку провину регіментаря:

«Уряды по своему гневу отнимает и не по пристойным причинам их наказывает. [...] За уряды полковничьи берет великие посулы. [...] Людей старинных войсковых заслуженных всякими своими вымышленными способы теснит. [...] А инных мелких, незаслуженных, с собою поставливаея, тем оказывается, что хочет учинить, что сможет»⁹.

Демонструючи неповагу І.Самойловича до традицій виборності на старшинські уряди, опоненти акцентували увагу на його тривалому небажанні допустити обрання другого генерального судді, оскільки, мовляв, він хоче, щоби «тот судейской уряд за великие деньги был куплен»¹⁰.

А до цього в Нові статті Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, згідно з якою обрання полковників, як і решти старшин, мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства («а чтобъ выбирать въ Войско полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»)¹¹. Причому ці статті містили навіть заборону на призначення полковниками кандидатів з інших полків – вибирати на полковництво «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»¹². Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ веръ людемъ впредь не быть». Не дозволялося також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям; «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе zaczynaється, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»¹³.

При обранні на полковництво у відповідних універсалах гетьмана на вступ на уряд увага зазвичай акцентувалася на тому, що кандидат «знаючи бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцерскихъ способного мужа»¹⁴ (тут і далі курсив мій – В.Г.).

Автори Конституції 1710 р. окремих пункт присвятили обумовленню права вільної елекції та запобігання доступу до влади «накупнів»:

⁸ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.116.

⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Ч.1. – Москва, 1858. – С.302.

¹⁰ Там же. – С.303.

¹¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.119.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.734.

«Поневажъ всякіе на людей верныхъ тяжести, утиски и здирства походятъ найбарзей отъ властолюбныхъ накупневъ, которіи, *не фундуячися на заслугахъ своихъ*, а прагнучи несътою пожадливостью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщаютъ сердце гетманское коррупціями и оними втыскаются, безъ вольного избранія, надъ слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыя власть»¹⁵.

Із метою недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладчі документа постановляли,

«абы ясневельможный гетманъ жадными, хочъ бы наибольшими, не уводячися датками и респектами, никому за коррупціи урядовъ полковничьихъ и иншыхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники меють быти волными голосами, особливе зась полковники, обирашь»¹⁶.

Проте, як бачимо, протестуючи проти практики «накупництва» і незаслуженого посідання урядів, старшини жодного разу не порушують питання щодо неприйнятності проявів непомитизму. Ба більше, ні для кого не було секретом, що, наприклад, Юрій Хмельницький обирався на гетьманство завдяки «славі батька». Про синів гетьмана І.Самойловича, замолоду розставлених на впливові полковницькі уряди, по його поваленню говорили винятково з негати́вними конотаціями. Так, і у згадуваному вище доносі старшини на гетьмана І.Самойловича серед іншого зазначалося: «В мельницахъ козацкихъ нетъ козакамъ воли, ни знатнымъ, ни заслуженнымъ; все на себя забираетъ. Что у кого полюбитъся, возметъ, а что онъ минетъ, то дети возмутъ»¹⁷. Про дітей гетьмана згадували й дяки Посольського приказу, готуючи виписку про його повалення: «Козаки и все посполство единопдушно устремились, ево, гетмана, за ево многие измены, и за непристойные ево и детей ево слова [...]»¹⁸.

А ось факт обрання в Миргороді, цій «вотчині» клану Апостолів, на полковництво у віці 28-ми років Д.Апостола сприймався як цілком унормований. Як і, власне, призначення його синів – Петра і Павла, загалом дуже слабо пов'язаних своєю попередньою службою з козацькою спільнотою, полковниками до Миргорода й Лубен.

Отож не дивно, що, наприклад, в іменному списку козацької старшини Гетьманщини за 1751 р., згадуючи про лубенського полковника Петра Апостола, зауважено, що «в тот чин пожалован [...] за служби отца его покойного гетмана и кавалера Апостола и его самого»¹⁹. Так, власне, як і при згадці про прилуцького полковника Григорія Галагана: «Полковничій син із наказних полковників»²⁰.

¹⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.251–252.

¹⁶ Там же. – С.252.

¹⁷ Там же. – Ч.1. – С.302.

¹⁸ Там же. – С.321.

¹⁹ ІР НБУВ. – Ф.І. – №57325–57343. – Арк.50.

²⁰ Там само. – Арк.75.

Родинні зв'язки як аргумент

Узагалі, якщо уважніше придивитися до документа 1751 р.²¹, то неважко помітити той факт, що відповідні ремарки про близький родинний зв'язок записаних у ньому можновладців полкового рівня зі старшинськими родами Гетьманщини мали б бути присутніми при згадках принаймні у шести із десяти наявних тут старшин. Натомість полтавський і ніжинський полковники – Андрій Горленко та Семен Кочубей – значаться як такі, що заслужили високий уряд службою в ранзі бунчукових товаришів. Переяславський полковник Семен Сулима – «з обозних полкових», а стародубський Федір Максимович – з «лейб-гвардії Семенівського полку поручиків»²². А поза тим добре відомо, що полтавський полковник А.Горленко доводився онуком прилуцькому полковникові Д.Горленку та миргородському полковнику, згодом гетьману Данилові Апостолу. Так само й ніжинський полковник С.Кочубей – це не хто інший, як онук генерального судді В.Кочубея, правнук полтавського полковника Федора Жученка і небіж іншого полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея²³. Переяславський полковник Семен Сулима – син полковника Івана Сулими, а Федір Дмитрович Максимович представляв не менш знаний в Україні старшинський рід Максимовичів.

Але якщо у випадку з «урядовою» старшиною непотизм ще хоч якось маскувався згадками про ту чи іншу службу кандидата як підставу для його призначення на високий уряд, то при здобутті чинів бунчукових і значкових товаришів фактор родинного зв'язку виступав уже як цілком законний і самодостатній аргумент. Так, наприклад, із тих 41 козака, які у середині XVIII ст. належали до середовища бунчукових товаришів Ніжинського полку, за ознаками родинної належності до товариства було включено 21 особу, а саме 16 синів бунчукових товаришів, 2 синів сотника, по 1 сину генерального старшини, полковника і компанійського полковника²⁴. За службу в ранзі сотників, канцеляристів, значкових і військових товаришів потрапило лише 8 осіб. Причому не обов'язково саме служба стала причиною їх включення до цієї категорії привілейованих безурядових старшин, адже частина з них також належала до відомих старшинських родів. Але, принаймні, вони встигли хоч десь послужити Війську Запорозькому.

Так само потенційним резервом поповнення категорії бунчукових, які отримали це звання не за свою службу, а через родинні та свояцькі зв'язки, може бути й чимала група (12 осіб), котрі не представили патент при звірці. Ще більш переконлива перевага за тими, хто включався до числа бунчукових за родинною належністю, спостерігається у Стародубському полку, де із загальної кількості 41 бунчуковий товариш 27 осіб були записані як діти бунчукових, генерального старшини, полковника, сотника, значкового. Або, скажімо, у Лубенському полку, де серед 31 бунчукового товариша родинні зв'язки як рушій службової

²¹ ІР НБУВ. – Ф.І. – №57325–57343. – Арк.1–112.

²² Там само. – Арк.67, 80, 89 зв., 96.

²³ Останній, до речі, доводився небожем полтавському полковникові Іванові Іскрі, ще одному зятеві полковника Федора Жученка.

²⁴ ІР НБУВ. – Ф.І. – №57325–57343. – Арк.6–6 зв.

кар'єри були актуальними для 22 осіб (тобто приблизно 60%). Загалом же у межах Гетьманщини зі встановлених мною 214 службових кар'єр бунчукових товаришів майже половина (106) базувалися винятково на родинній спорідненості, ще 43 особи не пред'явили документи і лише 65 «показали» хоч якусь службу (іноді доволі далеко від козацької специфіки – «з писарства консисторського», «з перекладачів Іноземної колегії» тощо)²⁵.

Коли ж говорити конкретно про походження кандидатів, яке, власне, і стало перепусткою до середовища бунчукових товаришів, то можна зауважити наступне. Зі згаданих 106 осіб, головною заслугою яких була належність до старшинських родин, найбільша кількість (67) були синами бунчукових товаришів, 11 – синами полковників, 8 – генеральних старшин, 7 – сотників, 4 – компанійських полковників, 2 – військового товариша й по 1 – полкового старшини, значкового товариша, курінного отамана полкової сотні. Ще 4 особи потрапили до категорії бунчукових товаришів завдяки заслугам дідів – були внуками полкових старшин²⁶.

Приблизно така ж картина спостерігається і серед кількості значкових товаришів. Загалом зі встановлених 423 персоналій значкових товаришів родинні зв'язки послужили підставою для надання чину у 199 випадках. Ще у 22 є серйозні підстави для того, аби говорити про існування корупції й так званого «накупства» (проти чого системно намагалися боротися творці Конституції 1710 р.), адже представлені у цій групі стратегії службового зростання колишніх «дворян гетьмана», «придворних служителів полковника», «дозорців Ропської волості», «абшитованих півчих», «магістратських писарів», а також представників «еврейського роду по хрещенню», міщан і посполитих²⁷ вказують на відсутність заслуг власне перед Військом Запорозьким як окремою соціальною корпорацією, ба більше – свідчать про їх соціальну чужорідність.

Коли спробувати конкретизувати походження кандидатів, яке, власне, і стало запорукою службового зростання до статусу значкового товариша, то тут варто зауважити, що зі згаданих 199 осіб найбільше (95) отримали чин «по отцю своєму в значкових товаришах бившому». Ще 23 особи були «полкових старшин, сотників і значкових товаришів сини, которие в числі значкових товаришів службу отправляют». Причому крім них окремо виділялися значкові товариші, які походили зі старшинських родин (22 особи) та були конкретно синами полкової старшини (3 особи). Щодо частини значкових товаришів присутня згадка про родинні зв'язки як, власне, про саму підставу взяття їх «під значок полковника» – «по отцю своєму в бунчукових товаришах бившому» (2 чол.); з козаків «за служби отчима його бувшого писаря полкового» (1 особа); з козаків «за служби отця сотника» (18 чол.); «за служби деда і отця в сотничому чину бивших» (14 чол.); із козаків «за служби отця в отаманском чину бившому» (9 чол.); «по отчиму своєму в значкових товаришах бившому» (1 особа); «по діду своєму в значкових товаришах бившому» (1 особа). Цікаво виглядає згадка про зарахування до категорії значкових роменських міщан Івана й Матвія Полетик – «по деду і отцю в значкових товаришах бивших». Крім міщан із Ромнів бачимо серед

²⁵ Там само. – Арк.1–112.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

привілейованої верстви козацького стану й 6 вихідців із церковного середовища – синів священиків.

Звичайно, як бунчукові, так і значкові товариші, – це представники так званої безурядової старшини, за якими не було закріплено на постійній основі певні посади чи форми адміністративного управління. Але саме ці соціальні групи являли собою найближчий резерв при заміщенні старшинських вакансій. Скажімо, саме з представників бунчукового товариства чи не найчастіше відбувалося обрання, а точніше – призначення (якщо говорити про реалії XVIII ст.) на полкові й сотенні уряди. На практиці майже всі діти полковників і генеральних старшин у XVIII ст. розпочинали своє службове зростання саме з рангу бунчукових товаришів і нерідко з нього отримували призначення на полковництво чи на генеральні уряди (принаймні такими були реалії в останні десятиліття існування української автономії). Так, якщо проаналізувати склад корпорації генеральних старшин навесні 1751 р., то неважко помітити такий факт, що з семи наявних на той час генеральних старшин (два уряди залишалися незаміщеними) майже половина (трое) перед тим не посідали якогось старшинського уряду, а прийшли до гетьманського уряду з середовища бунчукового товариства. Зокрема, саме такий службовий шлях був характерним для генерального підскарбія Михайла Скоропадського, генеральних осавулів Якова Якубовича та Петра Валькевича²⁸. Звання бунчукового товариша стало стартовим майданчиком і для стрімкого службового зростання ще одного тогочасного генерального старшини – Якіма Горленка, представника відомої старшинської династії, котрого в реєстрі 1751 р. записано як генерального суддю, що перед тим служив на уряді генерального хорунжого²⁹. Проте на нього він потрапив саме з чину бунчукового товариша, який отримав за заслуги як значковий товариш, тобто також не посідаючи якогось старшинського уряду.

Не менш промовистою є й картина, що вимальовується при аналізі середовища козацьких полковників. Адже коли простежити стратегії службового зростання старшин, котрі у середині XVIII ст. обіймали полкові уряди, то з'ясується, що для Григорія Галагана, Андрія Горленка, Семена Кочубея, Петра Апостола уряд полковника став лише першим щаблем (!) у службовій драбині Війська Запорозького.

Зі служби у званні значкових товаришів великою мірою рекрутувався персональний склад полкової старшини. Зокрема, серед 58 полкових старшин 12 прийшли зі служби значкових (більше було лише колишніх військових канцеляристів – 18).

Вельми показовими в контексті формування у середовищі козацтва окремої, привілейованої, вищої страти є згадки при призначення на старшинські уряди не лише з огляду на власні заслуги й попередню службу кандидата, а й заслуги його роду. Наприклад, при згадці про полковника Григорія Галагана міститься ремарка: «Полковничій син из наказних полковников»³⁰. Так само і про полкового хорунжого Антона Яновського зауважено, що він уряд посів із військових канцеляристів, а крім того доводиться сином полковому хорунжому³¹. Про ще

²⁸ ІР НБУВ. – Ф.І. – №57325–57343. – Арк.5–6.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – Арк.75.

³¹ Там само.

одного з полкових старшин записано, що він також розпочинав службу військовим канцеляристом, а є сином сотника тощо³².

Зважаючи на родинну спорідненість із заслуженими старшинськими династіями Гетьманщини як чи не вирішальний чинник при здобутті почесного чину бунчукового товариша, при аналізі персонального складу цієї групи важко не помітити практично в кожному полку наявність груп бунчукових, пов'язаних між собою братерськими родинними узами. Так, у Ніжинському полку це Іван, Петро, Данило й Василь Забіли (сини бунчукового товариша Данила Забіли), Семен і Михайло Заруцькі (також сини бунчукового товариша Заруцького), Данило, Олексій і Григорій Покорські (сини бунчукового товариша Данила Покорського)³³.

До питання про технологію непотизму в Гетьманщині: Наталія Розумовська просить...

Звичайно, для того, щоби впевнено говорити про масштаби непотизму, потрібно проаналізувати саму процедуру здійснення призначення. Наявна ж джерельна база у більшості випадків може лише опосередковано вказувати на існування подібної практики. Проте надзвичайно показовим прикладом того, яким чином непотичні зв'язки проявлялися у процесі посідання старшинських урядів, є згадані вище звернення матері фаворита імператриці Олексія Розумовського – Наталії Дем'янівни до правителів Генеральної військової канцелярії в 1742 та 1749 рр. Власне, документ від 22 жовтня 1742 р. був не зверненням, а вже резолюцією на нього – універсал «генеральной малороссійской старшині, полковникамъ, бунчуковимъ товаришамъ, старшинамъ полковимъ, сотникамъ и всімъ, кому о томъ відать надліжить» (цікаво, що саме звернення Н.Розумовської, як видно з тексту документа, надійшло до Генеральної військової канцелярії лише за день до видачі згаданого – 21 жовтня 1742 р.)³⁴.

Із тексту ж універсалу довідуємося, що у своєму листі мати коханця російської самодержиці звертала увагу на заслуги її родичів із Київського полку. Конкретно йшлося про рідних братів Н.Розумовської – Федора, Герасима й Дениса Демешків, племінників – Андрія, Павла та Корнія Демешків (синів померлого брата Андрія), а також зятів – Йосипа Закревського, Уласа Климовича та Юхима Дарагана, котрі

«с пришлих де давних годов ея імператорского величества всероссійскому престолу в разных военных ниже показанныхъ и других многих походахъ верно радетельно и усердно нещадя своего здоровья служили неупущая не одного походу»³⁵.

Щоправда, з уточнення переліку заслуг родини Демешків видно, що щось конкретне сказати можна лише про службу Федора й Герасима:

«Федоръ Демешко тринадцать годовъ атаманомъ куріннимъ билъ и поручаемие ему разние полковие служби отбуваль, а Герасимъ Демешко во всіх турецьких акціях и сражениях службу отправли».

³² Там само. – Арк.75–75 зв.

³³ Там само. – Арк.7 зв.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.2–3.

³⁵ Там само. – Арк.2.

Про службу ж Дениса Демешка жодним словом не згадано, натомість на щит піднято попередні (і, варто зауважити, не надто конкретизовані) заслуги роду: «А діди и отцы ихъ всіхъ прежде бившихъ походовъ неминовали, і сина ихъ инные от неприятеля раненни и побити»³⁶, які, утім, викликають певні сумніви щодо достовірності. Зокрема, єдине конкретне прізвище, що тут згадується, – діда Наталії Дем'янівни «Григорія Стришимця», котрий, нібито, «чрезъ тридцять годъ сотникомъ остерскимъ билъ, и разніе походи отбувалъ»³⁷. Проте серед встановлених на сьогоднішній день осіб, котрі посідали сотницький уряд в Острі, старшини з таким іменем і прізвищем немає³⁸.

Не надто вражають службовими звитягами й послужні списки племінників Н.Розумовської – Андрія, Павла та Корнія Демешків, які «з одного двора перемінно во всіх турецьких походах обртіалис [...], а отецъ ихъ, а ее родной братъ, помятой умершій Андрей Демешко, всіхъ прежнихъ давнихъ походовъ неминовалъ»³⁹ (саме тому, мабуть, і довелося згадати про заслуги їхнього прадіда – Григорія Стришимця).

Трохи більше можна було сказати про козацьку службу зятів Наталії Дем'янівни, з котрих

«одинъ Іосифъ Закревскій билъ въ Полскомъ поході три года, такожъ и въ Очаковскомъ, Дністровскомъ и Хотинскомъ находился въ службі ея імператорского величества во всякой вірности, другій зят ея, Уласъ, въ тихъ же походахъ будучи службу отправлялъ, а третій, Евфимъ Драганъ, въ тихъ же походахъ обретался, и особливо отецъ его, Федоръ Драганъ, находился в службі въ усіхъ Самарскихъ походахъ»⁴⁰.

На підставі згадок участі родичів у військових виправах Н.Розумовська й порушувала питання про їх винагородження, аргументуючи своє прохання тим, що вони

«за тую же долговременную и усердно оказанную ревностную ихъ службу, чрезъ которую они понесли зъ своихъ имуществъ многие убитки по приміру другихъ никакихъ еще доселі височайшого ея імператорского величества награждения не получили, і просила о награжденіи за такие многие ревностные и усердно оказанные службы, чиномъ бунчуковыхъ товарищей»⁴¹.

Які ще аргументи могла використовувати ця, хоч і не заслужена у Війську Запорозькому, проте така впливова в Україні особа, видно з її пізнішого листа до Генеральної військової канцелярії (від 1749 р.), де Н.Розумовська, укотре просуючи своїх родичів по службі, зазначала:

«Я в надежду вашего ко мні приятелства чрезъ сее высокородныхъ вашихъ приятельствъ прошу: племянникъ мой Іван Мітченко от полковой Киевской канцелярии взялъ атестатъ о произведении его в бунчуковые товарищи, и по томъ атестате пожаловать и выдать

³⁶ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.2.

³⁷ Там само.

³⁸ Див.: *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate.* – Р.240–241.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.2.

⁴⁰ Там само. – Арк.2–2 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.2 зв.

ему универсаль в том чине его удостоить; також и о другихъ родственникахъ нашихъ в прошенияхъ пожаловать неоставлять; за что я высокородиямъ вашимъ в требованияхъ отъ васъ буду должна»⁴².

Отож, правителі військової канцелярії, спираючись на високі монарші укази («поневаже височайшими ея імператорского величества всемилостивійшими указами повелено вірнихъ ея імператорского величества подданихъ за понесенние труда и служби височайшея млсти награждать») та дароване їм право вирішувати всі справи («въ Малой Россіи касающіеся до ураду гетманского діла управляти»), ухвалили

«звешепомятихъ племенниковъ ея Андрея, Павла и Корнія Андреевихъ синовъ Демешковъ ради вешепомятихъ ихъ вірно отправляемихъ служебъ принять под главній знакъ бунчукъ и оприділитель въ число бунчуковихъ товарищей, и в томъ чину привести ихъ на вірную ея імператорского величества къ присяге, дать на той чинъ сей за рукой нашей и присутствующихъ войсковой Енеральной канцелярии членовъ универсаль, чрезъ которой предложит даби генеральная малороссійская старшина, полковники, а особливо полковникъ киевскій зъ старшиной полковой и сотниками и прочіе, кому о томъ відать надлежитъ о томъ опреленіи ихъ Андрея, Павла и Корнія Демешковъ в бунчуковіе товарищи відат нікакого къ нимъ діла неімлі, но должми они відомі битъ токмо в войсковой Енеральной канцелярии, а судом и росправою в суді войсковом Енералномъ по примеру прочіихъ бунчуковихъ товарищей»⁴³.

Причому, якщо в тексті універсалу згадуються лише племінники Наталії Дем'янівни, то з прикінцевої фрази документа видно, що наданий Генеральною військовою канцелярією привілей поширювався на всіх перелічених в її клопотанні родичів («имъ бунчуковимъ товарищамъ Андрею, Павлу и Корнію Демешкамъ також и вешепомянутимъ прочіимъ на тое званіе универсали дань») ⁴⁴.

Так само правителі Генеральної військової канцелярії не відмовили Н.Розумовській і у задоволенні її прохання щодо видачі ще одному небожеві – Іванові Мітченку – універсалу з підтвердженням його належності до привілейованого козацького товариства, з яким вона виступила в 1749 р. Щоправда, цього разу звернення приватної особи було підкріплене резолюцією Київської полкової канцелярії. В адресованому Генеральній військовій канцелярії поданні з приводу справи І.Мітченка полкова старшина (а донесення було підписане полковими обозним, суддею та хорунжим) підтверджувала достовірність «служб» претендента та констатувала, що він гідний, аби «за показанные деда и отца и его самого службъ» бути зарахованим до числа привілейованих військових товаришів ⁴⁵ (щоправда, ішлося не про категорію бунчукових, як про це помилково просила Н.Розумовська, а значкових товаришів Київського полку) ⁴⁶.

Під тим таки 1749 р. у матеріалах Генеральної військової канцелярії зафіксоване представлення з Київської полкової канцелярії щодо надання «братам і

⁴² Там само. – Арк.2.

⁴³ Там само. – Арк.2 зв. – 3.

⁴⁴ Там само. – Арк.3.

⁴⁵ Там само. – Арк.4.

⁴⁶ Там само. – Арк.3–4.

братаничекам» Дараганам – військовим товаришам села Данювки Козелецької сотні Київського полку – звання значкових товаришів⁴⁷. До військової канцелярії подання надійшло 19 серпня 1749 р. І що цікаво, у представленні вказувалося, що саме того серпневого дня до полкової канцелярії надійшло п'ять чолобитних:

«Именно: Григория Дарагана з братом его родным, Панаса з братом его родным, Іллі і Василя Горобков, Іллі Балдюка з братом его родным, Клима Дарагана з братами Макаром и Артемом с прошениемъ об определении их, за их верніе службі, в звание значковых полку Киевского товарищей, и отбыванию им каждому и з вышенаписанными родными братами и братаничеками, на одних грунтах имеющих поочередь службу, в полковую Киевскую канцелярию подали оніе при сем врасматреніи и к надлежащему к определению [...] о всех службах известие, что они того звания достойнь»⁴⁸.

До клопотання додавалися написані на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни згадані вище чолобитні претендентів, де вони змальовували власні службові старання. Наприклад, у колективному чолобитті Григорія, Прокопа, Семена, Михайла і ще одного Григорія Дараганів зазначалося:

«В службі з братами поочередно были, в походах, а именно: в Полщи чрез три года, на Черной Долине чрез год, в Очакове, в Днестровском походе чрез лето, при Васильковском форпосте чрез год, на устье Самары чрез год, при Сорокошицких форпостах чрез год, в изгоне людей на сию сторону [...] от неприятельского нападения чрез лето»⁴⁹.

Цікаво, що жоден із претендентів на почесне звання не був навчений грамоті⁵⁰. Також доволі показово, що інший їхній родич, зять Наталії Дем'янівни – Юхим Дараган, за включення котрого до складу бунчукових товаришів вона клопоталась 1742 р., у 1749 р. теж долучив своє клопотання до справи щодо надання власним родичам із села Данювки звання значкових товаришів⁵¹. А ще одним поручителем, який, власне, жодного стосунку до служби у Війську Запорозькому не мав, виступив придворний писар Іван Журавський⁵².

Зважаючи на перелічені «службь», «брати і братаничеки» Дарагани, як видається передовсім через свою родинну близькість до Розумовських (молодший з яких, Кирило, на той час уже був «призначений» на гетьманство в Україну) звання значкових товаришів таки отримали, аби вже з ним робити кар'єру у Війську Запорозькому. Так, згаданий вище зять Наталії Дем'янівни – Ю. Дараган у часи гетьманування Кирила Розумовського посідатиме з 1751 по 1762 рр. уряд кийського полковника⁵³, а його родичі обійматимуть сотницькі посади й входить до складу полкової старшини⁵⁴.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.9.

⁴⁸ Там само. – Арк.2–2 зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.3.

⁵⁰ Там само. – Арк.3 зв.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – С.384.

⁵⁴ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – P.208, 302, 304, 310, 338–339.

Отже, аналіз фактологічного матеріалу, що стосується складу службової та неслужбової гілки провідної соціополітичної верстви Гетьманщини, а також спостереження щодо технології вирішення питань, пов'язаних зі входженням до привілейованих груп бунчукових і значкових товаришів недвозначно вказує на неабияке поширення в козацькій автономії практики непотизму, тенденції формування персонального складу старшинського корпусу не стільки на підставі службових заслуг того чи іншого кандидата, а за ознаками його належності до впливових родинних кланів. З одного боку, це заважало процесу повноцінного оновлення правлячої еліти, а з іншого, – свідчило про кристалізації провідної соціальної верстви та зближення практик адміністрування в Гетьманщині з тогочасними європейськими аналогами. Нижче наводимо текст документів повністю⁵⁵.

№1

По указу Ея Величества гдрны Императрицы Елизавет Петровны самодеержишы всероссийской і прочая, і прочая, і прочая

[арк.2] Генеральной малороссийской старшине, полковникамъ, бунчуковымъ товаришамъ, старшинамъ полковымъ, сотникамъ и всімъ, кому о томъ відать надлїжить чрез сие объявляется по даннымъ сего октября 21 в войсковую Енералную канцелярію челобитех Наталия Демянвна госпожа Розумовская представила, что полку Киевского козаки родніе брата ей Федоръ, Герасимъ и Денисъ Демешки и племінники Андрей, Павель и Корней, Андреевы сини Демешкива, да зять Іосифъ Закревскій, Уласть Климович, Евфимъ Драган с пришлих де давних годов Ея Императорского Величества всероссийскому престолу в разных военных ниже показанныхъ и других многих походахъ верно радетельно и усердно нещады своего здоровья служили неупущая не одного походу, а именно: Федоръ Демешко тринадцать годовъ атаманомъ куріннимъ билъ и поручаемое ему разніе полковіе служби отбуваль, а Герасимъ Демешко во всіх турецкихъ акціяхъ и сраженіяхъ службу отправля, а діди и отцы ихъ всіхъ прежде бывшихъ походовъ неминовали, і сина ихъ инные от неприятеля раненни и побити, племянники же ей родного помершаго брата Андрея дети Андрей, Павель і Корній Демешки з одного двора перемінно во всіх турецкихъ походахъ обрїталис, а прадедъ их, Григорій Стришимец, чрезъ тридцять годъ сотникомъ остерскимъ билъ, и разніе походи отбуваль, а отецъ ихъ, а ее родной братъ, помятой умершій Андрей Демешко, всіхъ прежнихъ давнихъ походовъ неминоваль, и зъ зятей же ея одинъ Іосифъ Закревскій билъ въ Полскомъ поході три года, такожъ и въ Очаковскомъ, Дністровскомъ и Хотинскомъ;

[арк.2 зв.] находился въ службі Ея Императорского Величества во всякой вірности, другій зят ея, Уласть, въ тихъ же походахъ будучи службу отправляль, а третій, Евфимъ Драганъ, въ тихъ же походахъ обретался, и особливо отецъ его, Федоръ Драганъ, находился в службі въ усіхъ Самарскихъ походахъ, и утре за тую же долговременную и усердно оказанную ревнустную ихъ службу чрезъ коорую они понесли зъ своихъ имуществъ многие убитки по приміру другихъ никакихъ еще доселі височайшого Ея Императорского Величества награждения не получили, і просила о награжденіи за такие многие ревносние и усердно оказанние служби, чиномъ бунчуковыхъ товарищей и о принятіи въ особливую протекцію Генеральной Войсковой Канцеляріи, а поневаже височайшими Ея Императорского Величества всемилостивійшими указами повелено вірнихъ Ея Императорского Величества подданихъ за понесенние труда и служби височайшея млсти награждать, того ради ми Генераль лейтенантъ и кавалеръ съ присутствующими войсковой Енераной канцеляріи члени, імія власть по силі височайшихъ Ея Императорского Величества указовъ всякие въ Малой Россіи касающіеся до ураду гетманского діла управляти, велели и звишепомытихъ племениковъ

⁵⁵ Див.: ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.2–3; Спр.417. – Арк.2.

ея Андрея, Павла и Корнія Андреевихъ синовъ Демешковъ ради вишепомятихъ ихъ вірно отправляемихъ службъ принять под главній знакъ бунчукъ и оприділить въ число бунчуковихъ товарищей, и в томъ чину привести ихъ на вірную Ея Императорского Величества къ присяге, дать на той чинъ сей за рукой нашей и присутствующихъ войсковою Енеральной канцелярии членовъ універсаль, чрезъ которой предложит даби генеральная малороссійская старшина, полковники, а особливо полковникъ киевскій зъ старшиной полковой и сотниками и протчіе, кому о томъ відать;

[арк.3] надлежить о томъ опрeдeлeнiи ихъ Андрея, Павла и Корнія Демишковъ в бунчуковіе товарищи відат нікакого къ нимъ діла неиміли, но должми они відоми битъ токмо в войсковой Енеральной Канцелярии, а судом и росправою в суді войсковом Енеральномъ по приему протчіихъ бунчуковихъ товарищей. Для чего имъ бунчуковимъ товарищамъ Андрею, Павлу и Корнію Демешкамъ також и вишепомянутим протчіимъ на тоє званіе універсали даны в Глухове октября 22 1742 года.

На подлинномъ подписи таковы:
 Генераль лейтенант и кавалер Іванъ Бибиковъ
 Брегадиръ Іван Іл.
 Судья енеральной Федоръ Лисенко
 Полковникъ Андрей Тютчев

№2

Высокородные и высочтенные глда войсковой генеральной канцелярии члены (1749)

Я в надежду вашего ко мні приятелства чрезъ сее высокородныхъ вашихъ приятельствъ прошу: племянникъ мой Іван Мітченко от полковой Киевской канцелярии взялъ атестатъ о произведении его в бунчуковые товарищи, и по томъ атестате пожаловать и выдать ему универсаль в том чине его удостоить; також и о другихъ родственникахъ нашихъ в прошения пожаловать неоставлять; за что я высокородиямъ вашимъ в требованіяхъ отъ васъ [...] должна. Я по сему не оставленія ожидаемъ на сее ответа. [...]

Навсегда высокородиямъ вашимъ моихъ гсдра доброжелательна,

Наталия Разумовская

The article researches the mechanisms of filling starshyna vacancy in the Cossack State, which were based not on the candidate's great services, but on his kinship with the influential representatives of the starshyna stratum. In addition, attention is paid to the scale of this phenomenon and attitude to it in Cossack environment.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНІ Й ТЕРИТОРІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ НАПРИКІНЦІ XVII СТ.**

На основі документів посольської місії В.Кочубея 1685 р. досліджуються історичні й територіальні уявлення козацької еліти. Робиться висновок про добру поінформованість представників Генеральної військової канцелярії щодо різноманітних історичних хронік, оцінку ними спадщини київських та московських князів, належність посожських сіл, кордони України тощо.

Питання щодо уявлень козацької старшини про кордони та історичну належність території Гетьманщини (Війська Запорозького) було предметом уваги багатьох істориків. До цієї проблеми, зокрема, зверталися І.Крип'якевич та М.Василенко, а останнім часом – В.Смолій і В.Степанков, О.Гуржій, З.Когут, Ф.Сисин, Т.Чухліб, Н.Яковенко, В.Станіславський та ін. Так, З.Когут у своїй нещодавній студії підбив підсумки досліджень і простежив зміни територіальних уявлень козацтва від часів Б.Хмельницького до І.Самойловича, слідом за В.Смолієм і В.Степанковим стверджуючи, що у Б.Хмельницького було дві концепції: максималістська з включенням усіх етнічних територій, і стратегічна, яка передбачала об'єднання козацьких територій під гетьманською владою¹.

Чіткі кордони Гетьманщини у складі Чернігівського, Київського та Брацлавського воеводств уперше визначив Зборівський договір. Саме у цих межах Військо Запорозьке визнало підданство московському цареві. Що стосується питання Білорусії й спроб Б.Хмельницького поширити свою владу на її територію, то З.Когут оголошує це «правом меча», бажанням володіти завойованими землями². Таке твердження видається спірним, я радше схилиюся до думки С.Плохія, котрий твердить, що й козаки, і литовці визнавали русинів України та Білорусії належними до однієї етнічної групи. Отже, Б.Хмельницький уважав природним розширення меж Гетьманщини за рахунок білоруських земель³. Такий висновок непрямо підтверджують наполегливі намагання І.Виговського та П.Дорошенка продовжувати цю політику. Проте залишмо «білоруське питання» поза нашим дослідженням, а натомість зупинімося на дебатах про кордони Гетьманщини, що відбулися 1685 р. – напередодні укладення «Вічного миру», коли гетьман І.Самойлович затято змагався за посожські села та шукав вагомі аргументи на свою користь.

Згідно з адміністративним устроєм Війська Запорозького в 1648–1654 рр., Посожжя не входило до козацької території. Тільки в роки Руїни з послабленням Речі Посполитої ситуація змінилася. Як ішлося в Конотопських статтях 1672 р.,

* Таїрова-Яковлева Татьяна Геннадіївна – доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету, директор центру з вивчення історії України СПбДУ (Російська Федерація).

** Переклад із російської мови – редакція «Українського історичного журналу».

¹ Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б.Хмельницького до гетьмана І.Самойловича // Український історичний журнал. – 2011. – №3. – С.50–73.

² Там само. – С.56.

³ Plokhly S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006. – P.238.

«бывший гетман, Демко Игнатов, королевскаго величества в стороне, в воеводстве Мстиславском, и в поветех, в Мозырском и в Речицком, заехал многие места по реку Сож». Відтак новообраному гетьманові І.Самойловичу «ис тех мест» наказувалося «уступить»⁴. Під час переговорів у справі укладення «вічного миру» йшлося про «отдание посажских сел, которые по Сож реку недавними временны, после последней комиссии, к Стародубскому и Черниговскому полком присвоены были»⁵.

Розглядаючи ці події, Т.Чухліб використав у своїй праці листи та інструкції І.Самойловича на переговорах з Яном III Собеським, що зберігаються у варшавському архіві⁶. Наведена ним цитата («на тій чигиринській [стороні] Дніпра [...] землі від віку власність Війська Запорозького») дозволила З.Когуту зробити висновок, що І.Самойлович «мав добре сформоване бачення того, якими мали бути кордони козацької держави»⁷. Цілковито погоджуючись із цією думкою додаю, що на перемовинах у Москві через своїх посланців І.Самойлович чіткіше продемонстрував свої уявлення про кордони та історію належності земель.

В.Станіславський, згадуючи у своїй розвідці про посольство до Москви у січні 1685 р. військового канцеляриста В.Кочубея (в автора помилково з ініціалом «Л.»), уривок із виданої йому І.Самойловичем інструкції цитує за працями М.Костомарова й С.Соловйова⁸. Т.Чухліб, який аналізував політику цього гетьмана, також лише згадує про посольство В.Кочубея (і у цього автора він знову ж таки «Л.Кочубей»), посилаючись при цьому на С.Соловйова⁹. Московський історик К.Кочегаров у своїй нещодавній монографії мимохідь говорить про приїзд від І.Самойловича його посланця В.Кочубея – також при цьому базуючись на викладі С.Соловйова¹⁰.

Слід зауважити, що й сам С.Соловйов обмежився лише згадкою про місію В.Кочубея та навів цитату з гетьманської інструкції – ту саму, яку тепер використовують усі історики:

«А оскільки вся тамтешня сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підгір'я, Підляшшя та вся Червона Русь завжди до монархії російської («русской») від початку буття тутешніх народів належали, то безгрішно б було своє справіку вічне, хоча б і помалу, відзискувати, шукаючи зручної нагоди»¹¹.

Дозволю собі висловити «крамольну» думку, що С.Соловйов навмисно вирвав зі справи тільки цю цитату, котра поза контекстом звучить у доволі «імперському

⁴ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч.1. – Москва, 1858. – С.244. Натомість О.Гуржій стверджує, що «поселення по берегах р. Сож» відійшли від Речі Посполитої до Російської держави після Бахчисарайського мирного договору 1681 р. (див.: *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С.50).

⁵ Полное собрание законов Российской империи. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1830. – №1183. – С.768.

⁶ *Чухліб Т.* Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.63.

⁷ *Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків... – С.69.

⁸ *Станіславський В.* «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо «вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип.1. – С.351, 356.

⁹ *Чухліб Т.* Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.60, 66.

¹⁰ *Кочегаров К.А.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах: Заключение договора о Вечном мире. – Москва, 2008. – С.282–283.

¹¹ *Соловьёв С.М.* Сочинения. – Кн. VII: История России с древнейших времён. – Т.13/14. – Москва, 1997. – С.373.

дусі». М.Костомаров у своїй монографії «Руїна» відтворив її, щоправда в дещо розширеному вигляді, очевидно, усе ж користуючись першоджерелом¹².

Якщо сучасні історики просто не дивились оригіналів справи посольства В.Кочубея, то С.Соловйов і М.Костомаров їх, звісно ж, бачили. І залишається на їхньому сумлінні, чому вони не ввели до наукового обігу наявні тут унікальні матеріали, котрі характеризують знання про історію й територіальні уявлення козацької старшини.

Цікаво, що навіть не звертаючись до першоджерела деякі дослідники, проте, на основі викладу С.Соловйова роблять далекоюсяжні висновки. Так, К.Кочегаров різко заперечує думку свого українського колеги Т.Чухліба, що наміри гетьмана розходилися з прагненнями російського уряду¹³. Зокрема, московський історик заявляє: «Усі свої вимоги І.Самойлович висував у рамках своїх васальних стосунків із російськими царями та статусу України у складі Російської держави». При цьому він явно плутає форму, в якій подавалися ці вимоги, з їх реальним змістом. Коментуючи посольство В.Кочубея, К.Кочегаров дозволяє собі таке некоректне судження: «І.Самойлович показав себе прихильником подальшої боротьби за підлеглисть Росії всіх східнослов'янських земель, що перебували під владою Корони Польської». І тут же обмовляється: «Зрозуміло, у цьому випадку І.Самойлович мав на увазі перш за все розширення меж підвладних йому територій»¹⁴. Але, як кажуть, це дві великі різниці.

Зауважимо, що В.Степанков зовсім по-іншому коментує ту ж саму цитату (цього разу вже у викладі М.Костомарова), говорячи, що І.Самойлович «послав до Москви інструкцію, в якій пропонував добиватися від Польщі відмови від усіх етноукраїнських земель»¹⁵.

Перш за все слід підкреслити, що документи посольства В.Кочубея, на превеликий жаль, збереглися тільки в перекладі російською мовою, зробленому в Посольському приказі¹⁶, тож ми можемо тільки здогадуватися, які терміни використовувалися в українському оригіналі.

Між тим В.Кочубей привіз у Москву унікальний документ під назвою «Описание народа российскийского, откуда начало восприяло и о граница града Киева, и Киевского, и Черниговского, и Переяславского полков с принадлежащими к ним мест и реками». Це був свого роду науковий трактат, в якому на основі джерел доводилася належність різноманітних територій.

Підготовлений у стінах Генеральної військової канцелярії 15-аркушевий документ дає яскраве уявлення про те, наскільки освіченими та начитаними були військові канцеляристи (до речі, автор відомого літопису Самійло Величко тоді там ще не служив). Беручи до уваги, що «Описание народа российскийского...» було складене в 1684 р., воно дозволяє нам дещо заповнити прогалину в наших

¹² Костомаров Н.И. Руина // Актуальная история России. – Москва, 1995. – С.376.

¹³ Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах... – С.430; Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.299 (у К.Кочегарова помилкове посилання).

¹⁴ Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах... – С.283.

¹⁵ Степанков В. Проблема воз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2002. – Вип.2. – С.263.

¹⁶ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.1. – №90.

знаннях про менталітет козацької еліти того часу, адже практично всі літописи та списки, що дійшли до нас, належать пізнішому періоду. У трактаті з посиланнями на джерела викладено історію українських територій та їх правителів, стосунки з сусідами, докладно описуються кордони й висловлюються побажання на переговори з поляками.

Тепер ми можемо достеменно стверджувати, що в Генеральній військовій канцелярії часів І.Самойловича знали «Хроніку Європейської Сарматії» А.Гваньїні, а також «Кроникарь княжения руського», «Кроники Великого княжества Литовского», «Кронику руськой земли», твір Мартина Бельського тощо. Цікаво, яким бібліотечним зібранням користувалися укладачі документа при його підготовці? Примітно, що після кожної цитати з перелічених джерел іде посилання (просто як за сучасними бібліографічними вимогами!) з указівкою на сторінку (наприклад: «Чти Гваглина о руской земли, лист 2»).

Слід відзначити, що козацька еліта мала доволі туманні уявлення про стародавню історичну хронологію. У документі йдеться «о руской земли, и о границах ея и от початку монархии руской сарматцкого народа». Хронологія вибудовується така:

«Роксоляне, русь или славяне от вандалов [происходят]. А прежде от Афета, сына Ноева початок свой ведуд. [...] Русь или сарматы всех народов храбрейшие были [...] еще лета от сотворения света 46 том году державу имеша во Европе. [...] российскому народу или словянскому великий Александр царь македонский грамоты подавал [...] в вечные роды для их мужественного сердца: от полунощного великого окяна даже до полуденного италияского»¹⁷.

І далі, із посиланням на «Кроникарь княжения руського», стверджувалося: «Русь или славяня прежние суть нежели поляки во Европе».

Зрозуміло, який «російський народ» (у перекладі московських дяків) існував у часи Александра Македонського та наскільки вирвана з контексту цитата, наведена С.Соловйовим!

Значно більш реалістичними були уявлення козацької старшини про часи після татаро-монгольського нашествия, про Данила Галицького («уделный князь в своем княжении, наследник князей российских»). Причому знову таки, це вже переклад дяків Посольського приказу, оскільки в іншому місці ця фраза повторюється з терміном «русских», тобто князів Київської Русі¹⁸. «Киевское княжение, Волынь и Подлясье, — ідеться в документі, — Короне полской присовокуплено лета от Христа 1569»¹⁹. Не менш промовисте твердження: «Литовские князи подданыи и рабы князем киевским»²⁰.

Загалом цей текст підтверджує думку про існування у середовищі козацької еліти «максималістської» та «стратегічної» концепції кордонів:

¹⁷ РГАДА. — Ф.229 (Малороссийский приказ). — Оп.1. — №90. — Л.14—15.

¹⁸ Там же. — Л.29.

¹⁹ Там же. — Л.16.

²⁰ Там же. — Л.17.

«Смоленск, Витепск и Полоцк, Новгород, Галич и все Подолие, Львов, Перемышль, Ярослав и все Красное Покутие, Люблин и всею Черною Русю, Луцк, Владимир, Острог, Изяслав и всем Вольнем владели сынове Владимира святого, яко природные князи российскийе»²¹.

А в іншому місці: «Описание воеводств Киевского, Брянского и Черниговского, в которых Войско все Запорожское заключаетца»²². При цьому Київське воеводство укладачі документа доводять аж до узбережжя Чорного моря. Доволі показове ще одне твердження: «В тех трех воеводствах и Украина вся, и Войско Запорожское заключаетца»²³.

Добиватися поступок від поляків саме в таких кордонах І.Самойлович пропонував за допомогою сили:

«А то все удобно за помощью Божиею и пречистой Богородицы молитвами исполниться может, когда великий государь наш его царское пресветлое величество все силы свои так на литовскую страну, как сюды на Украину изволит обратити к господину гетману и к Киеву, чтоб неприятелю на шею наступили. Тогда б неприятель сам рад и не рад со всеми теми тремя воеводствами поступится, прося милосердия»²⁴.

²¹ Там же.

²² Там же. – Л.19. Далі йшов чіткий опис кордонів із зазначенням відстаней між населеними пунктами:

«А Киевское воеводство вверх Днепра починаетца от города Лоева, а идет граница воеводства киевского от города Лоева по за Чернобылю городку чрез реку Припет по Словешню реку по за Окручию городу. А оттоле по реку Случь, по за Чуднову городу, а от Случи паче полями чрез поле, нарицаемое Гончариху, до реки Гнилого Текича, которая река разделяет воеводство Киевское з Брянским // воеводством. Сего ради воеводство Киевское вверх от Днепра с Литвою кончатца по город Лоев, который Лоев город на тому же берегу Днепра реки стоит, на котором и Киев, от Киева 108 верст, а вверх Припети реки от Литвы граница воеводства Киевского идет по за Чернобылю городу, недалече от Мозыря, даже до Словешни реки. А от Вольня граница воеводства Киевского по реку Случь по за Чуднову городу до реки Гнилого Текича, а от той реки до диких татарских поль. В том же Киевском воеводстве по заднеприю, выше Канева, те городы: Триполие, Ржищев, Канев, Мошны, Черкасы, Бужин, Чигирин, Крылов, даже до самого Запорожья, а из Запорожья все заключаетца в воеводстве Киевском, даже к Очакову до самого Черного моря, а те все полки в Киевском воеводстве извеку заключаетца: полк Черкасский, полк Чигиринский, // полк Каневский, полк Корсунский, полк Белоцерковский, полк Переяславский, которые все полки без Запорожья не обьдутца, а Запорожье також де теми наполняетца полками. Брянское ж воеводство кончатца по границу волоскую рекою Днестром по города Янполь, Могилев и Мурафу. А Черниговское воеводство ведомо уж яко за Днепром пребывающее [Північно-західний кордон Київського воеводства пропонувався такий:] по Тетерев реку с одной стороны Киева от Полеся а з другой по реку Рось, Тетерев // река начинаетца за Чудновым городом 100 верст от Киева, а впадывает в Днепр реку выше Киева 100 верст, под селом Домонтовым, по той реке Тетерев от устья Днепрового идя вверх те городки и города стоят: первой городок Горностай поле, Прибирск, Шанков, Кухари, Веприк, Радомышль городок, Печерского монастыря отчина, Коростышев, Житомир, Троянов, Чуднов, а за Чудновым в 30 верстах началась та река Тетерев, 100 верст от Киева, а впадывает выше Канева в Днепр 60 верст. Рось ж река начало вершины свое имеет за Погребищами, выше городка Володарки и городка Торчицы, за Белою Церковью 60 верст, по которой реке Росы вниз идя к Днепру те городки и города стоят: Белая Церков, Синява, Синица, Богуславль, Стеблев, Курсунь, городок Салновка, городок Меречье, городок Михайловка, от которого и в Днепр // впадает ниже Канева и по осмы версты обе те реки Тетерев свое начало имеет от Киева 100 верст с лишком, а впадывает выше Киева в Днепр 60 верст. А Рось река начало вершины своей имеет от Киева 120 верст, а ниже Киева впадает в Днепр 80 верст ниже Канева».

(див.: Там же. – Л.19–23).

²³ Там же. – Л.21.

²⁴ Там же. – Л.23–24.

Є в тексті й інша промовиста заява: «При ком Киев и Запороже пребывати будет, при том и все Войско Запорожское оставатца непоколебимо будет»²⁵. Це – до питання про ставлення козаків до підданства московському цареві. В інструкції нагадувалося, що

«когда сия Малая Россия с Войском Запорожским с посполитым народом принята учинилась в милостивую милостивого пресветлого монарха оною оборону (зауважмо, не в підданство, а в оборону! – *Т.Т.-Я.*), тогда сия страна малороссийская обреталася в совершенной своей полности, не токмо от полской земли по реку Случь и по город Каменец, а от волоской земли по реку Днестр широта ея протягалась, но и от Литвы в глушь свои широкие имела границы. [...] А ныне с великою и неутолимою жалостию нашею мы гетман с войском запорожским и со всем народом малороссийским то поносить должныствуем, что грех наших ради свои малороссийские страны одне войнами внутренними через присяги преступников, иные неприятельскими нашествиим и розными смятенми Господь Бог допустил умаленные быть понеж оная сторона Днепра во отлучении осталась»²⁶.

У цій фразі звучить виразний докір на адресу московських царів, які не змогли «оборонити» всю «Малу Росію».

Є в документі й частина, присвячена Московській державі та її відношенню до Київської Русі. Укладачі з військової канцелярії заперечували право польських королів уважати себе спадкоємцями київських князів: «О сем дивно поляком руские земли наследниками называтися»²⁷. Не визнавали вони й спроб польських авторів «князей росийских московских незнатными сотворить», оскільки, на їхню думку, московські князі походили «от росийских князей»²⁸. Визнаючи зв'язок московських володарів із київськими, укладачі трактату, проте, чітко відокремлювали поняття «русских» (князів Київської Русі) та «московских» (правителів Московської держави) «князей». Показові й уживані звороти: «народов росийских» (тобто малоросійського та великоросійського), «малороссийская страна»²⁹.

Певне уявлення щодо ставлення до документів минулих епох дає повідомлення, зроблене В.Кочубеем про посожські села з обох сторін Дніпра:

«Чиним донесение, что сыскалися в древних писмах совершенные доводы, объявляющия то, что они исконно к Войску Запорожскому належали и гетманы прежде нас бывшие ими владели, которые писма Богдана Хмельницкого и иных древних (цікаво, яке слово було в оригіналі? – *Т.Т.-Я.*) объявит их вышепоманутой наш посланной»³⁰.

²⁵ РГАДА. – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.1. – №90. – Л.23.

²⁶ Там же. – Л.96–97.

²⁷ Там же. – Л.17.

²⁸ Там же. – Л.18.

²⁹ Там же. – Л.94.

³⁰ Там же. – Л.111.

Далі, посилаючись на універсали Б.Хмельницького, стверджувалося,

«что не токмо те села до Войска Запорожского належали, но и в городе ж Быхове, Чаусах, высоко на Днепром обретающихся, а наипаче в Гомлю, Пропойску и в ыных, блиско Сожа лежащих, власть регименту Войска Запорожского распростиралась, полковники, сотники и иные начальники по чину Войска Запорожского в них бывали».

Тут явно не йдеться про «право меча», навпаки, відзначається, що «ныне в тех селах все обретающихся власти нашей ради и о том загодем радуютца»³¹.

Таким чином, І.Самойлович та його оточення (так само, як перед цим Б.Хмельницький, про що писав ще І.Крип'якевич³²) прагнули розширити межі козацьких територій, особливо на північ, використовуючи для цього історичні хроніки та документи. І така спроба не була проявом наївності або невігластва. Навпаки, суперечливі прикордонні питання при укладенні міждержавних договорів (у даному випадку – між Річчю Посполитою та Московською державою) нерідко вирішувалися «межевими суддями», котрі виносили рішення щодо проведення кордону саме на підставі доказів давньої належності територій³³. І.Самойлович пояснював, що Посожжя віддали полякам тимчасово, до порубіжного розмежування, на котрому козаки не змогли відстояти свої права через участь у війні³⁴, і тепер надавав необхідні докази. Зрозуміло, що фактичному керівникові московського уряду під час регентства царівни Софії, який опікувався укладенням «вічного миру» з Річчю Посполитою – князеві В.Голіцину вони були ні до чого, оскільки перед ним стояли абсолютно інші геополітичні завдання. Проте завдяки наполегливості гетьмана І.Самойловича ми маємо можливість краще зрозуміти менталітет козацької старшини та уявлення її представників про історичну належність територій.

³¹ Там же. – Л.116.

³² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. – Т.151. – Л., 1931. – С.136.

³³ Василенко М.П. Територія України XVII в. // Юбілейний збірник на пошану академіка Д.Багалія. – К., 1927. – С.124–126.

³⁴ РГАДА. – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.1. – №90. – Л.111.

This article is based on the papers of the embassy of V.Kochubei to Moscow in 1685 and includes the analysis of the historical and territorial conceptions of the Cossack's elite. It illustrates the good knowledge of the members of the General Office about historical chronicles, their opinion regarding relations of Kyiv and Moscow dukes, belonging of the Sozh villages, borders of Ukraine etc.

О.А.ІВАНЕНКО*

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ ВЧЕНИХ УНІВЕРСИТЕТУ СВ.ВОЛОДИМИРА (1900–1914 рр.)

На основі матеріалів Державного архіву міста Києва й опублікованих документів висвітлено співпрацю науковців Київського університету з ученими провідних культурно-освітніх і наукових центрів Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Великобританії, Бельгії, Швейцарії на початку ХХ ст.

Початок ХХ ст. ознаменувався колосальними зрушеннями у розвитку науки і техніки, що ґрунтувалися передусім на революційних відкриттях європейців: дослідженнях радіоактивності, здійснених французькими вченими П.Кюрі та М.Склодовською-Кюрі; загальній теорії відносності німецького фізика А.Ейнштейна; теорії радіоактивного розпаду, розробленій британськими вченими Е.Резерфордом і Ф.Содді; квантовій теорії атома данського фізика Н.Бора; фагоцитарній теорії імунітету, створеній російським біологом І.Мечниковим тощо. На тлі науково-технічного прогресу, зростання промислового виробництва, стрімкого розвитку транспорту, засобів зв'язку й військової техніки безпрецедентну загрозу європейській цивілізації створювали загострення суперництва між великими державами, розкол Європи на ворогуючі військово-політичні табори. Водночас бурхливий розвиток науки супроводжувався піднесенням міжнародної співпраці, що знаходила втілення в діяльності міжнародних наукових організацій, проведенні численних конгресів і з'їздів, всесвітніх виставок, на яких демонструвалися науково-технічні досягнення різних країн. Починаючи з 1901 р. за найважливіші здобутки в науці, літературі, боротьбі за мир і роззброєння щорічно присуджувалися найпрестижніші міжнародні нагороди – Нобелівські премії.

Події європейського культурного життя справляли вплив на розвиток науки й освіти в Україні. У поєднанні з наявними публікаціями з історії міжнародних зв'язків Університету св.Володимира¹ введення до наукового обігу нового

* Іваненко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин.

¹ Див.: *Кураєв О.О.* Культурні зв'язки України і Франції у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992; *Павлюченко О.В.* Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) – К., 1992; *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Наукові зв'язки Київського університету: 1834–1917 рр. – К., 1994; *Стельмах С.П.* Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С.28–29; *Його ж.* Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Київська старовина. – 2003. – №1. – С.65–73; *Його ж.* Історична думка в Україні ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1997; *Його ж.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2005; *З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.):* Док. і мат. – К., 1999; *Палієнко М.Г.* З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – 1999. – Вип.3. – С.21–31; *Його ж.* Міжнародні зв'язки вчених Університету св.Володимира у ХІХ – на початку ХХ ст. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999. – С.45–47; *Варварцев М.* Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Документи, епістолярій, матеріали. – К., 2000; *Швагрюн В.В.* Участь російських учених у міжнародному конгресі істориків у Лондоні 1913 року // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2004. – Вип.76. – С.169–171; Почесні члени і доктори Університету св.Володимира. – К., 2005;

фактологічного матеріалу сприятиме глибшому осмисленню внеску вітчизняних учених у розвиток європейської науки.

Звернення до європейських наукових традицій, стажування у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах були невід'ємною складовою підготовки професорсько-викладацьких кадрів Університету св.Володимира. У листі попечителя Київського навчального округу до ректора університету від червня 1901 р. зазначалося: «Останнім часом відчувається нагальна потреба в підготовлених молодих людях для заміщення вакантних кафедр в університетах, особливо на факультетах історико-філологічних, фізико-математичних і юридичних»². 1908 р., у зв'язку з обговоренням у Державній думі питання про закордонні наукові відрядження і їх фінансування, при медичному факультеті Київського університету було створено спеціальну комісію, яка констатувала, що з кожним роком дедалі важче знаходити кваліфіковані медичні кадри для заміщення вакантних посад, оскільки «вчена кар'єра не забезпечує матеріально й не дає надії в майбутньому на задоволення своїх життєвих потреб»³.

Важливим чинником заохочення молоді до серйозних занять наукою члени комісії вважали закордонні відрядження, адже в Європі й передусім у Німеччині вчені мали можливість працювати у забезпечених сучасним обладнанням лабораторіях і клініках, яких не було в Російській імперії, за винятком хіба що Військово-медичної академії і Московського університету. Вказавши на брак обладнання, тісноту приміщень лабораторій і клінік медичного факультету, нестачу коштів на утримання науково-допоміжних закладів, неправильну «постановку» інституту професорських стипендіатів комісія наголосила на необхідності збільшення фінансування зарубіжних відряджень і надання відповідних асигнувань безпосередньо університетам, а не міністерству народної освіти.

Традиційно провідним засобом залучення Університету св.Володимира до європейського інтелектуального простору були закордонні наукові відрядження його співробітників. Так, професорський стипендіат кафедри психіатрії і невропатології (1893–1895 рр.) М.Лапинський проходив стажування в Німеччині впродовж 1895–1896 рр. та після захисту докторської дисертації – у 1898–1900 рр. У 1898 р. він відвідав психіатричні клініки Страсбурга й Берліна, 1899 р. – Гейдельберга. Протягом осені 1899 – весни 1900 рр. учений стажувався в паризькій психіатричній лікарні св.Анни у спостережному відділенні В.Маняна, а також психіатричній клініці А.Жоффрой та психофізіологічному інституті Е.Беріюна⁴. Перебуваючи за кордоном, М.Лапинський також удосконалював свої знання в галузі невропатології і фізіології нервової системи. Він відвідував поліклініку Г.Оппенгейма в Берліні, клініки Г.Ерба і Г.Гофмана у Гейдельберзі, клініку нервових хвороб у Парижі, фізіологічні інститути Берліна та Страсбурга. Закордонне стажування надало

Пилипенко О. Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у ХІХ – на початку ХХ ст. // Київська старовина. – 2006. – №6. – С.21–26; *Баженова Г.Ю.* Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; *Нариси з історії Університету св.Володимира.* – К., 2009.

² Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.340. – Спр.171. – Арк.2.

³ Там само. – Оп.465. – Спр.5929. – Арк.17 зв.

⁴ Отчёт о занятиях во время пребывания за границей приват-доцента Киевского университета Михаила Лапинского // Университетские известия. – 1901. – №3. – С.1.

потужний імпульс самостійним науковим пошукам М.Лапинського. У Берліні він здійснював дослідження спільно з асистентом Г.Оппенгейма доктором Е.Кассирером, у психологічній лабораторії Е.Берійона в Парижі вивчав різні види гіпнотичного сну⁵.

Із грудня 1900 по лютий 1901 рр. заслуженому ординарному професору по кафедрі російського права М.Владимирському-Буданову було надане відрядження до Берліна й Парижа з метою вивчення систем опису архівних матеріалів⁶.

У 1901 р. до Університету св.Володимира надійшло повідомлення про відзначення 450-річчя університету Глазго (Великобританія). Представити на ньому київську професорську корпорацію було доручено заслуженому ординарному професору кафедри всесвітньої історії І.Лучицькому⁷. Наступного року, у відповідь на запрошення Північно-Західного університету – одного з найстаріших вишів Іллінойсу (США), розташованого в північному передмісті Чикаго Еванстоні – узяти участь у церемонії введення на посаду його нового президента Едмунда Джейнса Джеймса, рада Київського університету ухвалила рішення про неможливість відрядження своїх делегатів у зв'язку з «початком навчальних занять» (див. ілюстр.1)⁸. До Сіднейського університету з нагоди його 50-річного ювілею було надіслано вітальний адрес латинською мовою (1902 р.; див. ілюстр.2)⁹.

Ординарний професор кафедри фінансового права М.Яснопольський того ж року отримав річне відрядження з метою вивчення організації навчального процесу за кордоном і з'ясування оптимальних для університетів Російської імперії методик викладання політичної економії, фінансового права й статистики¹⁰.

Представником Університету св.Володимира на святкуванні 500-річного ювілею Краківського університету (1902 р.)¹¹ історико-філологічний факультет обрав ординарного професора загальної історії літератури М.Дашкевича. Утім, він не зміг прибути на урочистості, і письмове привітання було відправлене до Кракова поштою¹².

У вересні того ж року ординарний професор чистої математики Д.Граве був командирований до Університету Крістіанії (з 1924 р. – Осло) для вручення його сенату вітального адресу з нагоди 100-ліття від дня народження математика Н.Г.Абеля¹³.

Ординарний професор кафедри класичної філології Ю.Кулаковський узяв участь у Міжнародному конгресі історичних наук у Римі (2–9 квітня 1903 р.), куди з'їхалося понад 2500 вчених з Європи, Азії та Америки¹⁴. Його почесним головою було обрано німецького історика, юриста й філолога, лауреата

⁵ Отчёт о занятиях во время пребывания за границей... – С.5–6.

⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.339. – Спр.30. – Арк.156, 161.

⁷ Там само. – Оп.340. – Спр.49. – Арк.2.

⁸ Там само. – Оп.341. – Спр.168. – Арк.4.

⁹ Там само. – Арк.3.

¹⁰ Там само. – Спр.101. – Арк.1, 4.

¹¹ Краківський (Ягеллонський) університет було засновано в 1364 р. За правління Владислава Ягайла зазнав реорганізації (1400 р.).

¹² ДАК. – Ф.16. – Оп.339. – Спр.56. – Арк.1–2, 4, 7.

¹³ Там само. – Спр.80. – Арк.1–4.

¹⁴ Там само. – Оп.340. – Спр.123. – Арк.1–16.

Нобелівської премії з літератури (1902 р.) Т.Моммзена. На відкритті, де був присутній король Італії Віктор Еммануїл III, глава конгресу італійський історик і політичний діяч П.Вілларі виголосив промову, в якій акцентував на єдності багатонаціональної європейської цивілізації і науки: «Європейські народи у цьому процесі майбутнього мають бути солідарні та єдині у високих цілях культурної роботи, і перший міжнародний історичний з'їзд, що зібрався у самому центрі світового владарювання та єдиної культури, є знаменням майбутнього»¹⁵.

Засідання відбувалися у секціях: 1) стародавньої історії, епіграфіки; філології класичної і порівняльної; 2) середньовічної і нової історії; методики; архівної справи; 3) історії літератур; 4) археології; історії мистецтв; історії музичного і драматичного мистецтв; 5) історії права; історії економічних і соціальних наук; 6) історії географії; історичної географії; 7) історії філософії; історії релігій; 8) історії математичних, фізичних, природничих і медичних наук. Представники Австро-Угорщини, Великобританії, Бельгії, Голландії, Німеччини, Данії, Італії, Іспанії, Франції, Швеції і США доповідали про специфіку організації викладання історії у їхніх країнах. Найбільше Ю.Кулаковського зацікавив виступ британського державного діяча, історика й правознавця Дж.Брайса, який викрив основні вади освітньої системи у своїй країні, де, на його думку, не приділялося належної уваги історичним дисциплінам. Медієвіст Г.Моно у своїй доповіді, присвяченій університетській системі викладання історії, французьких істориків охарактеризував як автодидактів. П.Вілларі вказав на недосконалість форми іспитів в університетах Італії. Натомість у виступах представників Німеччини й Австро-Угорщини звучав «тон повного задоволення існуючим порядком». На закритті конгресу його віце-голова німецький лютеранський теолог, історик церкви А.Гарнак від імені всіх іноземних учасників висловив подяку Італії та її уряду за гостинний прийом.

Складовою цього міжнародного наукового форуму були різноманітні культурні заходи – урочисте відкриття мармурового плану стародавнього Рима; презентація у Казанатській бібліотеці зібрання планів міста, гравюр, естампів, знімків із видами міста; ознайомлення гостей із результатами археологічних розкопок на території Рима. Проведення екскурсій містом ускладнювалося через робітничі страйки, до яких приєднувалися перевізники. Ю.Кулаковський побував на урочистому прийомі, організованому синдиком Рима у Капітолійському музеї, куди було запрошено не лише учасників конгресу, а й представників вищого світу міста. Прийом у королівському палаці він визнав вишуканим, розкішним і водночас невимушеним. Із нагоди проведення конгресу було ілюміновано Колізей, відбувся концерт італійської церковної музики в театрі д'Арджентіна. «В усякому разі концерт був дуже цікавим, – згадував Ю.Кулаковський, – і я особисто виходив з театру з почуттям живої подяки організаторам»¹⁶. Утім, на думку вченого, незважаючи на численні урочистості, під час проведення конгресу практично не було можливості поспілкуватися й налагодити зв'язки із зарубіжними колегами.

¹⁵ Кулаковський Ю.А. Международный конгресс исторических наук в Риме // Университетские известия. – 1903. – №5. – С.3.

¹⁶ Там же. – С.21.

1904 р. дворічне закордонне відрядження для підготовки до професорського звання з римського права отримав магістрант І.Кистяківський. Відповідно до укладеної на юридичному факультеті інструкції мета його наукової подорожі полягала у вдосконаленні освіти, підготовці магістерської дисертації, ознайомленні з новітніми викладацькими методиками, вивченні цивільних кодексів європейських країн. Пріоритетне значення надавалося студюванню римського й німецького права в Берліні, Лейпцизі, Страсбурзі, а також заняттям у французьких та італійських університетах¹⁷.

Улітку того ж року приват-доцент чистої математики Г.-Ф.Пфейффер ознайомлювався з рівнем викладання й організацією роботи науково-допоміжних закладів у Геттінгенському університеті. Особливий інтерес для нього становили лекції німецьких учених Ф.-Х.Клейна, Д.Гільберта та Г.Мінковського (учителя А.Ейнштейна), які починали свої курси з тлумачення елементарних понять, а завершували їх усебічним розкриттям сучасного стану тієї чи іншої наукової дисципліни. На їхні лекції приїздили студенти з усього світу: англійці, французи, росіяни, угорці, шведи, греки, румуни, американці, японці та ін. (у тому числі жінки). Київський математик насамперед відзначив викладацьку майстерність професора Ф.-Х.Клейна: «Його лекції прості й зрозумілі. Для того, щоби виразніше закарбувати в умах слухачів отримані результати, він приносить багато моделей, спеціально замовлених для цього курсу»¹⁸.

Г.-Ф.Пфейффер був присутній на засіданнях університетського математичного товариства під головуванням Ф.-Х.Клейна, де здійснювався огляд новітньої літератури й виголошувалися доповіді, а по завершенні офіційної частини обговорення наукових проблем традиційно продовжувалося за кухлем пива. У травні 1905 р. він прибув до Парижа з метою вивчення стану розробки теорії алгебраїчних функцій двох змінних і більшу частину свого часу присвятив курсу вищої алгебри й вищого аналізу Е.Пікара у Сорбонні. Французький учений справив на Г.-Ф.Пфейффера сильне враження своєю відданістю науці, енциклопедичністю знань, скромністю й толерантністю до багатонаціональної студентської аудиторії: «Зовсім непомітно, щоби для Picard'a були обтяжливими розмови з молодими людьми... Він швидко схоплює думку співрозмовника, навіть якщо той погано говорить французькою, і зараз же намагається все з'ясувати»¹⁹.

1905 р. заслуженому ординарному професору загальної історії літератури М.Дашкевичу було надане закордонне відрядження в літній канікулярний час для дослідження історії середньовічної літератури в бібліотеках Австро-Угорщини, Німеччини й Італії²⁰.

Приват-доцент історії політичної економії О.Билимович того ж року вирушив у дворічну наукову подорож із метою підготовки до професорського звання по кафедрі політичної економії і статистики²¹. Упродовж літнього семестру він

¹⁷ ДАК. – Ф.16. – Оп.342. – Спр.80. – Арк.5–5 зв., 7–7 зв.

¹⁸ Пфейффер Г. Отчёт о летних заграничных командировках 1904 и 1905 гг. // Университетские известия. – 1907. – №5. – С.2.

¹⁹ Там же. – С.10.

²⁰ ДАК. – Ф.16. – Оп.344. – Спр.42. – Арк.6–6 зв., 8.

²¹ Там само. – Оп.343. – Спр.163. – Арк.1, 7.

відвідував у Тюбінгенському університеті лекції з економічних дисциплін, прослухав курс, присвячений соціалізму й комунізму, що традиційно викладався в усіх німецьких університетах. Учений зазначав: «Звичай дуже хороший, оскільки наукова оцінка соціалізму має поширюватися якомога більше. У цьому розумінні німецькі професори є настільки ж старанними ораторами, як і керманічі німецької соціал-демократії»²².

Під час зимового семестру 1905–1906 р. О.Билимович слухав у Берлінському університеті лекції А.Вагнера, Г. фон Шмоллера, М.Зерінга. Завдяки курсу А.Вагнера він систематизував свої знання з політичної економії і по-новому осмислив основні питання економічної політики. З погляду київського вченого, актуальністю, оригінальністю ідей і майстерністю викладу матеріалу вирізнялися лекції Г. фон Шмоллера з історії німецького господарського життя й економічної політики. Професора М.Зерінга він охарактеризував як сповненого бурхливої енергії і грубого у поводженні зі студентами, який відкидав соціалістичні ідеї, наголошуючи, що «соціалізм нездатний вести сільське господарство шляхом прогресу». Окрім того, О.Билимович був присутній у Берліні на практичних заняттях з державних наук і статистики Г. фон Шмоллера та М.Зерінга. В їх роботі брали участь німецькі, російські, українські, фінські, румунські, болгарські, американські, британські і шведські вчені. О.Билимович зробив низку критичних зауважень щодо організації, регламенту, довільного вибору учасниками тем доповідей на відвіданих ним семінарах і водночас схвалив практику необов'язковості й закритості подібних занять, досвід наукових екскурсій для студентів. Київський учений також вивчав методіку збирання й обробки статистичних матеріалів, різні способи графічного зображення статистичних даних, здійснював екскурсії до статистичних закладів Берліна, самостійно студіював наукову літературу з сільського господарства, вивчав теоретичні питання політичної економії. Результатом його закордонної подорожі стало написання критичної замітки «Німецькі уми про російсько-японську війну та російські фінанси» до відповідної праці К.Гельферіха та статті, присвяченої становищу службовців на залізницях Пруссії й Росії²³.

1907 р. магістрант юридичного факультету О.Жилін отримав закордонне відрядження з метою вивчення історії конституційних інституцій та ознайомлення з рівнем викладання юридичних дисциплін у німецьких університетах. Свою поїздку він присвятив заняттям у Гейдельберзі й Страсбурзі, оскільки 1905 р. вже мав нагоду прослухати лекції у Берлінському університеті. З огляду на традиції німецького лібералізму, що плекалися в Бадені, Гейдельберзький університет відігравав роль потужного європейського центру розвитку правознавства. О.Жилін відвідував курси професорів юридичного й філософського факультетів. Особливий інтерес для нього становили лекції представника юридичного позитивізму Г.Єллінека, який базовим «юридичним принципом» проголошував ідею свободи особи. Київський учений був захоплений ерудицією, аналітичними здібностями, логікою німецького професора. Він зауважував: «Єллінек не оратор, зовні його лекції не становлять особливого інтересу. [...] З

²² Билимович А. Отчёт за первый год заграничной командировки // Университетские известия. – 1906. – №10. – С.13.

²³ Там же. – С.40–41.

боку ж внутрішнього змісту майже кожна лекція сповнена глибокого інтересу за своєю побудовою, висновками й даними, повідомленими в ній у чітко логічному порядку»²⁴.

Із цих лекцій О.Жилін не виніс для себе якихось нових ідей, оскільки раніше ознайомився з ними у працях Г.Єллінека. Інтерес для нього становила передусім викладацька методика німецького вченого. Його практичні заняття, в яких київський магістрант узяв участь, полягали у виголошенні й обговоренні доповідей на довільні теми з філософії права, загального державного права, німецького державного права тощо. Серед лекцій, прослуханих О.Жиліним у Гейдельберзькому університеті, був курс, присвячений «державно-правовим ученням Бісмарка», де на основі стенограм засідань пруського ландтагу й німецького райхстагу, твору райхсканцлера «Думки і спогади» аналізувалися його погляди на сутність держави і її функції, розподіл влади в окремих німецьких державах та імперії.

Від класика історико-філософської науки В.Віндельбанда О.Жилін отримав дозвіл на відвідання його лекцій з історії грецької філософії і логіки. Він високо оцінив їх зміст, а також педагогічні прийоми, манери, ораторську майстерність професора й навіть приємний тембр голосу, визнавши, що кращого лектора йому чути не доводилося. Крім того, київський магістрант здійснював науково-пошукову роботу в університетській бібліотеці й книгозбірні семінару юридичних і державних наук. Остання, за його спостереженнями, містила менше літератури з кримінального й державного права, ніж бібліотека юридичного семінару Університету св.Володимира. У Страсбурзькому університеті О.Жилін відвідував лекції П.Лабанда, який виявляв жвавий інтерес до освітньої системи в Російській імперії. Виклади цього професора, сповнені жартівливих зауважень, користувалися великою популярністю серед студентів. П.Лабанд наголошував на хисті німців до державної діяльності й прагненні поєднувати свободу й порядок як провідні риси народного духу.

Повертаючись із Німеччини до Росії, О.Жилін відвідав засідання австрійського райхсрату, де відбувалися дебати щодо закону про страхування від нещасних випадків. Приміщення парламенту вразило київського вченого-юриста величчю і красою. Прослухавши виступ лідера австрійських соціал-демократів В.Адлера, він переконався, що ця партія «стоїть на дещо іншому, більш родючому ґрунті, ніж соціал-демократія в решті європейських країн»²⁵. О.Жилін відзначав, що депутати ненімецької національності традиційно починали свої промови в райхсраті рідною мовою, а продовжували німецькою. Під час виступів ораторів обступали однопартійці, які підтримували їх вигуками та оплесками.

Упродовж літніх канікул 1907 р. приват-доцент кафедри російської мови і словесності В.Розов здійснив відрядження до Австро-Угорщини з метою науково-пошукової роботи в бібліотеках і музеях. Зокрема, у Львові він працював в університеті, Народному домі, Архієпархіальному музеї, Ставропігії, архіві місцевого магістрату, Бернардинському архіві, Інституті Оссолінських,

²⁴ Жилін А.А. Отчёт юридическому факультету о командировке на летний семестр в заграничные университеты // Там же. – 1908. – №1. – С.3.

²⁵ Там же. – С.15.

бібліотеці Базиліанського ордену; у містечку Ягеллонському поблизу Львова – в архівах церков Св.Іоанна та Благовіщенської; у Перемишлі – в бібліотеках латинської й уніатської капітул, архіві місцевого магістрату; у Кракові – в бібліотеках Ягеллонського університету, Краківської академії наук, князів Чарторийських, архіві місцевого магістрату; у Празі – в Музеї Чеського королівства, бібліотеках Карлового університету й Народного дому²⁶. У Львові вченого особливо зацікавило зібрання рукописів і книг бібліотеки графів Борковських. Загалом досвід діяльності польських культурно-освітніх закладів він уважав вартим наслідування російськими архівами й бібліотеками, де часто не вистачало довідкових видань і найпростішого обладнання для наукової роботи²⁷. По завершенні строку відрядження В.Розов залишився в Галичині й продовжив свої наукові дослідження.

Ординарний професор кафедри російської мови і словесності В.Перетц, відомий своїми виступами на захист української культури в межах Російської імперії, улітку 1907 р. вивчав матеріали бібліотек Львова. Працюючи над дослідженням з історії російської літератури початку XVIII ст., він висунув ідею щодо формування в ній під впливом української літератури XVII ст., а згодом німецької поезії, нового самобутнього поетичного стилю: «За посередництва польської літератури, починаючи з Я.Кохановського, що наслідував італійців, з'являється можливість установити роль української поезії як передавачки поетичних прийомів і фразеології, притаманних поезії Заходу в XVI–XVII ст.»²⁸. За сприяння професора Краківського університету Я.Лося, професорів Львівського університету В.Брухнальського та М.Грушевського В.Перетц отримав можливість здійснити науково-пошукову роботу у бібліотеках Оссолінських та Львівського університету з метою перевірки своєї гіпотези. Паралельно з вивченням польської поезії він досліджував у бібліотеках Народного дому та Оссолінських слов'янські рукописи XVI–XVIII ст., здійснив систематизований опис рукописів польських творів, що справили вплив на російську літературу кінця XVII – початку XVIII ст.

Основні завдання закордонного відрядження В.Перетца в літній канікулярний час 1912 р. полягали у вивченні польської літератури XVI–XVII ст., науково-пошуковій роботі з історії української літератури XVI ст., дослідженні слов'янських кириличних рукописів тощо. У Кракові він працював у бібліотеках Ягеллонського університету та Академії наук, Музеї кн. Чарторийських, у Львові – в бібліотеці Народного дому²⁹.

Із червня 1908 по січень 1909 рр. ординарний професор по кафедрі загальної історії П.Ардашев отримав закордонне відрядження з метою підготовки до друку третього тому своєї праці «Провінційна адміністрація у Франції в останню пору Старого порядку, 1774–1787». У поданні декана історико-філологічного факультету на ім'я ректора наголошувалося: «Твір професора Ардашева,

²⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.346. – Спр.23. – Арк.21–21 зв.

²⁷ Розов В.А. Отчёт о командировке в Австрию, совершённой летними каникулами 1907 года // Университетские известия. – 1908. – №10. – С.2.

²⁸ Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. // Там же. – 1907. – №12. – С.2.

²⁹ Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 года // Там же. – 1913. – №6. – С.1–2.

що вже в першій своїй частині відзначено Соловійовською премією, і який на даний час уже перекладається французькою мовою, є цінним внеском у вітчизняну літературу. Його завершення вельми бажане з точки зору користі й достоїнства вітчизняної науки»³⁰.

На IV Міжнародному конгресі математиків, який відбувся 6–11 квітня 1908 р. у Римі, Університет св.Володимира представляв приват-доцент чистої математики І.Белянкін. Робочими мовами цього міжнародного наукового форуму були італійська, німецька, французька та англійська. Його програма, крім загальних і секційних засідань, передбачала розважальні заходи для учасників та членів їхніх родин, яким надавалося право безкоштовно відвідувати більшість музеїв і галерей Рима³¹. Робота відбувалася у секціях: 1) арифметики, алгебри й аналізу; 2) геометрії; 3) механіки й прикладної математики; 4) філософії, історії і педагогіки. І.Белянкін відзначив огріхи в організації, брак новаторських ідей, відсутність виставки, на якій було б представлено новітню наукову літературу, математичні моделі й прилади. Він іронічно зауважував: «Сучасні Декарти, Ньютони, Лейбніци та Лагранжи на минулому конгресі не вражали простих смертних математиків величчю, оригінальністю, універсальністю своїх ідей»³².

Іншим представником Київського університету на конгресі був приват-доцент чистої математики Г.-Ф.Пфейффер, який виступив із доповіддю на засіданні секції геометрії. Він наголошував, що III Міжнародний конгрес математиків у Гейдельберзі (1904 р.) більшою мірою сприяв зближенню учасників завдяки гостинному ставленню німців до іноземних гостей; італійці ж трималися люб'язно, але прохолодно й піклувалися переважно про тих іноземців, які могли бути їм корисні, і якщо «божком конгресу» був французький математик Ж.-Г.Дарбу, то у ставленні до іншого французького вченого, Ш.-Е.Пікара, бракувало пошани.

На відкриття конгресу прибув король Італії Віктор Еммануїл III. Про його присутність на цьому форумі Г.-Ф.Пфейффер зауважував: «Король з'явився з внутрішніх покоїв майже непомітно. Ні з ким не розкланявшись, він зайняв місце голови. Публіка мовчала. Особисто я довго не був упевнений – король переді мною чи ні. Не так було у Гейдельберзі. Перед появою сина (спадкоємця престолу) великого герцога фон Бадена пройшов ряд прикрашених стрічками чиновників; один із них громогласно сповістив про вихід спадкоємця престолу, всі конгресисти встали й тричі прокричали: «Нощ» на його честь. Просидівши години дві, поки виголошувалися промови, король тихо пішов, привітавшись із красивим стариком Міттаг-Лефлером і перекинувшись парою слів із Дарбу»³³. Перебуваючи у Римі, Г.-Ф.Пфейффер сконцентрував увагу на вивченні результатів новітніх досліджень з теорії алгебраїчних функцій двох незалежних змінних.

³⁰ ДАК. – Ф.16. – Оп.347. – Спр.20. – Арк.20 зв.

³¹ Белянкин И.И. Отчёт о поездке на IV международный конгресс математиков в Риме // Уни-верситетские известия. – 1908. – №11. – С.6.

³² Там же. – С.10.

³³ Пфейффер Г. Отчёт о поездке на IV международный конгресс математиков в Риме // Там же. – 1909. – №3. – С.2.

1909 р. фізико-математичний факультет Університету св.Володимира ухвалив рішення про відрядження своїх делегатів на святкування у Кембріджському університеті 100-ліття з дня народження Ч.Дарвіна (22–24 червня). Водночас член університетської ради, професор богослов'я, протоієрей П.Светлов уважав участь університету у відзначенні ювілею Ч.Дарвіна небажаною з мотивів «наукових, релігійних і суспільних»³⁴.

Із нагоди відзначення того ж року 350-річчя Женевського університету ординарним професором загальної історії П.Ардашевим було підготовлено вітальний адрес від Київського університету такого змісту: «Пам'ятаючи так багато видатних імен, які є славою Женевського університету і гордістю цивілізованого світу, Імператорський університет святого Володимира висловлює своїй женеvській старшій сестрі щире захоплення та надсилає їй своє дружнє й палке побажання: життя, зростання, процвітання!»³⁵.

Виконувач обов'язків екстраординарного професора кафедри політичної економії К.Воблий присвятив своє наукове відрядження у 1909–1910 рр. ознайомленню з рівнем викладання економічної теорії і статистики в Німеччині. У Берлінському університеті він мав змогу прослухати теоретичний курс політичної економії А.Вагнера – видатного німецького вченого й політичного діяча, представника катедер-соціалізму, одного із засновників Союзу соціальної політики (1872 р.) – організації, що ставила за мету розробку законодавчих актів, спрямованих на поліпшення становища робітників. При відвіданні лекцій А.Вагнера київському професорові одразу впала у вічі дисциплінованість студентства: «Слід відзначити, що німецькі студенти якщо відвідують лекції і не зовсім акуратно, зате слухають їх дуже уважно, не дозволяючи ані шуму, ані розмов, ані читання газет. Поява студентів в аудиторії після професора спостерігається дуже рідко; ті, хто запізнився, намагаються зайняти свої місця безшумно. Будь-яке порушення тиші в аудиторії супроводжується знаками осуду. [...] Загалом, можна сказати, що в Німеччині аудиторія більш дисциплінована, ніж у нас»³⁶. Водночас К.Воблого зацікавили лекції з історії економічного розвитку Пруссії XVIII–XIX ст. Г. фон Шмоллера, який поряд із А.Вагнером належав до течії катедер-соціалізму й засновників Союзу соціальної політики. Високо оцінивши ораторське мистецтво Г. фон Шмоллера, широке використання ним статистичних даних, порівняльного аналізу київський учений відзначив, що його лекції вирізняються не стільки глибиною розробки теорії предмету, скільки наочністю викладу. К.Воблий прослухав низку спецкурсів із теоретичної і прикладної економіки, лекції з господарської статистики, а також курс теорії статистики випускника Санкт-Петербурзького університету поляка В.Борткевича.

У Берлінському університеті особливий інтерес для київського професора становила методика організації практичних занять із політичної економії і статистики, передусім семінарій з державних наук, що діяв із восьмої години до двадцять першої (у неділю – з дев'ятої до тринадцятої), займав велике

³⁴ ДАК. – Ф.16. – Оп.348. – Спр.17. – Арк.1–4.

³⁵ Там само. – Спр.98. – Арк.8зв.

³⁶ *Воблий К.Г.* Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. // Университетские известия. – 1911. – №1. – С.1–2.

приміщення й мав свою бібліотеку. Директорами семінарію були А.Вагнер, М.Зерінг, А.Мейцен, Г. фон Шмоллер. Практичні заняття під керівництвом останнього полягали у читанні рефератів на обрані слухачами вузькі теми з галузі прикладної економіки чи історії. К.Воблий згадував, що учасників семінарію було близько 60 осіб. Серйозне ставлення до справи й високий рівень професійної підготовки демонстрували учасники, які завершили університетське навчання та склали докторський іспит. Заняття традиційно починалися зі вступного слова Г. фон Шмоллера, який ілюстрував учасникам зв'язок між предметом реферату й більш широкими проблемами політичної економіки, а по завершенні доповідей він здійснював їх аналіз і надавав слово присутнім. Ваду цієї схеми К.Воблий убачав у відсутності продуманого плану, довільності добору тем рефератів, а за позитив уважав забезпечення свободи вибору учасниками напрямів їх індивідуальних студіювань.

Від президента Імперського статистичного бюро К.Воблий отримав дозвіл ознайомитися в Берліні з методикою організації третього професійно-промислового перепису (1907 р.). Учений працював у бібліотеках Імперського, Пруського й Берлінського статбюро. Успіхи цих установ він пов'язував із солідною фінансовою підтримкою їх діяльності на державному рівні: у 1909 р. бюджет Імперського статистичного бюро становив 1,98 млн марок, Пруського – 559 тис. марок, водночас російського Центрального статистичного комітету не перевищував 70 тис. руб.; середньорічний бюджет Берлінського статистичного бюро складав 80–90 тис. марок, а Петербурзького – 23 тис. руб.³⁷

У Дрездені К.Воблий вивчав засади організації Саксонського статистичного бюро, яке щороку проводило курси задля популяризації наукових знань. Лише впродовж 1908–1909 рр. кожна з лекцій відвідало близько 468 слухачів. Серед них значну частку становили ремісники й робітники, торгівельні службовці, купці та фабриканти. Ознайомлюючись зі специфікою діяльності бібліотеки Саксонського статистичного бюро, К.Воблий відзначив багатство її фондів, зібрання періодичних видань, літератури з юридичних, політичних, економічних і сільськогосподарських наук. За сприяння керівництва німецьких статистичних бюро він зібрав колекцію формулярів, відомостей, індивідуальних бюлетенів.

Мюнхенський університет запам'ятався київському вченому просторістю, чистотою, зручністю аудиторних приміщень. Найцікавішим він уважав курс господарської історії теоретика катедер-соціалізму Л.Брентано, насичений багатим і вдало дібраним фактологічним матеріалом. К.Воблий згадував: «Брентано, незважаючи на свій похилий вік, усе ще має хорошу дикцію, гучний голос. Він уміє завдяки красивому й вишуканому викладу утримувати постійну увагу аудиторії»³⁸. Київський учений ознайомився також із методикою проведення в Мюнхенському університеті практичних занять із політичної економіки. Під керівництвом професора В.Лотца зачитувалися й обговорювалися реферати; система Л.Брентано передбачала бесіди з історії економічних учень, що на практиці через незадовільний рівень підготовки студентів перетворювалися на

³⁷ *Воблий К.Г.* Отчёт о заграничной командировке... – С.7–8.

³⁸ Там же. – С.11.

лекції; заняття в університетському статистичному кабінеті відбувалися у формі вивчення джерел та доповідей. Напрацювання Королівського Мюнхенського статистичного бюро по третьому професійного перепису К.Воблій визнав найкращими.

У Парижі він оглянув університетський кабінет занять із політичної економії і статистики. Особливу увагу вчений приділив роботі Соціального музею Парижа, що займався організацією постійної виставки соціальної економії, наданням довідок населенню, проведенням лекцій, читань, анкетувань. К.Воблій ознайомився з фондами бібліотеки й архіву музею, його друкованим органом «Le Musée social», специфікою організації місій для дослідження соціальних рухів у Великобританії, США, Німеччині, Франції та інших країнах. Докладно вивчивши всі сфери діяльності цього закладу, він високо оцінив його значення у справі популяризації соціальних ідей³⁹. У Центральному статистичному бюро при міністерстві праці Франції за сприяння його завідувача Л.Марша К.Воблій ознайомився з методикою організації переписів.

Відповідно до розробленої професором О.Павловським інструкції, лаборант кафедри хірургічної патології і терапії М.Москальов протягом закордонного відрядження в 1909–1911 рр. мав приділити особливу увагу вивченню клінічної хірургії і патологічної анатомії у професора Й.Орта в Берліні та бактеріології в паризькому Інституті Пастера. Із травня по жовтень 1909 р. М.Москальов перебував у Берліні, де слухав лекції одного з основоположників німецької хірургії А.Біра, що утримував увагу величезної аудиторії своїм майстерним викладом, коротким і водночас усебічним висвітленням теми, та приділяв значну увагу численним іноземним слухачам⁴⁰. М.Москальов уперше ознайомився з розробленим у клініці А.Біра методом лікування сколіозу, був присутній на його операціях і демонстраціях патологоанатомічних препаратів. Окрім того, він займався у патологоанатомічному інституті Моабіт-Кранкенгауз, робив хірургічні операції, зібрав колекцію з 200 мікроскопічних препаратів для курсу хірургічної патології, що викладався в Університеті св.Володимира, та опублікував результати власних досліджень у «Virchows Archiv». Працюючи в Королівській бібліотеці Берліна, М.Москальов відзначив довіру її працівників до читачів, яким видавалися цінні книжки у великій кількості під мізерну заставу.

Із Берліна він вирушив у подорож містами Німеччини, де відвідав клініки Кіля, Геттінгена, Гіссена, Бонна, Гейдельберга, Мюнхена, Гамбурзьку лікарню (Ешпендорф), хірургічні відділення лікарень в Альтоні і Кельні. Два з половиною місяці М.Москальов провів у клініках швейцарських учених-хірургів Ц.Ру та Е.Т.Кохера – лауреата Нобелівської премії в галузі фізіології і медицини (1909 р.). Київський учений зазначав: «Слід дивуватися енергії, бадьорості й рухливості Кохера, що здаються на перший погляд несумісними з його віком. Напружена увага аудиторії вже говорить про ту зацікавленість, яку викликають його лекції у слухачів»⁴¹.

³⁹ Там же. – С.14.

⁴⁰ Москальёв М.Н. Отчёт о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года // Там же. – 1912. – №7. – С.3.

⁴¹ Там же. – С.24.

У Цюріху М.Москальов відвідав клініку Р.Кронлейна, а на початку лютого 1910 р. прибув до Парижа, куди з метою запозичення досвіду з'їжджалася найбільша кількість лікарів різних національностей. Він слухав лекції з мікробіології і здійснював самостійні дослідження в Інституті Пастера, відвідав збудований 1897 р. на приватні пожертвування шпиталь Бусіко. У лікарні на морському узбережжі Берк-Пляж, де весь персонал «випромінював безкорисність і любов до науки», М.Москальов вивчав методику лікування туберкульозу в дітей і одночасно оглядав очолюваний Ж.-Ф.Кало приватний інститут імені Св.Франсуа де Саля. Незважаючи на гостинність, цей заклад справив на київського вченого неприємне враження через комерціалізацію процесу лікування.

Далі М.Москальов уже в Лондоні ознайомився з діяльністю трьох великих шпиталів: імені Св.Варфоломія, Св.Томаса і Лондонського, оглянув їх лабораторії, музеї хірургічних і патолого-анатомічних препаратів. Під час перебування у Відні він відвідував хірургічні клініки, лекції відомих австрійських медиків, зокрема А.Ейзельсберга, у поліклініці А.Лоренца прослухав курс ортопедії. Побувавши у хірургічній клініці Будапешта, якою керував угорський хірург і ортопедист Ю.Доллінгер, М.Москальов відзначив суворе дотримання в ній правил асептики⁴².

Упродовж закордонного відрядження у 1909–1911 рр. ординатор госпітальної терапевтичної клініки І.Студзинський слухав лекції та здійснював дослідження в Інституті експериментальної фармакології професора Л.Попельського у Львові. Їх результати було опубліковано на шпальтах періодичних видань Росії, Німеччини, Франції та представлено у вигляді рукопису докторської дисертації з медицини. І.Студзинський відвідував клініки у Львові й Відні, у патолого-анатомічному інституті Відня був присутній на розтинах і лекціях австрійського вченого, члена Віденської академії наук (1892 р.) А.Вейксельбаума⁴³. В Інсбруку київський учений ознайомився з досвідом діяльності клініки внутрішніх хвороб професора Н.Ортнера й патолого-анатомічного інституту професора Г.Поммера. У Цюріху він відвідав клініку внутрішніх хвороб професора Г.-Л.Ейхгорста й патолого-анатомічний інститут, у Берні вдосконалював свої знання у клініці внутрішніх хвороб, де на лекціях значну частину аудиторії становили жінки, а також вивчав методику лікування зоба у бернській клініці швейцарського хірурга, лауреата Нобелівської премії (1909 р.) Е.Т.Кохера.

Під час перебування в Парижі І.Студзинський прослухав лекції з бактеріології і мікробіології в Пастерівському інституті, ознайомився з організацією роботи відділення для внутрішніх хвороб професора Ф.Відаля в лікарні Куше. У Лондоні він відвідав медичний факультет при лікарні Св.Фоми й відзначив належний рівень його забезпечення медичним обладнанням. Утім, особливе враження на київського вченого справила розкіш заснованого В.Марсденом Онкологічного шпиталю – його просторі та світлі приміщення, досконала вентиляція, зручні ліжка, роялі «Bluthner» і маса квітів, пожертвованих

⁴² *Москальов М.Н.* Отчёт о заграничной командировке... – С.45.

⁴³ *Студзинский И.Б.* Отчёт о заграничной командировке с научной целью с 1 февраля 1909 года по 1 августа 1911 года // Там же. – 1914. – №2. – С.19, 25–26.

дамами-благодійницями. І.Студзинський також оглянув клініки внутрішніх хвороб Страсбурга, Мюнхена, Лейпцига. Очоловану професором Ф.Краусом клініку внутрішніх хвороб у Берліні він відніс до найрозкішніших в Європі. Вивчивши і порівнявши рівень викладання медицини в різних європейських університетах, київський учений найкращою визнав медичну освіту в Австро-Угорщині, а найгіршою – у Швейцарії⁴⁴. Суттєвою вадою британської освітньої системи він уважав надто високу плату за навчання.

Улітку 1910 р. асистент акушерсько-гінекологічної клініки Університету св.Володимира Г.Брюно слухав лекції і був присутній на операціях німецького вченого Е.Бумма в берлінській клініці Шаріте, вивчав досвід діяльності приватної клініки Е.Макенродта та інших медичних закладів. У Мюнхені він відвідував лекції професора А.Додерлейна, який наголошував, що Німеччина відіграла роль світового центру науки завдяки втіленню академічної свободи⁴⁵. Завершилася закордонна наукова подорож Г.Брюно ознайомленням із поширеними у клініках Відня методами хірургічних операцій. Помічник прозектора при кафедрі оперативної хірургії Київського університету А.Вакар 1910 р. відвідував клініки Кракова, Відня, Лозанни, Берна, Женеви. Загалом упродовж двох місяців він був присутній на 105 хірургічних операціях⁴⁶.

Представниками Університету св.Володимира на VIII Міжнародному конгресі фізіологів, який відбувся у Відні 27–30 вересня 1910 р., були приват-доцент фізіології О.Леонтович та помічник прозектора при тій же кафедрі Е.Майдель. На конгрес з'їхалися вчені з країн Європи, Америки, а також Японії. Доповіді презентувалися в аудиторіях фізіологічного, анатомічного й фармакологічного інститутів Віденського університету. Робота відбувалася за трьома основними напрямками: нормальна фізіологія, патологічна фізіологія, фізіологічна хімія. На думку Е.Майделя, організаційним прорахунком конгресу було те, що доповіді на ньому виголошувалися чотирма – п'ятьма різними мовами, унаслідок чого виникали незручності навіть для тих учасників, які володіли двома іноземними мовами. Натомість він відзначив, що більшість доповідей супроводжувалася демонстраціями проекційних малюнків і використанням кінематографії: «Ці факти вказують на те, яке міцне й почесне місце завойовує собі кінематограф у науковій лабораторії»⁴⁷. Оглянувши виставку фізіологічних приладів різноманітних фірм, О.Леонтович зауважив, що вона значно перевершила експозицію VII Міжнародного конгресу фізіологів у Гейдельберзі 1907 р.⁴⁸ Також на I Міжнародний конгрес адміністративних наук у Брюсселі, організований при дворі короля Бельгії Альбера I 28–31 липня 1910 р., були відряджені за-служений ординарний професор по кафедрі міжнародного права О.Ейхельман і ректор М.Цитович⁴⁹.

⁴⁴ Там же. – С.47–49.

⁴⁵ Брюно Г.Г. Отчёт о заграничной командировке с научной целью летом 1910 г. // Там же. – 1911. – №6. – С.8.

⁴⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.349. – Спр.41. – Арк.110–111.

⁴⁷ Майдель Э.Э. Отчёт по командировке на VIII-ой международный конгресс физиологов в Вене // Университетские известия. – 1911. – №7. – С.10.

⁴⁸ Леонтович А.В. Отчёт по командировке на VIII-й международный конгресс физиологов в Вене (27–30 сентября нового стиля 1910 года) // Там же. – С.3.

⁴⁹ ДАК. – Ф.16. – Оп.348. – Спр.40. – Арк. 36, 38, 43–44.

Закордонне відрядження в 1910–1912 рр. фахівця з естетики й філософії приват-доцента Г.Якубаніса було присвячене слуханню лекцій в європейських науково-освітніх центрах, відвідуванню практичних занять у семінаріях і філософських гуртках, участі в конгресах та конференціях, самостійній науковій роботі, вивченню пам'яток мистецтва й старожитностей у музеях і художніх галереях, а також безпосередньому спілкуванню з зарубіжними колегами⁵⁰. У Гейдельберзькому університеті він слухав лекції та відвідував філософські семінарії класика історико-філософської науки, очільника Баденської школи неокантіанства В.Віндельбанда. Відвідавши лекції і семінарські заняття учня В.Віндельбанда, представника неокантіанства Е.Ласка, і безпосередньо поспілкувавшись із ним, Г.Якубаніс був вражений глибиною й оригінальністю його думок, ентузіазмом і самовідданістю у служінні науці: «Чарівливо люб'язний і щиро скромний співрозмовник – таким є професор Ласк»⁵¹.

Справжнім «вавилонським стовпотворінням» назвав Г.Якубаніс багатонаціональну аудиторію Г.Єллінека, адже на його лекціях, присвячених аналізу парламентського ладу в Європі й Америці, були присутні німці, росіяни, поляки, євреї, угорці, американці, японці, сіамці та ін. Київського вченого передусім зацікавив курс з історії мистецтва Г.Тодє, публічні лекції якого являли собою неординарну подію: «Дивовижна витонченість художнього аналізу в поєднанні з великим ораторським хистом і щирою любов'ю до мистецтва становлять головну притягальну силу його рідкісного таланту»⁵².

У Болоньї Г.Якубаніс узяв участь у IV Міжнародному філософському конгресі, робота якого відбувалася в секціях загальної філософії і метафізики, історії філософії, логіки й теорії пізнання, етики, філософії релігії, філософії права, естетики, психології. Серед його учасників були вчені з Італії, Німеччини, Франції, Великобританії, Австро-Угорщини. Визначивши низку прорахунків в організації форуму, Г.Якубаніс водночас наголосив на значенні подібних наукових зібрань як рушіїв філософської думки й навіть приклад виступу французького філософа А.Бергсона, що викликав шквал щирого захоплення аудиторії, згладив партійні пристрасті, розходження філософських шкіл, спонукав до виникнення новаторських ідей.

До найяскравіших моментів конгресу київський учений відніс доповідь французького філософа, представника спіритуалізму Е.Бутру. Серед найбільш активних учасників секційних засідань він виділив італійського філософа, неогегельянця Б.Кроче, який презентував свою чотиритомну працю, присвячену Дж.Віко. Справжньою гордістю італійців Г.Якубаніс уважав автора доповіді «Наука і філософія» францисканського монаха А.Джемеллі, який у своєму виступі гармонійно поєднував м'якість і спокій із наснагою й силою переконання: «Уже сам зовнішній вигляд: грубе чернече вбрання,

⁵⁰ ДАК. – Ф.16. – Оп.349. – Спр.26. – Арк.3.

⁵¹ Якубаніс Г.И. Отчёт о заграничной командировке: ноябрь 1910 года – декабрь 1912 года // Университетские известия. – 1914. – №1. – С.8.

⁵² Там же. – С.14.

майже босі, взуті лише в легкі сандалії, ноги за холодної, суто зимової погоди, зрештою вся солідна постать ученого-аскета мимоволі привертала до себе погляди»⁵³. Іншою колоритною фігурою конгресу був австрійський філософ-містик Р.Штейнер.

Із метою приготування до професорського звання по кафедрі фінансового права Київського університету 1911 р. дворічне закордонне відрядження отримав приват-доцент П.Кованько. Згідно з інструкцією юридичного факультету, з огляду на обмеженість часу наукової подорожі вченого пріоритетними для нього мали бути заняття в німецьких, італійських і французьких навчальних закладах. У Берлінському університеті він мав прослухати лекції Г. фон Шмоллера та А.Вагнера з економічних наук, узяти участь у практичних заняттях під їхнім керівництвом. Передбачалося також відвідання Тюбінгенського, Мюнхенського, Страсбурзького, Неаполітанського університетів та Коллеж-де-Франс⁵⁴.

Закордонна наукова поїздка київського студента М.Драя в липні 1913 р. була присвячена дослідженню творчості далматинського поета А.Качича-Міюшича. Із цією метою він здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеках Загребського університету, Південнослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі та Народній бібліотеці у Белграді, одночасно студіюючи сербохорватську мову⁵⁵. Основну увагу М.Драй зосередив на аналізі твору А.Качича-Міюшича «Розмова приємна народу слов'янського».

Із початком Першої світової війни, згідно з розпорядженням Ради міністрів Росії, із числа почесних членів Університету св.Володимира було виключено професорів: Віденського університету – М.Бенедикта (також був членом-кореспондентом Паризької і Римської медичних академій), Єнського – Б.Дельбрюка, Лейпцизького – К.Бругмана, Бреславльського (Бреслау, Вроцлав) – К.Флюгге, Берлінського – Г. фон Шмоллера, Мюнхенського – К.Гебеля, Страсбурзького – О.Шмідеберга, Берлінського – С.Швенденера (був також членом Королівської Пруської академії наук)⁵⁶. Німецьких підданих також виключили з переліку дійсних і почесних членів Історико-філологічного товариства Нестора-літописця та Київського психіатричного товариства. Водночас Товариство київських лікарів надало ректорові університету інформацію про те, що до числа його почесних членів належали професор терапевтичної клініки в Лейпцизі Ф.Гоффман та професор хірургії у Геттінгені Ф.Кеніг⁵⁷.

Згідно з даними річних звітів Університету св.Володимира, 1908 р. закордонні відрядження під час канікул отримали 38 професорів і викладачів, а в навчальний період – 8⁵⁸; 1911 р. за кордон було відряджено 52 особи у

⁵³ Там же. – С.24.

⁵⁴ ДАК. – Ф.16. – Оп.349. – Спр.26. – Арк.12–14.

⁵⁵ Драй М.А. Отчёт о поездке за границу // Университетские известия. – 1914. – №9. – С.1.

⁵⁶ ДАК. – Ф.16. – Оп.354. – Спр.101. – Арк.7–7 зв.

⁵⁷ Там само. – Арк.15.

⁵⁸ Отчёт о состоянии и деятельности Киевского императорского университета св.Владимира за 1908 год. – К., 1913. – С.44–45.

канікулярний час і 2 – у навчальний, зокрема в міжнародних наукових конгресах узяли участь 3 вчених⁵⁹; наступного року за кордоном із науковою метою перебувало 8 осіб⁶⁰, а 1913 р. закордонні відрядження отримали 13 науковців⁶¹.

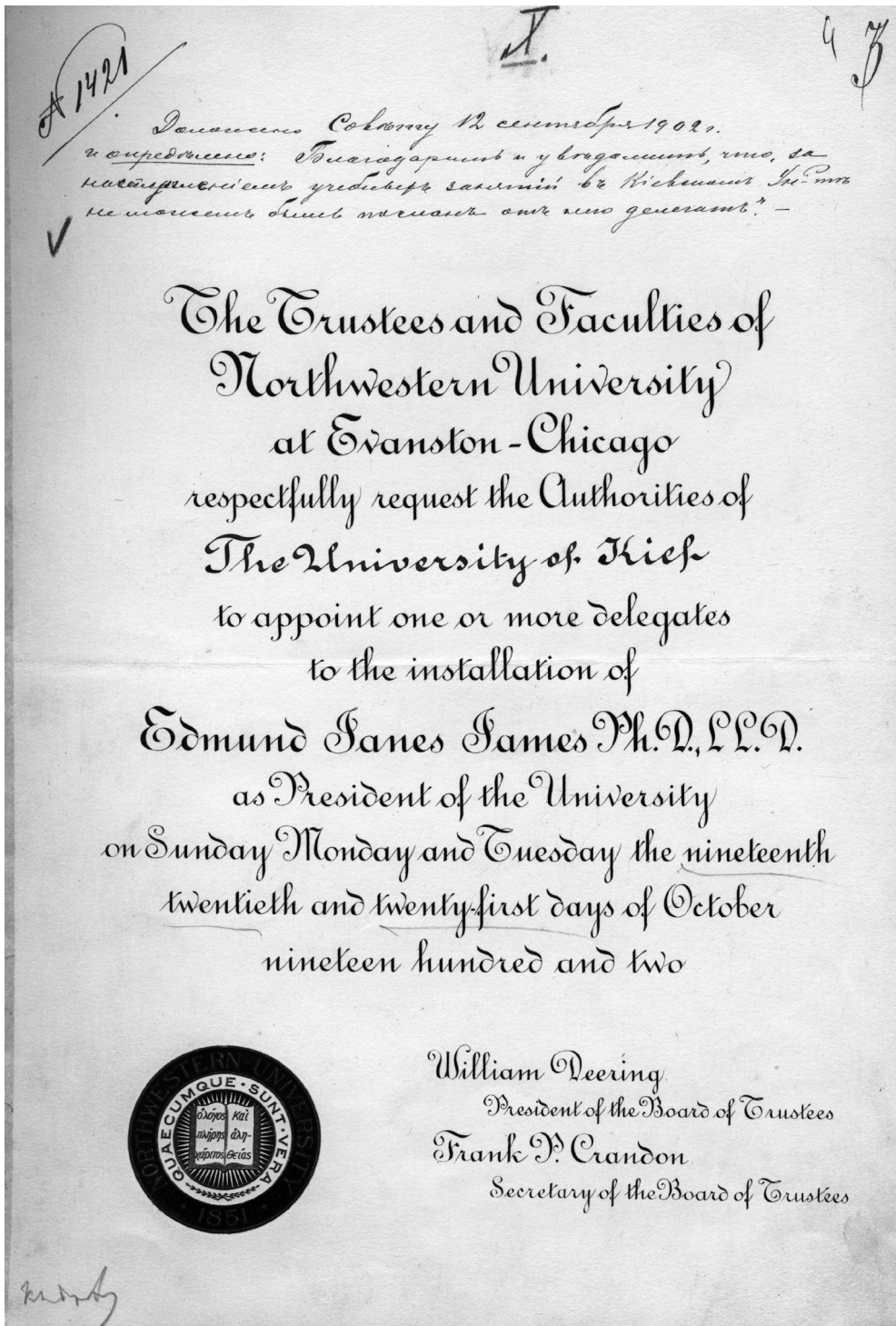
Отже, незважаючи на міждержавне економічне й військово-політичне протистояння, шовіністичні настрої в переддень Першої світової війни, на світанку ХХ ст. Університет св.Володимира зробив вагомий внесок у розвиток загальноєвропейської науково-освітньої співпраці. Свідченням визнання здобутків його вчених для наукового поступу Європи стали численні запрошення до участі у престижних міжнародних наукових форумах і відзначенні ювілейних дат. Подорожуючи Німеччиною, Францією, Австро-Угорщиною, Італією, Великобританією, Бельгією, Швейцарією та іншими країнами, київські вчені отримували можливість прослухати лекції і безпосередньо поспілкуватись із найвидатнішими представниками світової науки, здійснювати власні дослідження в обладнаних за останнім технічним рівнем лабораторіях, брати участь у міжнародних конгресах, з'їздах, урочистих заходах із нагоди пам'ятних дат європейської історії, публікувати свої праці, безпосередньо вивчати пам'ятки культури й опрацьовувати фонди зарубіжних архівів і бібліотек.

Суспільствознавці Університету св.Володимира особливу увагу приділяли ознайомленню зі специфікою європейського громадсько-політичного життя, позначеного утвердженням демократичних цінностей, принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, зростанням кількості партій і громадських організацій, посиленням ролі жіноцтва, розширенням виборчих прав громадян, соціальними реформами. Слід наголосити, що відвідуючи провідні європейські університети, вітчизняні вчені не лише запозичували зарубіжний досвід організації навчально-виховної і науково-дослідної роботи, а й здійснювали його критичний аналіз, акцентуючи увагу на прорахунках, робили свій унікальний внесок у збереження та розвиток наукових традицій, примноження культурної спадщини Європи.

⁵⁹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского университета св.Владимира за 1911 год. – К., 1912. – С.56–57.

⁶⁰ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского университета св.Владимира за 1912 год. – К., 1913. – С.10–11.

⁶¹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского университета св.Владимира в 1913 году. – К., 1915. – С.79.

Ілюстр.1
 Запрошення Університету св.Володимира від Північно-Західного університету (Еванстон, Іллінойс)
 узяти участь у церемонії інавгурації нового президента Едмунда Джейнса Джеймса (1902 р.)

Ілюстр. 2

Вітальний адрес від Університету св.Володимира
Сіднейському університету з нагоди його 50-річного ювілею (1902 р.)

On the basis of Kyiv city archive's materials and published documents this article deals with the relations between Kyiv university and leading cultural, educational and scientific centers of Germany, France, Austria-Hungary, Italy, Great Britain, Belgium, Switzerland in the early XXth.

Т.М.ЄВСЄВА*

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ/ПОРУШЕННЯ ПРАВОСЛАВНИМ СВЯЩЕНСТВОМ ВІРНОСТІ ПАСТИРСЬКОМУ СЛУЖІННЮ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ (УСРР, 1920-ті рр.)

Досліджується проблема зречення духовного сану представниками кліру всіх православних конфесій у контексті повсякденного життя українського суспільства в 1920-х рр. Розглядаються канонічні основи інституту священства та особливості збереження/порушення вірності пастирському служінню за умов комуністичної модернізації радянської України.

Пошуки нових методологічних підходів до вивчення та історієписання вітчизняної минувшини призвели до застосування на сучасному етапі дослідження історичних явищ і процесів міжвоєнного періоду історії України (1920–1930-ті рр.) концепції повсякденності, котра на сьогодні в гуманітаристиці «постає як забезпечувальна мережа подієвої історії, являє собою перетин різних діяльностей і практик окремої людини і суспільства у цілому»¹. Загалом же повсякденність пов'язана з формами організації навколишнього простору і створенням ідеальних канонів поведінки людини, відповідних часу і обставинам. Кожна історична епоха створює власну конфігурацію взаємодії суспільства, власні канони й символіку правил людської поведінки. А людина будує власне реальне життя, «вписуючи» своє тіло та свідомість у пануючі норми і правила, прагнучи відповідати ідеальним приписам. Таким чином, «саме у повсякденності відбувається синтез “мислительних” і “матеріальних” структур»². Мережею присутніх та апробованих у ній смислів вона поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними і морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси з загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує в ментальні характеристики тощо³.

Суспільство – це не просто сукупність індивідів, груп чи верств, це система загальноприйнятих ними стосунків, вироблення яких хоч і відбувається на індивідуальному рівні, передбачає суспільну адаптацію з урахуванням державної політики та ідеології, національно-культурних традицій, а також щоденних життєвих практик⁴. Відтак, щоб детально дослідити радянський тоталітаризм, зрозуміти механізми його вкорінення у суспільну та індивідуальну свідомість, політичну культуру, а також осягнути причини його збереження в ментальній структурі сучасних українців, потрібно прискіпливо вивчити структуру повсякденності українського соціуму в період становлення комунізму в Україні та формування комуністичного світогляду (1920–1930-ті рр.), коли традиційне

* Євсєєва Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.

¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) Відп. ред. С.В.Кульчицький: У 2 ч. – Ч.1. – К., 2009. – С.8.

² Кнабе Г.С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С.29.

³ Нариси повсякденного життя радянської України... – С.7.

⁴ Там само.

православне суспільство «було видерте зі своїх форм і наново відлите відповідно до ідеологічного проекту»⁵.

Сучасні науковці переважно сходяться в тому, що «повсякденність є продуктом тривалого історичного розвитку, вона складається природним шляхом відбору найбільш прийнятних норм, правил, звичок, традицій та предметно-речового забезпечення. Навіть за найрадикальніших суспільно-політичних (революція, війна) чи природних (повінь, землетрус) катаклізмів повсякдення не може кардинально змінитися за короткий час. Повсякденність має виражений інерційний характер, найменше вона підвладна корекції згори, розпорядчим директивам і наказам»⁶. Однак справедливо й те, що «нормативна повсякденність у переломні чи кризові часи набуває ознак екстраординарності й екстремальності»⁷.

Власне, приватне і суспільне життя всього православного кліру без винятку й опинилося між цими абстрактними науковими дефініціями: між «вираженим інерційним характером» та «ознаками екстраординарності та екстремальності». Коли під тиском розпорядчих директив і наказів упродовж життя лише одного покоління змінювався не тільки темп та стиль життя, але рвалися сімейні, особистісні, суспільні зв'язки між людьми, уцент руйнувався стрункий світогляд, успадкована від далеких предків структура менталітету, калічилося, нівелювалося і зовсім зникало саме життя.

Для родин духівництва всіх православних конфесій реалізація принципу відокремлення церкви від держави в реальному повсякденному житті означала витіснення їх не лише поза межі правового поля держави, а й суспільного буття загалом. Перетворення багатонаціональної та офіційно-православної імперії на атеїстичну комуністичну націю не передбачало існування жодних автономних позадержавних (і позасуспільних) соціальних груп (чи то пак відгалужень, якщо послуговуватися термінологією Г.Арендт) на кшталт старообрядницьких громад, які існували в Росії паралельно з офіційною православною церквою. Слідом за К.Марксом, російські більшовики вважали, що «продукування ізольованого індивіда поза суспільством – така ж нісенітниця, як розвиток мови без індивідів, які спільно живуть та спілкуються один з одним»⁸. Усі так звані «непролетарські» людські елементи з «непаразитарних» чи, принаймні, «економічно корисних груп ворожого табору» під тиском диктатури пролетаріату мали пережити «прискорений процес розкладу старої психології». Після чого «примусово діюча організація пролетарської держави» мала їх «облікувати, зібрати, поставити на нове місце, умістити (в оригіналі «вдвинуть» – Т.Є.) в нові трудові рамки»⁹.

Засобами, що ними «пролетарська держава» збиралася «прискорити процес розкладу старої психології», були знищення власності й тісно пов'язаних із нею прав та свобод, реформування родинного укладу з застосуванням брехні та насильства. Відтак реалії повсякденного життя в радянській Україні – від

⁵ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фр. Т.Марусик. – К., 2007. – С.22.

⁶ Нариси повсякденного життя радянської України... – С.15.

⁷ Там само.

⁸ Бухарин Н.И. Экономические категории капитализма в переходный период // Его же. Проблемы теории и практики социализма. – Москва, 1989. – С.152.

⁹ Бухарин Н.И. «Внеэкономическое» принуждение в переходный период // Там же. – С.162–163.

всеохоплюючого державного терору, утисків економічного характеру, обмеження політичних прав і свобод, матеріальної скрути, боротьби за фізичне виживання, небезпеки маргіналізації й до проблем із визначенням національної та конфесійної ідентичності в умовах комуністичної модернізації – не сприяли інтелектуальному чи духовному «піднесенню [...] до тієї ідеї, що в комунізмі є християнська правда»¹⁰, натомість примушували духівництво замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зрікатися духовного сану.

Для людей глибоко віруючих, тих, хто обрав пастирське служіння за покликанням, це було вкрай непросте рішення. Адже, відповідно до канонів православної церкви, ієрархічне священство – боговстановлений інститут, початок котрому поклав Ісус Христос. У Св.Письмі читаємо: «Ісус зробився первосвященником навів за чином Мелхиседека» (Євр. 6:20). Відтак, священство покликане до життя внутрішньою стороною сутності церкви і має на собі печатку непорушності – воно вічне, як сама церква Христова. Засобом, за допомогою якого священство залишається до сьогодні і триватиме до кінця часів, є апостольське приємство – хіротонія (рукопокладення), встановлена самими апостолами під час їхнього земного життя, для передачі благодаті, отриманої від Господа (Ів. 20:21–23). Покликавши на служіння гідних осіб, апостоли (у пізніші часи – їхні приємники) з молитвою покладали руки на посвячуваних, аби ті отримали благодать Святого Духа для несення священного служіння (Тим. 4:14; Дії 14:23, 2 Тим. 1:6. та ін.). Ця благодать і є основою таїнства священства, його внутрішньою ознакою, невидимою стороною. Із поданням благодаті обрана особа отримує право і владу від Святого Духа звершувати таїнства для спасіння віруючих. Від початків церква знає три ступеня ієрархічного служіння: єпископський, пресвітерський та дияконський¹¹. Єпископи, як приємники апостолів, мають благодатний зв'язок із ними. Це – архіпастирі, первосвященники та вищі вчителі своїх церков. За вченням св.Іоанна Дамаскіна, єпископам вручена церква¹². Пресвітер, із поданням благодаті через покладання рук від єпископа, отримує право і владу від Святого Духа звершувати таїнства для спасіння віруючих, низводячи на них благодать, яка подається в таїнствах церкви, допомагаючи на шляху до спасіння, освячуючи й обожнюючи їх¹³. Диякон допомагає єпископові та пресвітерові у служінні й бере участь у звершенні священнослужіння у вівтарі¹⁴. Вищі клірики та священнослужителі отримують благодать священства через хіротонію у вівтарі. Нижчі клірики (іподiakони, читці, співаки) поставляються на служіння через покладання єпископом руки (хіротесію) поза вівтарем у храмі. Таким чином, «усі три ступеня священної ієрархії – апостольського походження і триватимуть до кінця часів»¹⁵. Отже, «благодать, низведена архієреєм в таїнственному священнодійстві під час літургії, не може бути знята ніякою владою на землі»¹⁶.

¹⁰ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – Москва, 1990. – С.147.

¹¹ Цытин В., протоиерей. Церковное право: Курс лекций. – Москва, 1994. – С.135.

¹² Там же. – С.136.

¹³ Там же; Кравець О. Православне вчення про благодатність і незгладимість таїнства священства: Дис. ... канд. богослов. наук. – К., 2002. – С.4.

¹⁴ Цытин В., протоиерей. Церковное право. – С.136.

¹⁵ Там же. – С.141.

¹⁶ Киприан (Керн), архимандрит. Православное пастырское служение. – Санкт-Петербург, 2000. – С.110.

З іншого боку, збереження вірності своєму покликанню від моменту висвяти й до кінця земного життя було ще й канонічним обов'язком клірика. Сьоме правило VI Вселенського (Халкидонського) собору передбачало:

«Поставленим одного разу до кліру та ченцям [...] не вступати ані на військову службу, ані в мирський чин. Інакше тих, хто насміляться на подібне й не повернуться із каяттям до того, що раніше обрали для Бога, піддавати анафемі»¹⁷.

У дореволюційній Росії синодальним указом від 1831 р. дозволялося полишати служіння перед вівтарем Господнім за власним бажанням і просити про зняття сану лише у випадку «вдівства у молодих літах», і то за умови, що молодий священик обтяжений великою сім'єю¹⁸. Особи, позбавлені священства згідно з клопотанням, мали право вступити на державну службу: диякони – лише через шість років після складення сану, пресвітери – через десять¹⁹. Про серйозність та ступінь негативізму у церковній свідомості, з якою сприймалося складення сану, свідчить той факт, що за кілька місяців після ухвалення 25 березня 1917 р. Тимчасовим урядом постанови «Про скасування обмежень у правах білого і чорного духівництва та ченців, які добровільно, з дозволу духовної влади, знімають із себе духовний сан», мандатна комісія першої сесії Всеросійського помісного собору у серпні 1917 р. під час перевірки делегатських повноважень виключила зі свого складу посланця від однієї з сибірських епархій саме з огляду на канонічні вимоги²⁰.

Але в умовах комуністичної модернізації ситуація була винятковою загалом. Більшовицький ідеологічний проект у період становлення протягом 1920–1930-х рр. силами державного апарату практично витіснив із суспільної й особистої свідомості громадян та їхніх повсякденних практик традиційну біблійну мораль, викладену на другій Мойсєєвій скрижалі: п'яту («шануй батька свого і матір свою»), шосту («не вбивай»), сьому («не чини перелюбу»), восьму («не кради»), дев'яту («не свідчи неправдиво проти ближнього свого»), десяту («не бажай жони ближнього свого, і не бажай дому ближнього свого, ані поля його, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що є в ближнього твого») заповіді.

Утім, зовсім витіснити церкву, зокрема нівелювати духівництво у суспільній структурі, викинути релігію з повсякденних практик силами державного апарату виявилось неможливим, адже жодні безпосередні кадрові рішення держави (призначення/звільнення з посад) у церковному середовищі не набули б найменшої легітимності. До того ж жорсткий натиск на християнську церкву за перші роки становлення радянської влади породив більше мучеників (і серед віруючих, і серед кліру), ніж вона мала від свого народження. Ця сумна статистика поширювалася і на православ'я в Україні. Отже, залишався тривалий шлях штучного створення комуністичною державою умов для дискредитації та самодискредитації духівництва у соціумі, у тому числі й через зречення сану кліриками.

¹⁷ Книга Правил Святих Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святих Отців. – К., 2008. – С.41.

¹⁸ *Цытин В., протоиерей*. Церковное право. – С.172.

¹⁹ Там же. – С.179.

²⁰ Деяння Священного собора Российской православной церкви 1917–1918 гг. – Москва, 1994. – Т.1. – С.185.

Відтак, частина священства, свідомо стаючи на свій мученицький шлях, зуміла залишитися до кінця вірною пастирському покликанню, канонічному обов'язку та визнаним християнським уявленням про життєві цінності. Ось як писав про це ієрей А.Жураковський, заарештований у Києві одразу ж після відправлення літургії і засланий до Краснококшайська Марійської АРСР (нині – Йошкар-Ола, Республіка Марі-Ел, Російська Федерація), у листі до своєї парафіянки А.Карпеко від 1 травня 1923 р.:

«Часто це почуття радості охоплює душу гострим болем, іноді – розливається спокійним світлом у серці. Ніколи певність у Ньому та праведності Його шляхів не була в душі такою життєвою, такою твердою. Власної волі немає, немає власних планів, фантазій і навіть немає власної відповідальності. Є Його воля, Його мудрість, Його благість. Це почалося в ту ніч, коли вийшов у невідомість із дому, відірвавшись від старого життя, від минулого. Відтоді це росте і міцніє в мені та в інших, хто несе цей самий хрест і прилучився до цієї ж радості. Бачу, як змінюються тут у цьому світлі, у горнилі цих випробувань, ростуть і стають просвітленішими ті, хто здавався буденним і маленьким там, у минулому, на волі. Щодня дякую Богові за всю ниспослану Ним радість»²¹.

Оповідючи про замучених на Луб'янці священнослужителів, сучасник підкреслював зразкову поведінку їхніх удів:

«Одна з них, сяючи очима з-під чорної хустинки на голові, говорила іншій: “Які ми щасливі з вами, паніматко, які ми щасливі! Якої смерті сподобились чоловіки наші! За віру вінець свій мученицький прийняли. Тепер треба тільки молитись за них. Ні, і молитись не треба: це вони за нас перед Господом моляться”»²².

Отець Ніколай Піскановський, котрий служив в Олександрійському повіті Херсонської губернії, одержав на Соловках листа від дружини й сина такого змісту: «Ми завжди радіємо, думаючи про твої страждання в таборі за Христа та Його церкву. Порадій і ти за те, що й ми сподобилися бути знову гнані за Господа»²³.

Інша ж частина духівництва, яка не знайшла у собі сил на подвиг мучеництва, або не вважала душпастирство своїм покликанням і виконувала обов'язки священства під тиском різних життєвих обставин, намагалася знайти своє місце поза церковним служінням. Тому, наскільки вдалося встановити за документами, випадки відмови від духовного сану зустрічаються вже з другої половини 1922 р. Серед причин, указаних у заявах ієреїв у 1920-х рр., фігурували: «Бажання бути нарівні з іншими громадянами»²⁴; «Не бути надалі у суспільстві з попами в затемненню темного народу»²⁵; «Маю у сім'ї дев'ять душ, а утримання за 8 місяців не отримував. Я стиснутий у рамках гірше, ніж під

²¹ Білокін С.О. Анатолий Жураковский и київські йосифляни: Документальне дослідження. – К., 2008. – С.42.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2191. – Арк.13.

²⁵ Там само. – Арк.14.

пресом»²⁶; «Із перших днів революції я побачив, що буржуазія користується релігією як знаряддям народного затемнення. Я був свідомим знаряддям у руках буржуазії»²⁷; «Працював на ґрунті релігійної діяльності 26 років і залишив цю роботу через розчарування, у чому й розписуюсь»²⁸; «Залишив цю роботу по причині усвідомлення дурману і розчарування»²⁹; «Працював на ґрунті релігійної діяльності 16 років, залишаю цю роботу тому, що не бажаю залишатися у середовищі самодурщиків, які ссуть людську кров»³⁰; «Віддавши десять років народній освіті, [через матеріальну скруту] мусив іти туди, де міг бути хоч трохи забезпеченим. Маючи диплом про закінчення духовного закладу, я у 1920 р. став священиком. Зараз відчуваю докори сумління, що служу не тій справі, та бажаю бути повноправним громадянином УСРР»³¹ тощо.

Від початку 1923 р. центральний ліквідаційний відділ НКВС намагався використати такі випадки для антирелігійної агітації і пропаганди. Із цією метою він зобов'язував працівників губернських ліквідаційних комісій надсилати числа місцевих газет із публікаціями заяв священиків про відмову від духовного сану та «бажанням стати членами великої трудової сім'ї радянських республік»³². Із цього ж часу охочих – після складення сану – офіційно дозволили брати на роботу в радянські установи та «залучати до антирелігійної діяльності, як людей, що добре знали настрої і спосіб мислення селянства»³³.

Але життєписів, як, наприклад, колишнього псаломника с.Тожира Пищевського райвиконкому (так у документі – Т.Є.) Ф.Гур'єва, набралось небагато. Він «виріс єдиним сином у дуже бідній сім'ї рибалки з восьми душ. Псаломником став 1910 р. через те, що при церкві була земля і на ній можна було працювати. Тоді ж забрав до себе родину. Із 1915 по 1918 рр. воював. Радянська влада дала можливість звести власний будинок, отримав земельний наділ на всю родину, за що щиро сердно вітаю і висловлюю свою вдячність радянській соціалістичній республіці»³⁴. Або, наприклад, життєписів, подібних до автобіографії колишнього священика церкви Всіх Святих с.Петропавлівка Павлоградської округи на Катеринославщині І.Корнюші, котрий, «ознайомившись із сучасною літературою та науковою теорією марксизму, піддав критиці свою роботу як служитель культу»³⁵. Отже, до семінарії колишній панотець

«пішов 1909 р. [через те, що] були добрі знайомі, котрі допомогли продовжити освіту. Там у 1912–1914 рр. був редактором літературно-політичного органу середніх шкіл підпільного журналу “Наша жизнь”. Потім [не зміг вступити до] Медичної академії через великий конкурс і був два місяці псаломником. Був на фронті

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.3.

²⁷ Там само. – Арк.15.

²⁸ Там само. – Арк.16.

²⁹ Там само. – Арк.18.

³⁰ Там само. – Арк.19.

³¹ Там само. – Оп.1. – Спр.2191. – Арк.16.

³² Там само. – Арк.11.

³³ Там само. – Арк.11; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772. – Арк.13.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.20.

³⁵ Там само.

у 1917–1918 рр. Із 1919 р. вчителював у Томанівському вищому начальному училищі Катеринославського повіту, був членом Томанівської райради. Організовував свята, мітинги, відкривав хати-читальні; не встиг піти з червоними. Загроза мобілізації та цькування, як більшовицького агітатора, примусили мене заховатися під рясу з одного боку, а з іншого – [потреба] ділитися своїми думками з великою кількістю людей. [...] На цьому терені в мене почалося роздвоєння, в мені стало два “я”: одне – хотіло вірувати, інше – критикувало “віруюче я”»³⁶.

Далі колишній ієрей назвав причини відмови від сану священника:

«1) життя духівництва, його невіра і свідомо експлуатація релігійного почуття народної маси, його реакційність та захланність; 2) розкол церкви на групи – Живу церкву, Давньоапостольську, Грекоросійську – та його подальша історія почала більшою мірою витверезувати від попівства. Боротьба ворогуючих сторін почала різко та наочно виявляти неспроможність релігії, її основу – обман, вигідний тільки одному духівництву. Водночас я захопився сучасною літературою, і коли мені довелося прочитати М.Бухаріна “Теория исторического материализма”, де наочно та переконливо доведено про надбудови на економічному базисі, критичне мое “я” остаточно перемогло мое віруюче “я”, дало сили розірвати з попівством»³⁷.

Тому попри періодичні циркулярні розпорядження, якими НКВС зобов'язував усі губернські адміністративні відділи надати інформацію «про всіх осіб, що зняли з себе “священний” сан, з [...] фотографіями, коротким життєписом та зазначенням причин виходу з “духовного звання”»³⁸, реально скористатися з політичною метою можна було лише фактами з біографії тих, хто «активно ставиться до радянської влади та веде антирелігійну пропаганду»³⁹. Для прикладу, священник с.Ставицьке Козелецького району на Чернігівщині П.Пальчик, звертаючись із листом про зречення сану до окрвиконкому, зазначав:

«Спонукало мене відмовитися те, що я людина сучасна, маю 25 років і всю освіту отримав у революційний час, та ще й був з 1919 по 1925 рр. членом козелецького комсомолу – це вже мені дало велике розуміння політичного життя. Що стосується вступу на цю службу, то просто становище життя примусило; я чудово знав та знаю, що тут вся віджитість і вона по науці має звестися до кінця. Послужив я на цій службі три роки, я окрім користі нічого не приніс, і вже залишилися тільки дехто з фанатиків, які вірять у щось, а решта позбулися переконань, що можуть засвідчити місцевками. І нині, за втрати переконань, і я вирішив відмовитися, але не йти далі, натомість я можу принести більшу користь у своєму селі для громадян, а зокрема, для молоді, котра прагне лекційного заняття і вступу до комсомолу, де міг би я принести більшу користь державі, оскільки я, Пальчик, прожив у цьому селі тільки на бесідах із громадянами й тепер, коли молодь взнала,

³⁶ Там само. – Арк.41.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – Спр.199. – Арк.23.

³⁹ Там само. – Спр.252. – Арк.35.

що я опинився у селі, то просто кажуть: “Не їдьте від нас, а будьте з нами і нам читайте про Бога”. Відтак, прошу окривконком про повернення мені громадянських прав»⁴⁰.

Переважна ж більшість колишніх духовних осіб не поспішала ставати «на шлях активної лояльності щодо радянської влади» і не виявляла «політичної активності». За спостереженнями «догляду» підвідділу культів НКВС, їх суспільна діяльність була такою:

«Залишалися віруючими та відвідували церкву або виконували релігійні обряди; просто спокійно працювали на землі; зреклися сану за власним бажанням і займаються нині домашнім господарством; відносилися до радвлади спокійно; знаходяться на радянських посадах; має господарство, але одночасно бажає зробити попом, відмовившись від посади псаломника»⁴¹.

Категорично непридатними для використання в антирелігійній пропаганді вважалися біографії тих зреченців, котрі «відмовилися від сану не тому, що не вірують у Бога, а тому, що не мають таких прибутків, які раніше мали» або «відносилися до радвлади “контрреволюційно”»⁴².

Тому дуже швидко у справі сприяння держорганів специфічній соціальній адаптації колишніх священників у «великій трудовій сім’ї радянських республік» місцевим підрозділам НКВС було спрямоване застереження застосовувати на місцях «суворо індивідуальний підхід і зарахування на службу застосовувати до найкращих з них»⁴³. Тоді ж обіжними розпорядженнями губернським адміністративним відділам рекомендували відновлювати «зреченців» у виборчих правах. Для цього губернські ліквідаційні комісії мусили

«брати на облік усіх колишніх духовних осіб, надавати до виборчих комісій при губвиконкомах свої висновки стосовно останніх. А наявну інформацію використовувати для антирелігійної пропаганди, залучаючи до цієї роботи *найбільш придатних колишніх “служителів культу”* (курсив наш – Т.Є.)»⁴⁴.

На час реорганізації апарату НКВС (перетворення ліквідаційних комісій на підвідділи культів) у жовтні – грудні 1924 р. у звітних документах наркомату з’являються оптимістичні висновки, що «служителі культу сотнями зрікаються сану та виказують бажання працювати по антирелігійній пропаганді»⁴⁵. Проте реальний стан справ був далеко не таким однозначним. Разом із заявою про зречення сану колишні священнослужителі подавали клопотання про відновлення у громадянських правах. Округові ліквідаційні комісії надсилали весь накопичений матеріал до губліквідкомів і частково оприлюднювали у журналі

⁴⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-61. – Оп.1. – Спр.876. – Арк.50; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: Зб. док. і мат. – Чернігів, 2010. – С.327.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.35; Криворіжжя: більшовизм проти православ’я (1920–1930): Зб. док. і мат. – Кривий Ріг, 2005. – С.74–75.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.36–37.

⁴³ Там само. – Спр.199. – Арк.23.

⁴⁴ Там само. – Арк.38.

⁴⁵ Там само. – Спр.193. – Арк.26.

агітпропу губкому «Безвірник». Переважна більшість, як непридатні до пропагандистського застосування, там зберігалися по кілька років. А колишніх священників, котрі вважали, що таким чином автоматично відновили свої громадянські права і в містах влаштовувалися на роботу до спілок та установ, під час перших же чисток звільняли з посад. У селах, щоб отримати землю, потрібно було «приписатися до сільської громади», надавши на загальних зборах підтвердження відновлення своїх громадянських прав. Працівники губліквідкомісії/підвідділів культів, з огляду на відсутність фахової підготовки, досвіду та високу плінність кадрів, у більшості випадків не порушували клопотання перед президіями губвиконкомів, а потім – перед ВУЦВК про відновлення зреченців у громадянських правах. Навіть більше: не вважали за потрібне це робити, оскільки «відповідно до п. “г” ст.21 Конституції, обмеження у правах поширюється на церковнослужителів фактичних, а не колишніх. Останні ж, зрікаючись сану, тим самим набувають громадянських прав»⁴⁶.

У листопаді 1925 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили рішення про повернення «зреченцям» політичних прав за умови наявності в них довідки про те, що вони займаються «суспільно-корисною працею». Таким чином, духівництво опинялося у зачарованому колі. Чекаючи по кілька років відновлення громадянських прав, а з ними – можливості офіційно позбутися статусу «общественного паразита» (так у тексті – *Т.С.*) і стати частиною новостворюваного суспільства, «зреченці», опинившись без роботи, житла та засобів до існування, мусили повертатися до несення церковної служби.

Наприклад, секретар Криворізької округової ліквідкомісії Б.Романовський, характеризуючи становище священства округи на нараді секретарів окрадмінвідділу, констатував: «Греко-російці ведуть боротьбу між собою за кращі парафії. Старе духівництво вишукує засоби до існування, іде на заробітки, виголошує проповіді, поширює звернення, де вказує на євреїв, що вони добре утримують своє духівництво, а ви, мовляв, забуваєте. [...] Попи зрікаються переважно молоді, причини – матеріальна незабезпеченість попів»⁴⁷. «За звітний період (жовтень 1924 р. – *Т.С.*) декілька попів публічно зняли свої рясни, багато хто бажає зняти, якщо радвлда прийме їх на яку-небудь роботу, щоб не вмерти з голоду»⁴⁸.

Із другої половини 1920-х рр. вихід з духовного сану (у тому числі й повторний) набув ознак масового явища. Відтак, із 1926 р. у протоколах місцевих з'їздів духівництва різних рівнів, звітах управлінських підрозділів усіх конфесій відверто констатувався брак або й «відсутність нових сил, котрі бажали б працювати на ниві Божій, через тяжке матеріальне становище»⁴⁹. Але детально дослідити на документальній основі перебіг процесу світоглядних змін та фаз кризи православної ідентичності у представників священства, яке без перебільшення було основою структури їхньої повсякденності, практично неможливо, через те, що справжні причини такого кроку, як, наприклад, це зробив священник Ф.Белінський – позбавлення громадянських прав, утиски прав

⁴⁶ Там само. – Спр.230. – Арк.7.

⁴⁷ Там само. – Спр.197. – Арк.221–222.

⁴⁸ Криворіжжя: більшовизм проти православ'я... – С.68.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.262. – Арк.42.

дітей на освіту та непомірно висока платня за неї, бажання забезпечити дітей від правових обмежень⁵⁰ – відверто вказували одиниці. У переважній більшості особових справ священників або офіційних зведених відомостей у графі «Причини зречення» зазначалося: «Причин не вказано, мотивів не з'ясовано», «не бажає працювати у цій галузі», «за бажанням зректися сану та посади», «по старості, по хворості».

Стандартні формули, якими мотивувалося складення духовного сану в 1927–1929 рр., були такими: а) *за власним переконанням або через розчарування* – «заперечення попередніх поглядів»; «переконався, що релігія – дурман»; «усе, що попи говорять, є обманом і знуцанням над людиною»; «немає релігійного почуття»; «матеріалістичний погляд на речі»; «розчарувався»; «моральне незадоволення»; «критичне ставлення до єпископату та священства – затемнення мас під тиском архієреїв»; «після відбуття лагзбору переконався, що не приносить користі громаді»; «переконався в релігії як методі експлуатації»; «майже 20 років у сані священника прагнув правди, щоб насититися нею, однак, зізнаюсь, не тільки не наситився, але й не знайшов її в релігії»; «переконався, що релігія побудована на брехні й обмані, існує тільки в інтересах капіталістів, як знаряддя боротьби з робітничим і селянським класами»; «“сів не у свої сани”, не вірю в той ідеал, який проповідував, бо ніхто зі старослов'янської організації від низу до верху його не виконує, а лише виставляє напоказ»; «не маю від свого попівського сану ніякої користі, крім моральних образ, і не так від людей, що стали відвертими безвірниками, як від тих, що йменують себе релігійними»; «признав безцільним бути зв'язаним з релігійними традиціями [...] цьому сприяло також читання останнім часом антирелігійної літератури»; «переконався в неправдивості тих вірувань, які віддавна проповідують попи темній і несвідомій масі з метою своєї наживи»; «переконався на досвіді, що релігія нічого, крім бездушних обрядів та формальностей не дає ні розуму, ні серцю, і, являючись історичним пережитком, присипляє діяльну думку, розслаблює волю і принижує людську гідність»; б) *матеріальна скрута* – «потрапив у духовне середовище через матеріальне становище»; «через малу прибутковість та усвідомлення брехні»; в) *бажання приступити до трудового життя та співчуття ідеям соціалізму* – «дивиться гаразд до радянської влади й іноді провадить антирелігійну пропаганду»; «задля користі республіки та щоб бути чесним громадянином»; «релігія та культ гальмують проведення у життя ідей комуністичної партії»; «небажання йти проти заходів радвлади»⁵¹. Слід зауважити, що мотивацій зречення сану, згаданих в останньому пункті, віднайдено лічені одиниці.

Попри те, що зречення духовного сану стало практично масовим явищем, точно визначити масштаби та простежити його динаміку за недостатньою репрезентативністю джерельного комплексу неможливо. Нам усе ж удалося виявити певні зведені статистичні відомості. Так, станом на 1 січня 1925 р. на території

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.252. – Арк.44.

⁵¹ Там само. – Арк.49–219; Оп.3. – Спр.1174. – Арк.2–3, 6–7, 17, 19, 20, 23; Спр.1175. – Арк.74, 131; ДАЧО – Ф.Р.61. – Оп.1. – Спр.377. – Арк.7; Радянська влада та православна церква на Чернігівщині... – С.328.

дев'яти губерній УСРР (Волинської, Донецької, Катеринославської, Київської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської) налічувалося діючих храмів – 8178, закритих – 245; духовництва чинного – 6213 осіб, «зреченців» – 394⁵². Станом на лютий 1925 р. зафіксовано 427 випадків зречення сану (із них священників – 193, дияконів – 21, псаломників – 213) і відповідну кількість клопотань про відновлення колишніх духовних осіб у громадянських правах та внесення до списків виборців⁵³. Станом на березень – квітень 1925 р. – 557, на кінець травня 1925 р. – 652 випадків⁵⁴. За підрахунками упорядників «Мартирології українських церков» протягом 1927–1928 рр. зреклися сану 179 осіб, 1928–1929 рр. – 439 і 1929–1930 рр. – близько 2000 осіб⁵⁵.

Таким чином, у 1920-х рр. комуністична влада в Україні, формуючи власну конфігурацію взаємодії суспільства, свідомо, цілеспрямовано й планомірно руйнувала традиційний православний соціум не тільки на загальнодержавному та загальносуспільному, але й на глибинному рівні повсякденного життя всіх верств населення. Зокрема, поставивши ієрархію та клір усіх православних конфесій у матеріально-побутові та морально-психологічні умови «зачарованого кола» – постійного саморуйнівного вибору між суспільним конформізмом та мучеництвом за віру.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.190. – Арк.52.

⁵³ Там само. – Спр.193. – Арк.95.

⁵⁴ Там само. – Арк.113.

⁵⁵ Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т.1: Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. О.Зінкевич, О.Воронин. – Торонто; Балтимор, 1987. – С.1031.

The present article is dedicated to the recantation of order by the clergy of all Christian denomination within the scope of everyday life of Ukrainian society in 1920th. The canonical foundations of institution of clergy as well as the features of keeping loyalty to pastoral ministry under the conditions of communist modernization of Ukrainian society in interbellum period were investigated.

Д.В.Веденєєв, О.Є.Лисенко*

РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ОПЕРАТИВНОЇ РОЗРОБКИ НІМЕЦЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ (1943–1945 рр.)

Аналізується релігійна ситуація в Україні у період Другої світової війни. Реконструкція подій, пов'язаних із функціонуванням релігійних конфесій в умовах війни та окупації, здійснюється крізь призму діяльності радянських спецслужб і базується на залученні відповідної джерельної бази.

Вивчення соціальних та духовних аспектів життєдіяльності радянського суспільства (як на рівні макроісторичного виміру, так і на рівні «історії людини», історичної антропології малих соціальних груп або індивідів) в останні 20 років набуло статусу одного з провідних і перспективних напрямів дослідження проблематики у період Другої світової та Великої Вітчизняної війни. У рамках цього сегменту наукових пошуків зростає вага студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях (у тому числі – під час окупації та безпосередньо після звільнення України від агресорів) як важливого й донедавна майже не представленого в радянській історіографії аспекту духовно-культурної історії нашого народу.

В останні роки з'явилася низка капітальних науково-документальних видань і спеціальних тематичних публікацій¹, що суттєво розширили емпіричну базу досліджень у зазначеній царині, науковці отримали доступ до архівних фондів державних установ, через які здійснювалося провадження офіційного курсу комуністичної влади щодо церкви, включаючи й інформаційно-аналітичні документи органів державної безпеки.

Це стимулювало підготовку в Україні та Росії солідних узагальнюючих наукових праць, присвячених релігійній ситуації під час війни, передовсім становищу Російської православної церкви (РПЦ) – конфесії, що традиційно посідала у суспільстві й державі провідне місце. У цій тематичній ніші працювали Л.Бабенко, В.Войналович, Ю.Волошин, І.Грідіна, В.Гордієнко, І.Іванова, В.Пащенко, автори цієї статті та вітчизняні науковці. Із-поміж учених Російської Федерації вельми активно й цілісною розробкою проблем історії православ'я воєнної доби відзначилися М.Шкаровський, О.Васильєва, Ю.Дегтярьов, А.Корнілов, В.Ципін, І.Шимон, Т.Чумаченко, В.Якунін та ін.²

Серед пріоритетних напрямів дослідження чільне місце посідають офіційний курс радянсько-партійної влади в релігійній сфері, її нормативно-правове

* *Веденєєв Дмитро Валерійович* – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті; *Лисенко Олександр Євгенович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

¹ Див., напр.: Русская православная церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 г.: Сб. док. – Москва, 2009. – 765 с.; Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – №2. – С.37–67.

² *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – Москва, 2000. – 399 с.; *Его же.* Политика Третьего рейха по отношению к Русской православной церкви в свете архивных материалов 1935–1945 гг. – Москва, 2003. – 568 с.; *Васильева О.Ю.* Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. – Москва, 2001. – 214 с.; *Дегтярёв Ю.М.* Открывали Сталин церкви? // Религиозные организации Советского Союза в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1995. – С.130–142;

регулювання та еволюція залежно від змін воєнно-політичної ситуації, ставлення гітлерівського режиму до релігійних конфесій та умови їх життєдіяльності під час окупації, внутрішньоцерковні процеси, участь релігійних об'єднань у мобілізації духовних сил народу на відсіч агресії, матеріальне сприяння фронту, роль релігії у соціокультурному житті радянських народів, репресивні заходи проти духівництва, ієрархів та різних релігійних течій.

До фрагментарно висвітлених питань в історіографії належить діяльність радянських спецслужб у середовищі релігійних інституцій. Окремі аспекти оперативних заходів у релігійній сфері у контексті державної політики та концептуальних засад дослідження актуальних проблем історії Другої світової війни в Україні розглядалися в публікаціях авторів цієї статті³.

Практично всі основні дослідники релігійної ситуації в Україні (насамперед становища православної та греко-католицької церков) виявляють зацікавленість проблемою застосування радянських спецслужб як ефективного знаряддя нівелювання ролі релігії у суспільному житті або проведення акцій впливу на церковне середовище, зміну конфесійної ситуації, контролю за процесами й настроями серед віруючих. Однак при цьому залишається майже невивченим організаційний та оперативно-розшуковий механізм і технології діяльності органів держбезпеки в релігійному середовищі України воєнної доби.

Відтак метою цієї статті є дослідження на основі маловідомих або таких, що вперше вводяться у науковий обіг, документів контррозвідувальних підрозділів народних комісаріатів внутрішніх справ (НКВС) та державної безпеки (НКДБ) УРСР, алгоритму й наслідків реалізації державної політики щодо релігійних об'єднань республіки в 1943–1945 рр. за допомогою професійних методів роботи радянських спецслужб. При цьому, на думку авторів, на особливу увагу заслуговують такі складові цієї теми:

- стан релігійної сфери у СРСР (передовсім православ'я як традиційної та найбільш поширеної конфесії) напередодні нападу нацистської Німеччини;
- сутність політики Третього Райху в конфесійній площині, особливості її провадження на захопленій території УРСР;
- ситуація в релігійній сфері на окупованих теренах України та спостереження за нею з боку радянських спецслужб;

Корнилов А.А. Преображение России: О православном возрождении на оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Нижний Новгород, 2000. – 192 с.; *Чумаченко Т.А.* Государство, православная церковь, верующие: 1941–1961 гг. – Москва, 1999. – 248 с.; *Одинцов М.И.* Власть и религия в годы войны: Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 2005. – 312 с.; *Цыпин В.* Патриотическое служение РПЦ в годы Великой Отечественной войны // Новая и новейшая история. – 1995. – №2. – С.41–47; *Шимон И.Я.* Сталин сказал «Да»: Новая политика советского государства в отношении церкви в период Великой Отечественной войны. – Дубна, 2002. – 112 с.; *Якунин В.Н.* Русская православная церковь на оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Самара, 2001. – 400 с.; *Его же.* Гроза очистительная: РПЦ в период Великой Отечественной войны // Москва. – 2000. – №5. – С.218–235 та ін.

³ *Веденев Д.В.* Діяльність органів та військ державної безпеки в Україні в період Другої світової війни (1939–1945 рр.): Навч. посіб. – К., 2011. – С.68–76; *Його же.* Органи державної безпеки СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2010. – №4. – С.377–396; *Його же.* Релігійна ситуація в Україні в період Великої Вітчизняної війни та діяльність радянських органів державної безпеки по лінії православної церкви // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу: Зб. наук. праць. – К., 2011. – С.162–173; *Веденев Д.В., Лисенко О.С.* Формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни і проблеми гуманітарної безпеки держави // Державна безпека України. – 2010. – №18/19. – С.146–162.

– зміст і спрямованість певної лібералізації й зміни офіційного курсу радянського керівництва щодо РПЦ у 1943 р., їх вплив на релігійні процеси в Україні, завдання та оперативна тактика радянських органів держбезпеки;

– завдання, тактика, форми і методи контррозвідальної діяльності органів НКВС–НКДБ у релігійній сфері на визволеній території республіки;

– особливості репресій та реалізації функцій «політичної поліції» органами НКВС–НКДБ щодо конфесійних об'єднань в УРСР.

Системне, ідеологічно незаангажоване дослідження оперативної діяльності спецслужб відкриває значні пізнавальні можливості для вивчення історії церкви у цілому. Крізь призму діяльності органів держбезпеки простежується лінія партійно-радянської верхівки у ставленні до релігійних організацій, а також її еволюційні трансформації на певних етапах існування радянської держави.

Особлива роль спецслужб в апараті державного управління СРСР, їх необмежені інформаційні ресурси і нині надають у розпорядження істориків величезний масив документальної інформації (котра за всієї її унікальності потребує ретельного джерелознавчого аналізу та зіставлення з документами іншого походження). Нарешті, об'єктивне зростання значення спецслужб для організації відсічі агресорам (адже гітлерівці перетворили свої спецслужби на знаряддя використання релігійного середовища у підривних заходах проти радянської сторони), відкриває додаткові можливості не тільки для вивчення репресивного аспекту державно-церковних відносин у СРСР, а й для поглибленого студіювання минулого спецслужб в Україні загалом та їх ролі у досягненні перемоги над нацизмом. У цій статті не розглядається ліквідація радянською владою Греко-католицької церкви (ГКЦ) та роль у цій акції органів держбезпеки, оскільки ця тема доволі детально розкрита у спеціальних наукових та документальних працях⁴.

Наступальна атеїстична політика комуністичної партії щодо найбільш масової і впливової релігійної конфесії – Російської православної церкви у 1920-х – 1941 рр. поставила православ'я в Україні на межу зникнення. Лише в період «Великого терору» 1936–1938 рр. в УРСР репресіям було піддано понад 6,5 тис. «служителів релігійних культів»⁵. У період із 1 червня 1937 р. до 4 січня 1938 р. з-поміж 177 350 заарештованих у республіці «ворогів народу» нараховувалося 7245 представників «церковно-сектантської контрреволюції», з яких 6112 осіб до 4 січня 1938 р. було засуджено позасудовими органами НКВС УРСР. До липня 1938 р. ця категорія жертв беззаконня поповнилася 1587 арештованими⁶.

Станом на 22 червня 1941 р. у Києві богослужіння відправлялися у двох православних храмах (на початку ХХ ст. у місті налічувалося майже

⁴ Див., напр.: *Сурмач О.І.* Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2001. – 187 с.; *Сердюк Н.С.* Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 190 с.; *Її ж.* Справа ієрархів УГКЦ (1945 р.): Документи і матеріали // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 2003. – №1 (20). – С.287–354; *Її ж.* Українська греко-католицька церква та радянські органи державної безпеки (1939–1941 рр.) // *Українознавство: Календар-щорічник.* – К., 2003. – С.153–156; *Стоцький Я.* Держава і релігія в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1946 рр. – К., 2008. – 510 с.; Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – К., 2006. – Т.І. – 920 с.; Т.ІІ – 804 с.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.42. – Спр.312.

⁶ *Бажан О.* Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 2007. – №2 (29). – С.15–17.

30 тис. представників духівництва й ченців, 130 церков⁷). Ще 1926 р. влада закрила Свято-Успенську Києво-Печерську лавру. Загалом в УРСР до початку німецько-радянської війни діяло не більше 3% православних приходів від їх дореволюційної чисельності. У найбільших індустріальних областях республіки (Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та ін.) влада закрила всі церкви. Між тим, як показав всесоюзний перепис населення СРСР 1937 р., близько 70% сільських й 30% міських мешканців уважали себе віруючими людьми (у цілому православними визначили себе 56,7% населення СРСР)⁸.

По суті, влада загнала церкву в підпілля, хоча при цьому фіксувався високий рівень релігійних почуттів населення. Це спричинило появу і поширення псевдоправославних, містичних, «катакомбних» течій. Радянські спецслужби констатували, що в Україні «значна кількість попів, особливо монахів і монахинь, незважаючи на свій формальний відхід від церковної діяльності, а також сектантські авторитети (протестантські пресвітери та актив – *Авт.*) продовжують свою нелегальну діяльність, групують навколо себе антирадянськи налаштовану частину віруючих, облаштовують нелегальні церкви, відправляють богослужіння й виконують різноманітні релігійні треби»⁹.

Ситуація у релігійній сфері кардинально змінилася з початком німецько-радянської війни та окупацією вермахтом території України. Як зазначається у звітних документах органів держбезпеки УРСР, «церковники і сектанти за прямої підтримки німців у період окупації вдалися до масового відкриття церков і молитовних будинків»¹⁰. За цей час стрімко зросла кількість відкритих православних храмів та молитовних закладів інших конфесій (лише в Києві відновили роботу 20 православних храмів та Києва-Печерська лавра). Якщо у 1940 р. євангельські християни-баптисти в Україні мали 426 будинків молитви, то в 1942 р. – 2778 і майже 100 тис. прихожан¹¹.

Відсутність ідейно-адміністративного пресингу та переслідування за віру, екстремальні обставини воєнного часу природно стимулювали звернення людей до віри Христової. Образи на безбожну радянську владу у кліру та вірян виплескувалися і в радикальних висловлюваннях. Так, священник Зарва (Харківська область) казав: «Жидо-більшовицька влада вже більше не повернеться. Помолімося, православні, за провід та уряд Німеччини. Німецька влада й армія дали нам істинну свободу. [...] Ірод убив 14 000 дітей, а _____ (так у документі – *Авт.*)¹² гірше Ірода, він убивав тіла та душі наші»¹³. Пронімецька риторика духівництва не має вводити в оману: навіть за стійкої антипатії до більшовицького режиму священники не обов'язково віддано «служили» окупантам;

⁷ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.87.

⁸ Там само. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.33; Всесоюзная перепись 1937 г.: Краткие итоги. – Москва, 1991. – С.106–107; Россия перед вторым пришествием (Материалы к очерку русской эсхатологии). – Краматорск, 2000. – С.357; *Фирсов Л.* Сталинский конкордат: Со дня знаменитой встречи вождя с православными иерархами прошло 60 лет // НГ-религия. – 2003. – 3 сентября; *Казьмина О.Е.* Вопрос о религиозной принадлежности в переписях населения России и СССР // Этнографическое обозрение. –

⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.32.

¹⁰ Там само.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5377. – Арк.21.

¹² Очевидно, співробітники спецслужб, бажаючи уникнути зайвих ризиків, прибрали з тексту, отриманого агентурно-оперативним шляхом, слово «Сталін».

¹³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.89–90.

крім того, німці змушували приходських ієреїв (як найбільш авторитетний чинник на місцях) виконувати інформаційно-мобілізаційні функції й ретельно відстежували їхні настрої.

Та й сам український соціум, відчувши з приходом нової влади полегшення у сфері свободи совісті, швидко переконався в тому, що на жодні позитивні зміни у всіх інших галузях суспільного життя розраховувати не доводиться. Більше того, гітлерівці встановили тотальний контроль над усіма ділянками господарювання, торгівлею, освітою, культурою й засобами терору утримували його на контрольованій території. Геноцид, масове знищення євреїв і ромів, нещадне пограбування природних багатств, безоглядна експлуатація людських ресурсів стали повсякденними реаліями, що не залишали жодних ілюзій стосовно перспективних намірів нацистської верхівки в Україні. На цьому тлі поступки окупаційної адміністрації в питаннях віри та релігійних відправ (які, до речі, були досить обмеженими), сприймалися радше як маневр, покликаний забезпечити лояльність місцевих мешканців.

Швидке охолодження населення до «реверансів» окупантів у релігійній сфері підтверджують документи і радянських, і гітлерівських спецслужб. Так, в аналітичному документі 203-го відділення абверу при штабі 1-ї танкової армії групи армій «Південь» (26 листопада 1943 р.) під назвою «Про необхідність перетворення «Східного походу» у громадянську війну» констатувалося, що населення вважає відкриття храмів пропагандистською акцією («попів призначили доволіно, навіть із членів партії») ¹⁴. Чимало священників, які залишалися на патріотичних позиціях, потрапили під репресії окупантів. Зокрема, пронимецьки налаштовані колеги за поширення патріотичних відозв видали гестапо священників Вишнякова (Київ) і Романова (Запорізька область) ¹⁵, які були розстріляні.

Водночас окупанти та їхні спецслужби цілеспрямовано впливали на конфесійну ситуацію в Україні для досягнення своїх воєнно-політичних цілей, керуючись принципом «поділяй і володарюй». Оскільки нацистський режим був загалом ворожим християнству й культивував у Райху антигуманні, містичні, окультні погляди як основу «нової віри» ¹⁶, увага окупантів до «церковного питання» пояснювалася бажанням використати місцеві релігійні об'єднання для зміцнення позицій німецької адміністрації та підриву лояльності населення до радянського ладу. У 1939 р. було розроблено розрахований на 25 років план конструювання квазірелігії з елементами язичництва, окультизму, псевдохристиянства ¹⁷. Однак, коли з'ясувалося, що на «зайнятих східних територіях» домінують стійкі, доволі консервативні православні традиції, які не вдалося знищити навіть системними й цілеспрямованими атеїстичними заходами більшовиків, конструктори нацистської конфесійної політики обрали на ближчу перспективу тактику підтримання балансу між різними гілками православ'я,

¹⁴ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и мат. – Москва, 1988. – Т.IV. – С.1047.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.90.

¹⁶ Докладніше про окультно-містичну субкультуру Третього Райху див.: *Цибулькін В.В., Лисюк І.П.* СС-Аненербе: розсекречені файли. – К., 2010. – 288 с.

¹⁷ *Шкаровський М.В.* В области религии конечной целью идеологов нацизма было тотальное уничтожение христианской церкви [Електронний ресурс]: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html>

що штучно виникли на зайнятих вермахтом українських етнічних землях. Ідеться про Автономну православну церкву на чолі з архієпископом Олексієм (Громадським), яка залишалася в канонічному підпорядкуванні Московської патріархії, і Українську автокефальну православну церкву, котру очолював призначений митрополитом варшавським Діонісієм (Валединським) адміністратор – архієпископ Полікарп (Сікорський). УАПЦ перебувала в канонічному зв'язку з Автокефальною православною церквою Польщі.

Релігійна політика нацистів в окупованих областях СРСР визначалася загальним ставленням до слов'янських народів як «неповноцінних», а також створенням перешкод на шляху до формування будь-яких об'єднуючих релігійних центрів. А.Гітлер чітко формулював свої настанови: «Ми повинні уникати, щоб одна церква задовольняла релігійні потреби великих районів, кожне село має бути перетворене на незалежну секту, яка воліє вірити у Бога по-своєму [...], наша політика на широких просторах повинна полягати у заохоченні будь-якої форми роз'єднання й розколу»¹⁸.

Координатором «релігійної політики» визначалася партійна канцелярія (центральный апарат) Націонал-соціалістичної партії Німеччини (НСДАП). Її керівник Г.Гайдріх у концептуальній директиві від 1 листопада 1941 р. «Про розуміння церковних питань у зайнятих областях Радянського Союзу» наказував не перешкоджати активізації церковного руху, одночасно не допускаючи його консолідації, насаджувати «секти»¹⁹. На окупованій території республіки відповідні функції здійснювала військова прифронтна адміністрація, керівництво райхскомісаріату Україна, органи Головного управління імперської безпеки (РСГА).

Погляди міністра східних територій А.Розенберга відзначалися крайньою ворожістю до Московської патріархії, тому він прагнув створення опозиційних РПЦ «самостійних», автокефальних церков. Відтак імперський комісар сформулював такі принципи «релігійної політики»: «Християнський хрест має бути вигнаний зі всіх церков, соборів та каплиць і замінений одним символом – свастикою [...]; 1) релігійним групам категорично забороняється займатися політикою; 2) релігійні групи повинні бути розділені за ознаками територіальними і національними. При цьому національної ознаки слід дотримуватися особливо суворо при підборі лідерів релігійних груп [...]; 3) релігійні громади не мають заважати діяльності окупаційної влади»²⁰.

Нацистські спецслужби перетворилися на основний інструмент розколу й управління релігійними інституціями в Україні. Через підготовлених у Німеччині «проповідників» насаджувалися різноманітні секти, інспірувалося виникнення штучних псевдорелігійних течій із заданими антихристиянськими та ксенофобськими властивостями на зразок впроваджуваного відомством А.Розенберга та РСГА «українського язичництва»²¹.

¹⁸ Див.: Русская православная церковь во время Великой Отечественной войны [Електронний ресурс]: <http://www.pravmir.ru/russkaya-pravoslavnaya-cerkov-vo-vremya-velikoj-otechestvennoj-vojny/>

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.89.

²⁰ Третий рейх и православная церковь // Наука и религия. – 1995. – №5. – С.23. Див. також: [Електронний ресурс]: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20082/2101.html>

²¹ Цибулькін В.В., Рожен Л.М., Веденев Д.В. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. – К., 2011. – С.484–485.

Для розуміння оперативної ситуації, з якою довелось зіткнутися органам НКВС–НКДБ, необхідно визначити місце, що відводилося релігійній сфері у стратегії розвідувально-підривної діяльності гітлерівських спецслужб, закріплення основних положень котрої відбулося вже в 1935–1938 рр. Зокрема, директива верховного головнокомандування від 7 березня 1938 р. важливу роль у забезпеченні бойових дій відводила «невійськовим засобам боротьби», масштабним заходам із «внутрішнього розкладу ворожого народу» до «здобуття вирішальної перемоги над його збройними силами». Рекомендувалося активно використовувати етноконфесійні, націонал-сепаратистські процеси²². Більше того, співробітники НКДБ добули дані про те, що агентура німецької розвідки, яка занурилася на радянську територію ще до початку війни і в період окупації легалізувалася, використовувала для прикриття й прихованого проживання у віруючих осіб легенду «странників», а то й видавала себе за «святих», «Миколу-пророка» і т.ін.²³

У структурі спеціальних органів Німеччини провідним підрозділом із координації оперативної роботи в «релігійних справах» виступала група IV-B IV управління (гестапо) РСГА. У наказі Головного управління імперської безпеки від 4 серпня 1941 р. щодо реорганізації спеціальних служб на воєнний період зазначалося, що навіть здобута за кордоном зовнішньою розвідкою інформація про «ідеологічних противників (масони, євреї, церква тощо) підлягають компетенції контррозвідки»²⁴.

Окремо доцільно згадати про створення в системі РСГА спеціального розвідувально-диверсійного органу «Цепелін» (весна 1942 р.), до функцій якого належало проведення масштабної, довгострокової диверсійної та підривної роботи в радянському тилу на основі інспірування націоналістичних, етносепаратистських настроїв, використовуючи відповідні «національні формування» з представників різних народів СРСР. Пункт 3 плану створення організації «Цепелін» передбачав гру на релігійних почуттях тих національних меншин, яких мали залучати до співробітництва. Приписувалося зваблювати радянських громадян обіцянками «свободи сповідання будь-якої релігії», «захисту релігійних обрядів». Одночасно наказувалося «нічого не говорити про залишення недоторканною сучасної церковної організації»²⁵.

На завершальному етапі війни нацистські спецслужби знову вдалися до активнішого застосування підривних (включаючи інформаційно-психологічні) методів боротьби. Із метою реалізації стратегії кляйнкріга («малої війни») 12 лютого 1944 р. було створено VIII управління РСГА. Відступаючи, німці залишили на території України понад 200 резидентур із розвідувально-диверсійними завданнями (до 2500 підготовлених агентів). У ході звільнення території України

²² Авдеев Ю.И. Формирование стратегических установок в области подрывной деятельности фашистской Германии против СССР и их содержание // Труды Высшей Краснознамённой школы КГБ СССР. – 1985. – №35. – С.103–123; История советских органов государственной безопасности. – Москва, 1980. – С.170.

²³ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.V. – С.297.

²⁴ Там же. – Т.II. – С.578; Т.IV. – С.399.

²⁵ Там же. – Т.III. – С.916.

радянські контррозвідники викрили 4822 агента німецьких, румунських та угорських спецорганів²⁶.

Як свідчать документи, органи держбезпеки союзних республік, які було окуповано, на підставі агентурно-оперативних та слідчих матеріалів встановили, що гітлерівські спецслужби широко й цілеспрямовано вдавалися до тактики використання «великих» церков і різноманітних сект для «проведення шпигунської та зрадницької діяльності, а також профашистської агітації певної частини церковників і сектантів». Із цією метою «всебічно активізували діяльність церковників і сектантів, сприяли відкриттю храмів і сектантських молитовних домів», уживали заходів для захоплення керівництва релігійним середовищем у свої руки шляхом «вербування своєї агентури з числа керівного активу» та священнослужителів. Своєю чергою, завербовані окупантами в релігійному середовищі (передовсім серед вірних РПЦ та євангельських християн-баптистів) негласні помічники використовувалися для «широкої профашистської агітації і пропаганди», «виявлення партизанів, осіб, які висловлювали незадоволення німецькими загарбниками й надавали допомогу партизанам, а також партійно-радянського активу»²⁷.

Деякі представники кліру пішли на пряму співпрацю з німецькими спецслужбами, використовувалися для виявлення учасників антинацистського руху Опору. Так, священник житомирського кафедрального собору М.Обертинський став резидентом СД та мав «на зв'язку» агентуру, котра спеціалізувалася на виявленні підпільників, а благочинний із Луганська Анпілогов та кілька завербованих ієреїв сприяли окупантам у вивезенні молоді на примусові роботи до Німеччини²⁸. Щоправда, останнє звинувачення можна було інкримінувати майже всім священикам, оскільки німецькі власті зобов'язували їх вести «роз'яснювальну роботу» серед населення та агітувати за виїзд до Райху.

Слід зауважити, що вже 14 листопада 1941 р. місцеблоститель патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) засудив пастирів, «готових іти в услужіння ворогам нашої Батьківщини й церкви – замість святого хреста осінятися язичницькою свастикою». 8 вересня 1943 р. архієрейський собор РПЦ ухвалив особливу постанову («Засудження зрадників віри й Вітчизни») про священиків, які скоїли «державну зраду» й «держать на спільній біді будувати свій добробут», радо зустрічають німців, улаштовуються на службу до окупантів, видають ворогові своїх співвітчизників, «які жертвують собою за Батьківщину». Проголошувалося, що «кожен винний у зраді загальноцерковній справі й той, хто перейшов на бік фашизму, як противник Хреста Господня, хай вважається відлученим, а єпископ або клірик – позбавленим сану»²⁹.

²⁶ Див.: Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и мат. – Москва, 1964. – С.65; *Цветков А.И., Петренко П.Е.* Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // Труды Высшей краснознаменной школы КГБ СССР. – 1985. – №34. – С.70; *Веденев Д.* Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – К., 2011. – Кн.2. – С.289.

²⁷ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.V. – С.295–296, 298.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.85; Ф.13. – Спр.375. – Арк.126.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1642. – Арк.25.

Окупанти активно втручалися в церковно-релігійне життя. Роздмухувалися суперечності між різними конфесіями, православною церквою в Україні та православною церквою за кордоном, греко-католицькою і римо-католицькою церквами (агентура із числа кліру ГКЦ використовувалася для розробки та арештів ксьондзів і польських діячів та навпаки). Заохочувалися неканонічні «дикі приходи», невідконтрольні РПЦ. На Київщині, зокрема, «благодійня» «диких приходів» (їх кількість становила майже 80) очолив колишній автокефаліст Потапенко³⁰.

Нетривала спроба поєднання й синхронізації дій автономної та автокефальної церков завершилася 1 липня 1942 р. припиненням молитовного спілкування між ними і санкціями німецьких властей, які заборонили архієреям залишати межі своїх епархій. Більшість владик АПЦ негативно ставилися до акту поєднання з УАПЦ від 8 жовтня 1942 р., тому вже 16 грудня архієпископ Олексій відкликав свій підпис під цим документом. До слова, поширене в літературі твердження про вбивство владика Олексія бійцями УПА (хоча жертвами озброєного націоналістичного підпілля справді стали кілька православних архієреїв та майже 50 священників) є помилковим. Митрополит Олексій, як зафіксовано у документах КДБ УРСР, мав необачність виїхати з Почаєва до Луцька автомашиною кременецького гебітскомісара. 8 травня 1943 р. у лісі біля с.Смиги його обстріляли радянські партизани, ієрарх зазнав смертельного поранення й був похований у Кременці³¹.

Німецька окупаційна адміністрація послідовно тримала курс на роз'єднання православної пастви. Ще однією складовою цієї лінії стали заходи, спрямовані на «деполітизацію» релігійного життя. Якщо розкрити цей евфемізм, то йшлося про нівелювання впливу радянської та української самостійницької ідеологій на діяльність православних ієрархій, з одного боку, та перетворення їх на апологетів «нового порядку», – з іншого. У зв'язку з цим, аналізуючи документи німецьких і радянських спецслужб, до компетенції яких входила релігійна сфера, слід брати до уваги ту обставину, що православне духовництво, якої б орієнтації воно не дотримувалося і як би насправді не ставилося до окупантів, було поставлене в рамки, що вимагали неухильного виконання всіх без винятку приписів німецької цивільної та військової адміністрації. Особливою «увагою» нацистських спецслужб були оточені архієреї.

Заходи, спрямовані на деструктуризацію єдиного православного церковного організму, здійснювалися не тільки по лінії протиставлення автономної та автокефальної ієрархій. Одночасно заохочувалися претензії на пост «митрополита всієї України» Феофіла (Булдовського), який у липні 1942 р. самочинно оголосив про перехід із 400 східноукраїнськими приходами в юрисдикцію УАПЦ, розгорнув пронімецьку агітацію, склавши райхскомісарові України Е.Коху декларацію, в якій висловлював готовність «служити українському народу відповідно до інтересів Німеччини». Представники окупаційних властей генерал Баум та доктор богослов'я Вагнер санкціонували, а обер-бургомістр Харкова професор Крамаренко зареєстрував Феофіла як «митрополита всієї України».

³⁰ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.102–103.

³¹ Там само. – Ф.13. – Спр.492. – Арк.113.

Із січня 1942 р. почало працювати очолюване ним «епархіальне управління» УАПЦ, причому німці «намагалися прибрати до своїх рук керівний апарат церкви і прямо поставити його собі на службу». Це завдання покладалося на гестапо, яке призначило свого агента, члена «епархіального управління» УАПЦ О.Кривомаза, «представником при церкві»³². Сам Феofil, діяч інспірованого ОДПУ «лубенського розколу» 1926 р., за свою активну діяльність отримав від окупантів 110 га землі, дачу, покої³³.

Як указувалося в директиві НКДБ УРСР №1618/с від 24 серпня 1944 р. «Про церковників-автокефалістів», у період окупації представники УАПЦ (яка у 1930 р. «саморозпустилася в результаті заходів наших органів») активізували прозелітську роботу³⁴. Адміністратор УАПЦ архієпископ Полікарп (Сікорський), за даними радянської контррозвідки, був одним з організаторів на Волині осередків пов'язаної з 1921 р. з німецькими спецслужбами Української військової організації, а з 1939 р. співпрацював з розвідслужбою Німеччини. Один із рукоположених Полікарпом єпископів – Мстислав (С.Скрипник, єпископ переяслав-хмельницький УАПЦ) – з 1941 р. працював в одній із зондеркоманд поліції спецпропаганди, був завербований німецькою спецслужбою, перебував «на зв'язку» у гауптштурмфюрера Губера (у 1949 р. С.Скрипника оголосили у всесоюзний розшук як «активного пособника окупантів»)»³⁵.

На службу до окупантів перейшли й окремі негласні «помічники» НКВС із числа діячів УАПЦ. Серед них – В.Потієнко (у 1924–1926 рр. – голова президії Всеукраїнської православної церковної ради, соратник митрополита УАПЦ Василя (Липківського)). У 1930-х рр. за завданням чекістів він «увійшов до складу контрреволюційної організації», використовувався НКВС у складних оперативних комбінаціях по «церковниках»³⁶.

Уже на рубежі 1941–1942 рр. у німецьких документах дедалі частіше зустрічаються негативні оцінки діяльності УАПЦ. Зокрема вказувалося, що «лояльність автокефальної церкви до німців принаймні сумнівна» й вона «перетворюється на стічний басейн для всіх незадоволених українців». Натомість автономна церква, за словами авторів донесення (лютий 1942 р.), «не проявляє політичних тенденцій і не висуває вимог», що давало змогу користуватися нею «як рупором німецької пропаганди». В інших таємних документах наголошувалося, що АПЦ «поводить себе лояльно й підпорядковується добровільно усім розпорядженням і висловленим побажанням»³⁷.

Гітлерівські спецслужби скористалися протистоянням автономних і автокефальних інституцій із метою ліквідації створеної у вересні 1941 р. спадкоємцями УАПЦ формації 1921 р. Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). Німці вважали її «виконавчим органом» «націонал-українських екстремістів»,

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.90. – Арк.10–16.

³³ Феofil (Булдовський) помер 20 січня 1944 р., перебуваючи під слідством в органах НКДБ (архівна слідча справа №021966 в УСБУ у Харківській обл.).

³⁴ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.75. – Арк.71.

³⁵ Там само. – Ф.13. – Спр.492. – Арк.409. Про постать Мстислава (Скрипника) див.: *Смирнов А.І.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944. – К., 2008. – 326 с.; *Драбинко А.* Православ'я в постгосподарній Україні (вехи історії). – К., 2002. – С.29–136.

³⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.75 973. – Т.2. – Арк.17.

³⁷ Див.: *Стоколос Н.Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.). – Рівне, 2003. – С.337–338.

заснованим із метою досягнення певних політичних цілей. Після прибуття до Києва єпископа АПЦ Пантелеймона антагонізм набув відкритої форми, унаслідок чого 11 лютого 1942 р. окупаційна адміністрація розпустила ВПЦР, конфіскувала її майно, а голову ради – П.Рудика незабаром заарештувала³⁸.

Тих активістів релігійного руху і священників, які виявляли толерантність до нової влади, німецькі спецслужби залучали до співпраці. Восени 1942 р. нацисти планували проведення помісного собору з метою обрання патріархом РПЦ архієпископа Серафима (Ляде)³⁹, який тісно співпрацював із німецькими спецслужбами. Для цього його звели у сан митрополита берлінського та німецького й призначили першоієрархом усіх православних Третього Райху та «східних окупованих територій». Однак його авторитет і вплив на православне життя «на Сході» мінімізувався як віддаленістю Берліна, так і окупаційними реаліями, що робили майже неможливим пересування й контакти з ієрархами й священством на місцях.

Спецслужби Німеччини вживали зусиль для поширення в Україні підконтрольних протестантських громад, адже з 1932 р. духовний центр євангелічного руху перемістився до Берліну. У Харківській міській управі, наприклад, було створено релігійний відділ, куди направлялися активісти протестантських течій, котрі мали право безперешкодно відкривати молитовні будинки й проводити зібрання.

На окупованих землях відбиралася «здібна молодь» на відповідні курси в Німеччині, де для організації прозелітичної діяльності на Сході функціонував Слов'янський євангельсько-баптистський союз, а у місті Аланс – «біблійні курси» для підготовки проповідників для роботи на захоплених землях СРСР. Певна частина протестантських пресвітерів і проповідників закликала до співробітництва з німецькими та румунськими властями, сприяла окупаційній адміністрації у примусовій відправці молоді на роботу до Райху. У Лодзі (Генеральна Губернія) було створено баптистський центр для об'єднання громад різних протестантських течій в єдину, підконтрольну Берліну, організацію, що мала поширити свою діяльність і на етнічні українські землі.

В Україні активно діяла контрольована німцями релігійна організація «Світ Сходу». У середині 1942 р. під наглядом спецслужб окупантів у П'ятихатському районі на Дніпропетровщині відбувся всеукраїнський з'їзд, який сформував Всеукраїнський союз християн євангелічної віри. Створювалися його обласні центри союзу, котрі прагнули до об'єднання з громадами баптистів⁴⁰.

Свої особливості мала релігійна ситуація на території України, що перебувала під румунською окупацією. Діяльність Румунської православної місії за підтримки властей і спецслужб цієї країни спрямовувалася на зміну юрисдикції місцевих православних приходів, що мали підпорядковуватися Румунській православної церкві. Ця політика супроводжувалася такими кроками, як «заборона віросповідування рідною мовою, нав'язування румунської мови в богослужіннях, гоніння на церковну практику «за старим стилем» та боротьба з

³⁸ Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні... – С.332.

³⁹ Серафим (Ляде) – німець за походженням, прийняв православ'я в Росії, був рукопокладений в єпископський сан українськими обновленцями.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5377. – Арк.26–27; Спр.90. – Арк.2–5; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.127–128.

різного роду сектами тощо». Водночас здійснювалося «викорінення національно-християнської ідентичності та утвердження румунського промонархічного націоналізму»⁴¹ Румунські священики за підтримки спецслужб послідовно боролися проти так званих «стилізмів» (народних рис і традицій) у релігійній практиці місцевого населення й суворо карали тих, хто продовжував їх дотримуватися.

Місіонери, що прибували з інших окупованих румунами територій і самого королівства, за дорученням контррозвідки (сигуранци) виявляли всіх опозиційно налаштованих місцевих мешканців, радянське та оунівське підпілля⁴².

У документах органів НКВС констатувався розмах та відносні успіхи противника в релігійній сфері. У вказівці керівника оперативно-чекістської групи НКВС по Білоруській РСР від 25 червня 1942 р. зазначалося, що на території УРСР та БРСР окупанти активно використовують пронимецьки налаштовану частину православного кліру для агітації на користь Райху, що не знаходить належного реагування. «Відсутність агентури на цій ділянці, – йшлося у документі, – призвела до того, що ми випустили ініціативу зі своїх рук і у цей момент позбавлені можливості застосовувати ефективні чекістські заходи з паралізування ворожого впливу пронимецького духівництва»⁴³.

Відтак моніторинг релігійної ситуації в Україні (навіть попри важке становище на фронтах у 1941–1942 рр.) залишався одним із пріоритетів службової діяльності органів НКВС–НКДБ УРСР. Досить сказати, що тільки для отримання й передачі агентурної інформації по «церковній лінії» на окуповану територію з-за лінії фронту було направлено 20 кур'єрів НКВС–НКДБ. Уже на початку 1942 р. агент-кур'єр «Лія»⁴⁴ отримала у Харкові змістовну доповідь від кваліфікованих оперативних джерел «Собінова» й «Сосновського» про діяльність релігійних громад в умовах окупації та політику нацистів у церковному питанні. У цілому спеціальні завдання щодо збору відомостей про процеси в релігійній сфері в Україні отримали 18 надійних оперативних джерел із відповідними інформативними можливостями⁴⁵.

Оперативна робота органів НКВС–НКДБ на окупованій території України по лінії «церковників і сектантів» (так вона іменувалася у тогочасних службових документах) мала на меті: 1. здобуття оперативних джерел задля виявлення серед православного духівництва й вірних «розкольницьких» щодо РПЦ течій, серед пресвітерів та вірян інших конфесій (як правило, протестантської спрямованості, «сектантів») осіб, котрі стали на шлях активної співпраці з окупантами; 2. збір документально підтверджених даних про розвиток ситуації в релігійному середовищі України, діяльність ієрархів та священиків РПЦ, течії та настрої, стан інших релігійних громад; 3. вивчення через оперативні джерела політики окупаційної адміністрації в релігійній сфері і передовсім інспірування німецькими й румунськими спецслужбами автокефальних та автономістських течій у православ'ї.

⁴¹ Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса, 2008. – С.127.

⁴² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.125.

⁴³ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.III. – С.481–482.

⁴⁴ Тут і далі псевдоніми агентів змінено.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.33–34.

Примітно, що в роки війни (особливо у критичний для СРСР період) завдання оперативної роботи в релігійному середовищі тісно пов'язувалися з нагальною необхідністю контррозвідувальної протидії спецслужбам противника (на відміну від попередніх настанов на кшталт «боротьби з церковно-монархічною контрреволюцією»). Так, у циркулярі НКВС СРСР №203 від 16 травня 1942 р. «Про поліпшення агентурно-оперативної роботи серед церковників» наголошувалося на фактах закидання в тил агентури німецьких розвідорганів під виглядом релігійних діячів, входження їх у контакт із церковним підпіллям, що стимулювало активність «істинно-православної церкви» й так званих «домашніх підпільних церков»⁴⁶.

Зібрана спецслужбами (НКВС–НКДБ УРСР, військова та комуністичних партизанів розвідки) інформація систематично доповідалася вищому політичному керівництву СРСР та УРСР. Наприклад, із початком визволення України на рубежі 1942–1943 рр. народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Сергієнко підготував для партійно-урядового керівництва республіки розлогі інформаційно-аналітичні записки, що базувалися на повідомленнях оперативних джерел, близьких до активістів релігійних організацій, котрі працювали під контролем окупантів⁴⁷.

Особливу увагу органи НКВС–НКДБ приділяли агентурному спостереженню за створенням УАПЦ, що відбувалося й під пильним контролем спецслужб Райху. Досвід протидії діяльності відповідних органів противника в релігійній сфері, накопичений «чекістами» республіки, дістав позитивну оцінку союзного центру. Як зазначалося у директиві НКВС СРСР від 12 травня 1942 р., наркомат внутрішніх справ УРСР розгорнув на окупованій території «значу роботу по церковниках». Здобута при цьому оперативна інформація дозволила дійти висновків, що гестапо та командування вермахту енергійно намагаються використати релігійні організації в інтересах загарбницької політики, створюють підконтрольні «нові церковні центри, ставлячи на чолі їх зрадників Батьківщини з числа духівництва й активних віруючих». Позитивно оцінювався й рекомендувався для використання колегам з інших республік досвід НКВС УРСР зі створення «агентурних позицій» у релігійному середовищі, отримання інформації про методи підривної роботи і заходи німецьких спецслужб у цій сфері, а також персональний склад «церковних і сектантських центрів». Ставилося завдання (актуальне і для окупованої України) з просування кваліфікованої агентури до «церковних центрів» із метою ведення «боротьби за керівництво церковними організаціями, схилення духівництва до визнання церковної влади Московської патріархії»⁴⁸.

Піднесення релігійних почуттів громадян СРСР, значна роль церкви в мобілізації духовних сил народу, повернення в ідейно-пропагандистській сфері до історичного традиціоналізму змусило Й.Сталіна переглянути попередню політику. Сприяння відродженню релігійного життя з боку окупаційної влади на захоплених територіях, про що керівництво СРСР постійно отримувало агентурні

⁴⁶ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. III. – С. 391–392.

⁴⁷ Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 90.

⁴⁸ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. III. – С. 372–373.

дані, та очевидна політична вагомість релігійного питання вимагали від радянського уряду адекватної реакції. «Боротьба за віруючих» стала ще однією ділянкою ідеологічного протиборства комуністичного СРСР і нацистської Німеччини. Так, станом на жовтень 1943 р. із 9829 діючих православних храмів на території СРСР 6500 були відкриті на окупованій території, тому продовження утисків віруючих контрастувало з окупаційною політикою і певним чином формувало морально-психологічні настрої населення. На 1 липня 1945 р. 59,28% усіх діючих у СРСР церков та молитовних будинків (і релігійних громад) зосереджувалося в Україні⁴⁹. Крім того, Й.Сталіна цікавили не тільки мобілізаційно-патріотичні «ресурси» церкви, а і її дипломатичні можливості в налагодженні стосунків із Заходом, зміцненні позицій СРСР у Центрально-Східній Європі, на Балканах та Близькому Сході (плани творення «православного Ватикану» з центром у Москві, скликання VIII Вселенського собору тощо), а також для формування перед західними союзниками «позитивного іміджу» СРСР як начебто держави зі свободою сумління⁵⁰. У Кремлі чітко усвідомлювали необхідність зміни одіозного атеїстичного курсу на хоча б зовні більш цивілізований алгоритм відносин із церквою. Це було однією з умов визнання права СРСР на перебування у клубі світових лідерів, до якого так прагнув радянський «вождь народів». Із вересня 1943 р. почався принципово новий етап у взаємостосунках влади та церкви, що супроводжувався поновленням її структурної організації, патріархального устрою, а також певними поступками з боку держави.

Плани радянського керівництва синхронізувалися з патріотичною позицією церкви та кількох інших релігійних конфесій. Поширеною формою демонстрації лояльності до комуністичного режиму стали пастирські звернення першоієрархів та духовних лідерів «великих» церков і протестантських об'єднань. Так, уже 22 червня 1941 р. місцеблюститель патріаршого престолу митрополит Сергій розіслав до епархій «Послання пастирям і пастві Христової православної церкви», в якому розкрив «антихристиянську сутність» гітлеризму та закликав віруючих стати на захист Вітчизни від «жалюгідних нащадків ворогів православної християнства». Загалом за роки війни Сергій виступив із 24 пастирськими зверненнями патріотичної спрямованості.

Починаючи з літа 1941 р. згортається антирелігійна пропаганда, припиняється випуск антирелігійних журналів. Показово, що референтом радянського лідера з релігійних питань і одним з організаторів відновлення патріаршества у СРСР був полковник держбезпеки Г.Павлов, який свого часу «відзначився» гоніннями на православний клір, а у жовтні 1943 р. був призначений головою новоствореної Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР (РСРПЦ).

⁴⁹ Великая Отечественная война: чудо и сказки // *Кураев А.* Церковь в мире людей. – Москва, 2007. – С.523–524.

⁵⁰ Про зовнішньополітичні та інші мотиви радянської держави з використання РПЦ, згортання «лібералізації» у церковній політиці сталінізму див.: *Васильева О.Ю.* Внешняя политика Советского государства и Русская православная церковь: 1943–1948 гг. // *Труды Института российской истории РАН.* – Москва, 2000. – Вып.2. – С.339–347; *Великая Отечественная война: чудо и сказки.* – С.523–526; *Бистрицька Е.В.* Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.) // *Український історичний журнал.* – 2009. – №6. – С.106–123; *Веденев Д.* От признания – к новым гонениям // *Секретные материалы.* – 2011. – №21. – С.14–15.

4 вересня 1943 р. на нараді у Й.Сталіна за участю очільника НКВС СРСР Л.Берії та Г.Карпова⁵¹ було ухвалене рішення про лібералізацію політики щодо церкви й уже 8 вересня 1943 р. помісний собор відновив інститут патріаршества, обравши предстоятелем митрополита Сергія. Почали відкриватися храми, монастирі, духовні навчальні заклади, відновилося видання богословської літератури. У постанові ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про організацію науково-просвітницької пропаганди» вперше не формулювалися окремі завдання з войовничого атеїзму.

31 січня 1945 р. помісний собор затвердив «Положення про управління РПЦ». Однак ще до того керівництво СРСР із метою контролю над релігійними інституціями сформувало органи, на які покладалося проведення державної політики в релігійній сфері. 14 вересня 1943 р. союзний уряд видав постанову про організацію Ради у справах РПЦ, а 7 жовтня Й.Сталін візував ще один документ – постанову «Про затвердження Положення про Раду у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР», в якій окреслювалася компетенція цього органу та його уповноважених у республіках і областях⁵². Згідно з урядовою постановою №572 від 19 травня 1944 р., було створено Раду у справах релігійних культур при РНК СРСР, на яку покладалася «зв'язок між урядом СРСР і керівництвом релігійних об'єднань» неправославного характеру (мусульманських, протестантських, буддистських тощо)⁵³.

До березня 1944 р. на звільненій території УРСР діяло 2113 приходів РПЦ, 7 чоловічих (до 100 насельників) і 12 жіночих (1020 насельниць) монастирів⁵⁴. До 1 липня 1945 р. в республіці, за офіційними даними, нараховувалося 6133 православних храми (близько 40% їх дореволюційної кількості), 15 чоловічих та 27 жіночих монастирів, 14 єпископів, 4363 священника, 422 диякона, майже 1,2 млн православних мирян. Представники влади констатували, що «в даний період Російська православна церква займає по відношенню до радянської держави безсумнівну, без тіні підозри, лояльну позицію, веде велику корисну патріотичну роботу»⁵⁵.

РПЦ до середини 1944 р. передала у фонд оборони країни понад 150 млн руб. (за період війни в цілому – понад 300 млн руб.). За даними НКДБ УРСР, лише за перше півріччя 1945 р. православні приходи в Україні зібрали грошима й натурпродуктами понад 22,6 млн руб. на допомогу фронту, пораненим, сиротам тощо. Загалом за період війни православна церква в УРСР зібрала на користь оборони країни майже 45 млн руб. грошима й натурпродуктами⁵⁶.

⁵¹ Г.Карпов – генерал-майор держбезпеки, очолював спеціальний відділ НКВС СРСР «по боротьбі з релігійниками». За внутрішніми документами радянських спецслужб упродовж 1938–1939 рр., обіймаючи посаду начальника НКВС у Псковській області, Г.Карпов «грубо порушував соціалістичну законність, проводив масові арешти безневинних громадян, застосовував збочені методи ведення слідства й спотворював визнання звинувачених», у зв'язку з чим у 1941 р. був відкликаний у розпорядження Центрального управління НКВС у Москві (див.: Известия ЦК КПСС. – 1989. – №1. – С.52).

⁵² Государственный архив Российской Федерации. – Ф.6991. – Оп.2. – Д.1. – Л.11–12.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.887. – Арк.2.

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.105–106.

⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.63.

⁵⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.166; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.71.

Церква зробила значний внесок у зміцнення патріотичних почуттів населення. Так, у зверненні патріаршого екзарха всієї України митрополита київського й галицького Іоанна з нагоди визволення республіки (14 жовтня 1944 р.) до голови РНК УРСР М.Хрущова зазначалося: «Хай надасть Господь Бог нашому доблесному воїнству та союзникам силу і міць для остаточного розгрому ненависних ворогів людства» (за рішенням політбюро ЦК КП(б)У це звернення було опубліковане в республіканській пресі)⁵⁷.

В Україні існувало 2326 громад (2402 священнослужителя) греко-католицької та 652 громади (542 священнослужителя) римо-католицької церков, релігійні течії протестантської спрямованості (понад 10 тис. лише баптистів та євангельських християн), десятки громад старообрядців різних течій (безпопівці, білокриницького спрямування та ін.), різноманітні псевдорелігійні містичні групи тощо⁵⁸. Усі вони перебували під пильним наглядом спецслужб, які регулярно доводили до відома радянського керівництва не тільки узагальнюючі матеріали, а й окремі факти релігійного повсякдення, що заслуговували на «особливу увагу».

Ефективним інструментом контролю, відсепарування «неблагонадійних та нейтралізації небажаних тенденцій» у релігійній практиці стала процедура обліку та реєстрації храмів, релігійних громад і духовництва, розпочата в УРСР у середині 1944 р. У цей час в 14 областях республіки (за неповними даними) було взято на облік 2533 церкви патріаршої орієнтації, 98 – обновленської, 97 – автокефальної, усього – 2597 діючих і 131 недіючих храми та 2484 священника, 298 дияконів, 771 псаломник⁵⁹. На початок 1945 р. на обліку перебувало вже 5739 храмів патріаршої юрисдикції, 38 обновленських, 36 автокефальних приходів та 423 недіючих, 4073 священника, 331 диякон, 1848 псаломників⁶⁰. А от реєстрували органи влади далеко не всіх, причому політичний критерій уважався головним для визначення подальшої долі духовництва і релігійних громад.

Саме кризь призму цієї складної процедури (віруючі, клір і навіть архієреї не мали тексту інструкції, що в нормативно-правовому сенсі регулювала цей процес) стає очевидною своєрідна «роздвоєність» політики держави: з одного боку, всіляко декларувалася свобода совісті й дотримання законодавства «про церкву», з іншого, – ставилися всілякі перешкоди на шляху до суверенізації релігійних громад, поширення релігійної свідомості та впливу церкви на суспільство й особливо молодь. Причетність до цього «силових» структур засвідчують фрагменти з документів (зокрема, листів уповноважених РСРПЦ), в яких ідеться про «рекомендації» та вказівки «сусідів» (на партійно-радянському номенклатурному жаргоні так називали «чекістів» і «гебешників», які контролювали всі прояви релігійного життя).

«Небажані» течії «відсіювалися»: під різним приводом їм відмовляли в реєстрації, без чого самостійна діяльність приходів та їх настоятелів кваліфікувалася як протизаконна і переслідувалася в адміністративному порядку. Так, на початку 1945 р. було зареєстровано лише 1900 храмів (30% від узятих на

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.728. – Арк.1–2.

⁵⁸ Там само. – Спр.1640.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.12.

⁶⁰ Там само. – Арк.42, 69, 73.

облік)⁶¹. За допомогою процедури реєстрації та маніпуляцій із документами впродовж кількох років на території республіки вдалося припинити існування автокефальних і обновленських громад, деяких протестантських груп, що змушені були піти в підпілля чи переорієнтуватись.

Поряд із бюрократичними широко застосовувалися й специфічні методи. Зразком оперативності у вирішенні таких питань став дніпропетровський «до-свід». Після інформації місцевого вповноваженого у справах РПЦ Сергієні про автокефалістів, переданої Г.Карпову у формі конфіденційної доповідної (копія надійшла і в обласне управління НКДБ), велика група духівництва, приходського активу була засуджена (двоє – до вищої міри покарання, решта 14 осіб на 10–20 років ув'язнення і таборів)⁶². Комбінування різних методів «впливу» включно з репресіями спрямовувалося на те, щоб підштовхнути «розкольників» до переходу під владу Московської патріархії.

Органи НКДБ УРСР поширювали брошури «Правда про релігію в Росії» та звернення патріарха Сергія та його спадкоємця Алексія. Це пояснювалося зміною ідеологічної й адміністративної лінії комуністичної партії щодо РПЦ, а також її вагомим внеском у патріотичне піднесення суспільства. Як констатував в одному з виступів перед православними архієреями (1944 р.) полковник НКДБ Г.Карпов, «усе чесне духівництво й, насамперед, архієреї, стали гарячими та вірними патріотами Батьківщини. Російська православна церква за період Великої Вітчизняної війни показала, як вона разом з усім народом любить свою Батьківщину і захищає її усіма доступними для церкви способами»⁶³.

У міру відновлення радянської влади на ще донедавна окупованих землях України, як зазначалося у «чекістських» документах, «основна увага НКДБ УРСР була звернута на ліквідацію антирадянських формувань серед церковників і сектантів». За неповними даними, до 1 травня 1945 р. контррозвідувальні підрозділи органів держбезпеки в УРСР припинили діяльність 87 релігійних організацій і групи (переважно «розкольників», автокефального та протестантського спрямування), при цьому заарештувавши 875 громадян. Значну частину арештів провели за матеріалами оперативних джерел, які працювали на окупованій території. Так, у грудні 1943 р. в Києві за повідомленнями агента «Панкова» органи НКДБ ліквідували «церковно-монархічну організацію» архімандрита Михайла (Костюка), який іменував себе «патріархом всія Русі» та «самодержцем усеросійським», арештувавши понад 20 її учасників⁶⁴.

Серед заарештованих у той час опинилися єпископ чернігівський Симон (Іваницький), звинувачений у тому, що він був агентом гестапо, і єпископ ніжинський Панкратій (Гладков). Симон, зокрема, вважався автором спеціальної молитви «За Німеччину, що звільнила нашу Батьківщину». Панкратій, який молився про «дарування перемоги» Райху, у своїх свідченнях зазначав: «Я, не даючи офіційної підписки й зобов'язання працювати в гестапо, насправді виявився їхнім співробітником»⁶⁵.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.69.

⁶² Там само. – Арк.4.

⁶³ Там само. – Спр.1642. – Арк.57.

⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.35, 121–122.

⁶⁵ Там само. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.91, 99.

Після відновлення народного комісаріату державної безпеки 14 квітня 1943 р. до цього відомства передали функції оперативного обслуговування «церковної лінії». Промовистим є те, що релігійною сферою мало займатися 2-ге (контррозвідувальне) управління НКДБ СРСР та його підрозділи в наркоматах союзних республік. Відповідно до вказівки 2-го управління НКДБ СРСР наркомат держбезпеки республік від 27 травня 1943 р. запроваджувалася організаційно-функціональна структура двох підрозділів наркомату держбезпеки. На четверті відділення (начальники яких безпосередньо підпорядковувалися начальникові відповідного 2-го відділу) покладалася «боротьба з антирадянським елементом» у релігійному середовищі. До основних об'єктів агентурно-оперативної роботи цих підрозділів контррозвідки належали: 1. православне духовництво (куди включалися тихоновсько-сергіївська, обновленська й автокефальна, грузинська та українська церкви), а також вірмено-григоріанська, католицька і лютеранська церкви; 2. мусульманські, буддистські, юдейські служителі культу та язичники; 3. «сектанти» (євангелісти, баптисти, адвентисти, старообрядці, хлисти, молокани, толстовці, іоанніти, п'ятидесятники, істинно-православні християни, странники тощо); 4. містичні течії (теософи, антропософи, масони, спірити)⁶⁶.

До розкладу занять зі співробітниками центрального апарату НКДБ УРСР⁶⁷ вводилася тематика «Про релігійні угруповання і завдання наших органів по боротьбі з ними». На визволених територіях оперативні заходи «по церковній лінії» спрямовувалися на розшук «організованого антирадянського підпілля» серед православного духовництва «патріаршої орієнтації» (тобто РПЦ); виявлення «націоналістичного підпілля» серед священства Української автокефальної православної церкви; розшук у релігійному середовищі осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами окупантів; залучення оперативних джерел серед «церковного й сектантського активу» для запобігання появі нелояльних до влади нелегальних організацій. Слід зазначити, що виходячи з загального налаштування і спрямованості репресивного апарату, а також відповідної юридичної бази, підведеної під каральну політику, до відповідальності можна було притягнути більшість священнослужителів, які виконували свої душпастирські обов'язки на зайнятій ворогом території. Однак органи держбезпеки спрямовували свої зусилля насамперед на виявлення тих, хто бодай словом виявив антипатію до комуністичної системи. Напевно, саме цим пояснюється схожість формулювань у звинувачувальних матеріалах справ, порушених проти «калорантів у сутанах». Так, заарештований 4 вересня 1944 р. Балтським райвідділом НКВС (Одеська область) за підозрою у шпигунстві отець Олександр (Арвентьев) під час допитів «визнав», що «виявив добровільне бажання працювати на окупованій території [...] для того, щоб поновити церкви та організувати церковне життя [...], говорив, що тепер настав час виконання релігійних обрядів вільно, про що було неможливо і думати при радянській владі». Справу

⁶⁶ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т. V. – С. 1184. У створеному 1946 р. міністерстві держбезпеки СРСР існував спеціалізований «церковний» підрозділ – відділ «О» на чолі з генерал-майором Г. Карповим. Про особливості роботи його аналога у відповідному відомстві УРСР див.: Санников Г. З. Большая охота: Разгром вооружённого подполья в Западной Украине. – Москва, 2002. – С. 51–132.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 76. – Арк. 4.

тричі повертали на дорозслідування і лише 8 лютого 1945 р. було затверджено остаточний обвинувальний висновок за ст.54-10, ч.2 – 10 років виправно-трудо-вих таборів (ВТТ) із конфіскацією майна.

За графаретним звинуваченням у липні 1944 р. співробітники органів внутрішніх справ Одещини затримали настоятеля Свято-Покровської церкви с.Василівка Фрунзенського району отця Геннадія (Кожухаря) та настоятеля приходу у с.Ново-Георгіївка Ананьївського району отця Серафима (Навалова). Спочатку їм інкримінували «зв'язки з румунською жандармерією і розвідорганіями». З інтервалом у п'ять днів обидва були засуджені військовим трибуналом внутрішніх військ Одеської області на 15 років ВТТ із конфіскацією майна⁶⁸.

У 1944–1945 рр. з'являється низка директив наркома держбезпеки УРСР С.Савченка, які регламентували пріоритети агентурно-оперативної роботи за конкретними напрямками конфесійного спектру. Зокрема, директива НКДБ УРСР №45/с від 28 січня 1944 р. «Про роботу по сектантах» підкреслювала, що, за оперативними даними, А.Гітлер особисто віддавав вказівки про внесення розбрату в релігійне життя СРСР. У середовищі легалізованих або створених штучно «сект» енергійно вербувалася агентура абверу, гестапо, румунської військової розвідки сервічул-сервіс і контррозвідки сигуранци. Ставилися завдання зі створення «оперативних позицій» НКДБ серед активу «сект», виявлення організаторів-емісарів, які прибули з Німеччини та Західної України⁶⁹.

Директива №1328/с від 22 липня 1944 р. скеровувала на припинення діяльності «диких» приходів, які не бажали підпорядковуватися єпископату РПЦ (підгорнівці Слобожанщини і Донбасу, прокоп'євці Півдня України та ін.). Органам НКДБ ставилося завдання «через перевірену агентуру» активно вести їх оперативну розробку, «церковну опозицію ліквідувати шляхом невідкладних арештів активу, виявляти серед них агентуру німецьких спецслужб, дезертирів, пособників окупантів», «дикі» приходи «компрометувати перед вірними», призначати туди «наших агентів-священиків»⁷⁰.

Вістря оперативно-розшукових та репресивних заходів НКДБ УРСР спрямовувалося проти таких релігійних організацій:

1. У Києві наркомат держбезпеки ліквідував «адміністрацію УАПЦ», яка «маскувалася під назвою Соборно-апостольська церква». Оскільки частина кліру УАПЦ активно співпрацювала з ОУН та УПА, у Західній Україні контррозвідувальні заходи тісно координувалися з антиповстанськими. Так, у Волинській області місцеве управління НКДБ виявило створені спільно з ОУН «адміністрацію й благочиння УАПЦ». Окрема директива НКДБ УРСР приписувала посилити агентурну розробку УАПЦ у поєднанні з проникненням до націоналістичного підпілля, виявляти церковний актив та агентуру німецьких спецслужб серед нього⁷¹.

2. Так зване «церковно-монархічне підпілля», представлене, зокрема, Істинно-православною церквою (ІПЦ), для якої була характерна крайня опозиційність як до радянської влади, так і до РПЦ, а також конспіративні методи

⁶⁸ Михайлуца М. Православна церква на Півдні України... – С.352, 362, 369.

⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.74. – Арк.13–14.

⁷⁰ Там само. – Спр.75. – Арк.11.

⁷¹ Там само. – Арк.72–74.

роботи. ППЦ під проводом лєнінградського митрополита Йосифа (Петрових) уже існувала у СРСР у 1923–1931 рр., з'явившись як реакція на заклики патріарха Тихона до визнання радянської влади й лояльної громадянської поведінки вірних РПЦ⁷². Основні осередки ППЦ органи держбезпеки ліквідували на початку 1930-х рр.: у справі «монархічно-повстанської організації» ППЦ було засуджено митрополита Йосифа (Петрових), 11 єпископів, 358 членів, 243 ієрея та диякона, 416 заможних селян, 70 колишніх царських офіцерів і чиновників⁷³.

Загалом, за даними спецслужб, в УРСР діяло не менше 21 нелегального осередку ППЦ із понад 500 учасниками. До червня 1945 р. органи НКДБ УРСР ліквідували 13 із них, заарештувавши 178 віруючих, серед яких виявлено «пособників окупантів» та учасників захоплення православних храмів у Києві, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та інших областях УРСР⁷⁴.

3. Нелегальна церковна організація іоаннітів, які саботували роботу у промисловості та сільському господарстві, службу в армії, не визнавали чинного законодавства. У ході централізованої оперативної розробки «Острів» контррозвідники виявили розгалужене іоаннітське підпілля в Києві, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (лише в останній налічувалося понад 200 adeptів) та інших областях (до 30 осередків), в оперативну розробку взяли понад 250 учасників цієї «секти», розпочалися арешти. Зокрема, заарештований за розробкою УНКДБ «Компанія царя» лідер іоаннітів у Ворошиловградській області М.Сидоров видавав себе за Миколу II, а під час окупації працював керівником контррозвідувального осередку СД⁷⁵.

4. «Церковно-монархічне підпілля», так звані стефанівці (або ж підгорнівці, суздальці), яке діяло в кількох областях сходу України й активно підтримувало окупаційну владу. Лише у ході оперативної розробки «Халдеї» співробітники УНКДБ по Сумській області заарештували 15 активістів «секти», частина з яких була викрита як агенти гестапо, котрі використовувалися німцями в антипартизанських заходах. Зокрема, з'ясувалися факти співробітництва з гітлерівськими спецслужбами (церковний староста С.Курочкін, наприклад, видавав німцям партизанів, частина з яких були страчені окупантами)⁷⁶.

5. Різноманітні містичні об'єднання псевдоправославного характеру. Так, працівники УНКДБ по Житомирській області за оперативною розробкою «Михайлівці» (лютий 1945 р.) викрили «секту Михайла Архангела» на чолі з М.Кокитьком, який вважав себе «білим царем», а його дружина – «царицею Олександрою». Вони нібито оголосили «хрестовий похід» проти комуністичної влади. УНКДБ по Вінницькій області за розробкою «Мракобіси» виявили «секту єнохівців», котрі співпрацювали з окупантами та оголосили гітлерівців «янголами-рятівниками». У Рівненській області контррозвідники ліквідували осередок

⁷² Див. докл.: *Шумило С.В.* В катакомбах: Православное подполье в СССР: Конспект по истории Истинно-православной церкви в СССР. – Луцк, 2011. – 272 с.; Истинно-православная церковь на Украине [Електронний ресурс]: <http://catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=596>

⁷³ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.1037. – Арк.84–85.

⁷⁴ Там само. – Спр.375. – Арк.122; Національна академія СБУ. – Од.зб.2978. – С.35–36.

⁷⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.121; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1641. – Арк.11–13.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.122–123.

(87 осіб) мурашківців (або «сіоністів», які практикували жертвоприношення та інші бузувірські обряди). Їх лідер Г.Ласкевич («апостол», «пророк Ілля») та активісти («12 апостолів») піддавали своїх адептів тортурам («Божа печатка»), виснажували їх психічно. «Під прицілом» органів безпеки перебували свідки Єгови, хлисти, шалапути та інші нелегальні релігійні організації, котрі дотримувалися виразно антирадянських поглядів, вели антикомуністичну пропаганду на окупованій території⁷⁷.

6. Протестантські конфесії: баптисти, харизматичні течії на кшталт трясунів-п'ятидесятників та ін. Зокрема, у грудні 1944 р. НКДБ УРСР розпочав оперативну розробку «Ожилі», спрямовану проти активу баптистів на чолі з П.Метелицьким. Органи держбезпеки своїми специфічними методами сприяли переходу їх на позиції лояльності до радянської влади, утворенню в Москві офіційно зареєстрованого Всесоюзного союзу євангельських християн і баптистів (частина баптистських громад перейшла на нелегальне становище й розглядалася спецслужбами як об'єкт оперативної розробки). Централізована справа «Пророки» велася проти Всеукраїнської колегії єпископів «секти» трясунів-п'ятидесятників, яка з 1930 р. перебувала в підпіллі й легалізувалася з дозволу німецької влади (було виявлено понад 120 громад у складі 4000 учасників, заарештовано 30 активістів)⁷⁸.

Під оперативним контролем НКДБ проходив Мукачівський з'їзд православного духовництва Закарпаття (листопад 1944 р.), який ухвалив маніфест про «возз'єднання» місцевих православних приходів із РПЦ. Показово, що візит делегації закарпатського кліру (на той час – Мукачівсько-Пряшівської єпархії Сербської православної церкви) на чолі з вікарієм єпископа ігуменом Феофаном (Сабовим) та архімандритом Олексієм (Кабалюком) до Києва й Москви особисто супроводжував полковник НКДБ Г.Карпов, який інформував про настрої духовництва секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова⁷⁹.

Примітною, з погляду розуміння тогочасної моделі церковно-державних стосунків, стала директива НКДБ УРСР №1341/с від 22 липня 1944 р. Як повідомлялося, до республіканського наркомату держбезпеки надходять відомості про те, що у Сумській, Київській, Ворошиловградській та інших областях місцеві органи влади, навіть сільради закривають православні храми, віддають їх під склади, клуби, контори, «що ображає релігійні почуття громадян, створює ґрунт для провокаційних чуток і перекручень». Органам держбезпеки приписувалося виявляти й розслідувати такі факти, не допускаючи закриття храмів без «відповідного рішення вищих директивних органів», а арешти духовництва проводити лише з санкції НКДБ УРСР за наявності перевірених «компрометуючих матеріалів» та з попередньою роз'яснювальною роботою серед пастви⁸⁰.

У цілому певна лібералізація у ставленні ВКП(б) й радянської влади до віруючих виявилася нетривалою та кон'юнктурною. Поданий Г.Карповим проект закону «Про становище церкви у СРСР» ухвалено так і не було. За роки війни

⁷⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.128–133; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.202.

⁷⁸ Там само. – Арк.128, 168–169.

⁷⁹ Там само. – Спр.887. – Арк.23–24.

⁸⁰ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.75. – Арк.25–26.

влада задовольнила менше 10% звернень РПЦ про відкриття храмів. Уже з другої половини 1948 р. посилюються утиски православної церкви, відбувається масштабне закриття храмів і монастирів, активізується антирелігійна пропаганда. Репресії проти кліру РПЦ не припинялися і в 1943–1948 рр. та тривали до смерті Й.Сталіна (березень 1953 р.).

Отже, у роки Великої Вітчизняної війни всі релігійні конфесії на окупованій та звільненій території України перебували під пильним оперативним прицілом органів державної безпеки. Окрім традиційної стурбованості комуністичної держави роллю церкви як небезпечної перешкоди на шляху встановлення тотального контролю над свідомістю громадян, професійний інтерес НКВС–НКДБ до релігійного середовища закономірно стимулювався намаганнями агресорів та їх спецслужб використати активізацію релігійного життя у власних воєнно-політичних цілях та в рамках інформаційно-психологічної війни проти СРСР. Настанови й тактика оперативної діяльності НКВС–НКДБ УРСР по «церковниках і сектантах» чітко синхронізувалися зі змістом партійно-радянської офіційної лінії, зазнавали трансформації залежно від зміни стратегічної ситуації у ході війни.

В оперативній розробці радянських спецслужб перебували РПЦ, автокефальний рух, ГКЦ, юдейські, протестантські громади та інші конфесії. Ці зусилля спрямовувалися на виявлення фактів співпраці членів релігійних громад з окупантами, їхніми карально-репресивними органами та спецслужбами. Фактично органи держбезпеки здійснювали найбільш ретельний моніторинг процесів у релігійному середовищі, включаючи заходи окупантів із маніпулювання духівництвом та віруючими різних конфесій. Відтак НКВС–НКДБ накопичували найбільш вірогідну і змістовну інформацію про стан справ у релігійній сфері України, включаючи окупаційний період, яка надходила в розпорядження партійно-радянського керівництва СРСР та УРСР. На підставі її аналізу не лише вироблялися рекомендації й корективи для органів державної безпеки та внутрішніх справ у цьому сегменті їх діяльності, а й формувалися підходи до кардинального повороту у відносинах із релігійними об'єднаннями.

Однак не адекватні відомості про тогочасні реалії релігійного життя чи патріотична позиція мільйонів віруючих і духівництва, а сувора прагматика геополітичної стратегії стала визначальним мотиваційним чинником цього доволі крутого і багато у чому неочікуваного маневру. «Скоротивши дистанцію» між державою та релігійними інституціями, Й.Сталін лише змінив формат на'язливої «опіки» й тотального контролю за ними, практично виключивши з цього процесу будь-які компоненти демократизації та автономії.

«Лібералізація» у відносинах із РПЦ і деякими іншими конфесіями, чий актив демонстрував лояльне ставлення до влади й готовність до співпраці з нею за збереження стратегічного ставлення до релігії як до «реакційного пережитку старовини» й рудимента соціокультурної організації соціалістичного суспільства насправді виявилася кроком на шляху «одержавлення» найвпливовішої конфесії. Невипадково саме співробітники держбезпеки використовувалися по лінії роботи новостворених державних органів, на які покладалася реалізація політики держави щодо релігійних громад.

Провідним інструментом оперативної діяльності «по церковній лінії» виступав агентурно-інформаційний апарат (конфіденційні джерела), котрі, як бачимо, мали значні інформаційні можливості та важелі впливу на розвиток ситуації в релігійній сфері. Поступово органи держбезпеки переходили від розвідувально-інформаційних заходів і посилення контролю за поточною ситуацією серед віруючих до активних оперативних заходів (по суті – масштабних операцій) із «корегування» релігійної палітри України у суворій відповідності до політико-ідеологічних настанов сталінського режиму (інспірування «саморозпуску» ГКЦ, ліквідація громад УАПЦ і обновленців, централізація протестантських течій). Усе це супроводжувалося системним порушенням свободи сумління та інших прав громадян, визначених чинним законодавством.

Слід визнати, що з об'єктивного погляду позитивне значення мали оперативні заходи, спрямовані на відвернення зусиль ворожих спецслужб щодо використання релігійних громад та діячів із підривною метою в контексті таємної війни проти СРСР, покарання активних колабораціоністів, а також припинення діяльності відверто деструктивних сект, котрі становили небезпеку як для духовного стану людей, так і суспільного порядку. Органи державної безпеки як специфічний інструмент апарату влади й надалі залишалися зручним і надійним провідником політики наступального атеїзму в СРСР аж до кінця 1980-х рр.

Ретельного вивчення та джерелознавчого аналізу потребують архівні кримінальні й слідчі справи на представників кліру РПЦ та інших конфесій – для встановлення в кожному конкретному випадку або ймовірної причетності певної особи до розвідувально-підривної діяльності спецслужб агресорів, або можливої фабрикації хибних звинувачень. Крім екстремальних умов воєнного часу не можна не враховувати й того, що радянські «органи» щойно вийшли зі смуги «Великого терору», тож практика інспірування неправдивих політичних звинувачень, застосування незаконних методів слідства повною мірою зберігалася в їх професійному арсеналі й у вказаний період.

In the article the religious situation in Ukraine during World War II is analyzed. The reconstruction of the events, connected with the functioning of religious confessions during the war and occupation, is made through the prism of activities of Soviet special services and is grounded on the corresponding source base.

К.БЕК*

ВІДНОВЛЕННЯ СТАЛІНСЬКОЇ СИСТЕМИ В ПОВОЄННІЙ УРСР**

На основі вивчення української ситуації робиться спроба узагальнити післявоєнний період радянської державності. Розглядається процес відновлення та стабілізації сталінської системи в республіці, такі його складові, як роль держави й партії, відбудова партійних структур по війні, формування системи управління, методи забезпечення влади, терор і насильство, національні аспекти та ін.

Після тріумфальної перемоги у Другій світовій війні, незважаючи на всі жертви та втрати, сталінська держава характеризуватиметься сталістю й стабільністю ще не одне десятиріччя. Серед головних причин цього були також гнучкість політичної системи СРСР, її здатність до пристосовування. Війна стала каталізатором зміцнення державних, економічних та суспільних структур, а це, своєю чергою, сприяло посиленню режиму. Однак план повного, тоталітарного, панування держави над суспільством радянській владі так і не вдалося реалізувати – ані до, ані після Другої світової війни.

Найбільшу повноту політичної влади Й.Сталін мав наприкінці 1930-х рр. У цей час Радянський Союз під його керівництвом уперше розпочав зовнішньополітичну експансію, зайнявши Східну Польщу, Бессарабію й Північну Буковину. Проте напад гітлерівської Німеччини після тимчасової радянсько-німецької співпраці призвів до справжньої катастрофи – СРСР втратив значні території, а сталінський режим опинився перед загрозою повного знищення. Ідеологічний ворог захопив важливі території на заході, загрожував Москві, вивозив радянських громадян як примусових робітників, експлуатував корисні копалини і пропагував «новий порядок». Із завершенням нацистської окупації радянську систему було відновлено на попередніх, у тому числі зайнятих після 1939 р., територіях. Червона армія просувалася далі на захід, готуючи ґрунт для радянізації Центральної й Південно-Східної Європи.

У запропонованій статті¹ розглядається процес відновлення та стабілізації сталінської системи в радянській Україні після Другої світової війни². Ця реставрація визначила напрям внутрішньополітичного розвитку держави на наступні роки. Сталінізму вдалося досить швидко відновитися за екстремальних умов повоєнного часу та, у випадку України, відживити безроздільне панування

* Бек Катрін – доктор філософії, доцент Мюнхенського університету, науковий співробітник історичного відділу Інституту досліджень Східної й Південно-Східної Європи (Регенсбург, Федеративна Республіка Німеччина).

E-mail: boeckh@ios-regensburg.de

** Переклад із німецької мови – Анастасія Бакастова (Регенсбург, ФРН).

¹ Стаття становить собою стислий виклад основного розділу докторської дисертації автора, підготовленої на матеріалах, що зберігаються в архівосховищах Києва, Одеси, Львова та Харкова (див.: Boeckh K. Stalinismus in der Ukraine: Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg. – Wiesbaden, 2007).

² Щодо суспільно-політичної ситуації у СРСР після Другої світової війни див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980). – К., 1999; Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945–1953. – Москва, 2000 та ін.

на колишніх окупованих територіях. Вирішальне значення для цього мали на-самперед діяльність адміністративного апарату та його вплив на виснажений війною соціум. Як інструменти регулювання рерадянізації використовувалися партія та суспільство з його традиційними елементами й течіями, які після війни зазнали певних видозмін. Унаслідок цих заходів становище УРСР у союзній державі суттєво змінилося.

Держава та партія як носії влади

Завдяки своєму географічному розташуванню на заході Радянського Союзу Україна була у центрі особливої уваги московського режиму. Уряд УРСР, як і решти республік, підпорядковувався Центру, сліпо виконуючи розпорядження диктатора, який заміщував вакансії в ньому на власний розсуд. У 1930-х рр. такої долі зазнала низка партійних діячів і практично весь ЦК КП(б)У. Висока політична посада в радянській Україні в роки «великих чисток» майже неминуче виявлялася справжнім «катапультним кріслом». Після Другої світової війни ситуація змінилася, керівний пост в УРСР часто ставав початком політичної кар'єри у союзному масштабі. Першим політиком часів Й.Сталіна, якому вдалося залишити Україну не в результаті репресій, а з підвищенням став М.Хрущов³. Перший секретар ЦК КП(б)У з 1938 р., а після війни – голова Ради Міністрів УРСР, він не був звільнений, викликавши в 1946 р. незадоволення Й.Сталіна, а лише замінений Л.Кагановичем. Під час свого перебування на цій посаді М.Хрущов забезпечив собі важливі політичні зв'язки й у 1949 р. очолив Московський міський та обласний комітети партії, а після смерті Й.Сталіна зайняв крісло першого секретаря ЦК КПРС. Підйом М.Хрущова, а потім і Л.Брежнєва, свідчив, що шори, в яких Й.Сталін тримав київське керівництво, були виправданими.

Після Другої світової війни Україна стала, і не випадково, постачальником політичних кадрів для радянських урядових установ та відправним пунктом для майбутніх керівників держави. Це зумовлювалося насамперед тим, що політичні діячі в УРСР, хоча й не перебували безпосередньо в епіцентрі союзних політичних рішень, проте вистояли в боротьбі за владу. Після смерті Й.Сталіна М.Хрущов зміг легше, ніж попередні фаворити «вождя», виснажені в боротьбі за спадкоємство, дістатися верхівки влади.

Відбудова партії в повоєнний час

Хоча до зіткнення з Німеччиною Й.Сталін свідомо обмежував право партії на участь у прийнятті політичних рішень, після війни саме партія разом з урядовою командою залишилися для нього важливим інструментом влади в республіці, яким він маніпулював згідно зі своїми уявленнями. Повоєнний час став справжнім випробуванням для партійної організації УРСР. Ще ніколи до цього вона не перебувала у ситуації, коли після повної втрати контролю над

³ Про М.Хрущова як людину й партійного функціонера див.: *Taubman W. Khrushchev: The Man and His Era.* – New York; London, 2003.

територією знову мала відновлювати свої структури. Крім того, на окупованих теренах партія втратила дуже багато рядових комуністів унаслідок загибелі, евакуації, репресій нацистів та їхніх союзників.

Тож поповнити свої ряди стало першим і основним завданням республіканської партійної організації відразу після відступу німецьких військ. Звичайно, відразу зробити це було неможливо. З одного боку, вихідцям із Західної України часто відмовляли у вступі до партії, вважаючи, що вони не поділяють її політичні цілі. З іншого боку, деякі партійці не поспішали повторно реєструватися, побоюючись перевірки персональних даних, а частина з них ще не повернулася з евакуації. Як і інших громадян, котрі побували на окупованій території, їх підозрювали принаймні в нелояльності, оскільки певний час вони перебували під впливом ворожої ідеології.

Проведені в повоєнний час партійні чистки мали інший, ніж до війни, характер. За ними стояла не сама партія, позиція якої зміцнювалася б завдяки однакості її членів, а радше підпорядкований Й.Сталіну ЦК. Партійні чистки, таким чином, можна інтерпретувати як вияв необмеженості, повноти його влади. Підстави для виключення з партії після війни залишалися переважно тими самими, однак наслідки цього кроку були вже не такими серйозними. Партійних діячів вищого рівня це не стосувалося. Гучні публічні процеси як у 1930-х рр. уже не влаштувалися, оскільки за тогочасного міжнародного становища вони мали б негативні наслідки для іміджу СРСР. Тепер проявлявся селективний підхід до вибору жертв терору, адже масові чистки в довоєнних масштабах зашкодили б системі у важкий для неї період. Репресивні кампанії на місцях мали прив'язати кадрову еліту в регіонах до Центру, посилити внутрішню дисципліну шляхом «прочісування» простих членів партії та забезпечити центральній владі міцні позиції.

Поряд із виключенням членів партії, підозрюваних у нелояльності, склад республіканської партійної організації змінився ще й тому, що перевірені люди направлялися до західноукраїнських областей, де були відсутні надійні місцеві кадри. Посади тут займали переважно партійні діячі зі зросійщених регіонів Східної України. Загальна чисельність членів партії в УРСР між XVIII (1939 р.) і XIX (1952 р.) партз'їздами подвоїлася⁴. Відбудова партії в УРСР стала передумовою для адміністративної реструктуризації.

Формування системи управління

Найбільшу вагу при відбудові мали обласні партійні комітети. Визначення кадрів до них проводилося не лише в Києві, але й у московському політбюро та особисто Й.Сталіним. Попри це обкоми не брали участі в розподілі посад у районних органах влади, які затверджувалися київським ЦК КП(б)У. Райкоми, підпорядковані обласному керівництву, перебуваючи щодо розв'язання багатьох питань ніби на передовій, при великій кількості зобов'язань мали доволі обмежену свободу рішень.

⁴ Рутыч Н. КПСС у власти: очерки по истории Коммунистической партии, 1917–1957. – Мюнхен, 1960. – С.411–413. Див. також: Воехк К. Stalinismus in der Ukraine... – S.154–182.

Аналіз підпорядкування та зв'язку між відомствами показує переваги й вади радянської командної економіки. Навіть під час тривалих бойових дій вона функціонувала таким чином, що обласні органи переважно виконували розпорядження Центру незважаючи на свою більшу компетентність. Наприклад, райкоми, за наказом ЦК, мали формувати підпільні організації на зайнятих противником територіях, хоча вони практично не могли реалізувати там свої функції. Систематика планової економіки була причиною того, що сформульовані в рішеннях ЦК вимоги завдавали великих труднощів в їх виконанні обласним комітетам, радянським органам та іншим відомствам. Ситуацію ще більше ускладнювала терміновість розпоряджень, котрі стосувалися, наприклад, розміщення репатрійованих або переселенців, організації спортивних змагань до свят чи збільшення обсягів виробництва. Принцип був один: вимагати більше, ніж це можливо, дедалі вище піднімаючи планку. Уважалося, що створений таким чином тиск призведе до якнайбільшої концентрації зусиль і, відтак, до найкращого результату. Тож тиск на нижчі щаблі ієрархічної драбини постійно зростав. У результаті ті, хто перебував на низових рівнях, мали вирішувати існуючі проблеми, хоча подеколи це було зовсім неможливо. Така система призводила до того, що місцеві виконавчі органи вдавалися до фальсифікацій статистики. Коли такий випадок викривали, то причину порушення шукали в роботі відповідного партійного функціонера, а не в явно завищених вимогах. Відтак щоби бодай формально застрахувати себе при написанні чергового звіту цитувалися партійні документи – враховувалися «принципи комуністичної моралі», підвищувалася «продуктивність праці», підтримувалася «соціалістична пильність» і практикувалися «критика й самокритика». Такими формулюваннями намагалися захиститися від можливих звинувачень. Відповідальними за виконання рішень ЦК були особисто секретарі обласних комітетів і партійні діячі, що займали керівні посади. Розпорядження ЦК КП(б)У часто поширювалися на всі області УРСР, навіть коли вони стосувалися лише однієї. Таким чином, інші інформувалися про небажані події й попереджались щодо необхідності протидіяти подібним порушенням.

Для представників партійної номенклатури час після Другої світової війни став визначальним, адже випробувана воєнним періодом партійна еліта зміцнила свої позиції в політиці на довгі десятиліття⁵. У наступні сорок років у Радянському Союзі домінувала одна й та ж група, «покоління Брежнєва», яка за Й.Сталіна привела країну до перемоги. Народжені на рубежі ХХ ст., вони зробили партійну кар'єру протягом 1920–1930-х рр., пережили передвоєнні чистки, саму війну, і після смерті Й.Сталіна залишалися на своїх посадах, насамперед у військово-промисловому комплексі, дехто й до 1980-х рр. Методи правління, які практикувалися за сталінізму, значно вплинули на них, їм важко було пізніше проводити системні реформи або їх підтримувати. Впливом, консерватизмом та інертністю цього «покоління» можна пояснити «застій», котрий наступив після смерті Й.Сталіна.

⁵ Див.: *Armstrong J.A. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus.* – New York; Washington, 1966.

Управління суспільством за сталінізму: методи забезпечення влади

Радянський або сталінський режим ніколи не базувався на дихотомії держави й суспільства. Скоріше вони були взаємозалежними та перебували в дуже складних взаємозв'язках. Соціум був не лише об'єктом державної політики, але й в обмеженому обсязі брав участь в її реалізації. Таке становище, коли держава протиставляється індивіду, після захоплення влади більшовиками сприяло розколу та «атомізації» суспільства, що було цілком в інтересах режиму. Втрата соціальної ідентичності та традиційних зв'язків робила суспільство більш придатним для маніпуляцій і репресій.

Друга світова війна поглибила процес розколу соціуму. На окупованій території населення не об'єдналося під комуністичними гаслами, а поділилося на тих, хто позитивно сприйняв окупацію або боровся проти окупантів. Решта ж маневрували між цими двома позиціями, намагаючись вижити та здобути для себе якісь вигоди у складній ситуації. Війна кардинально вплинула на радянське суспільство, воно стало іншим, зменшилося чисельно. Досвід війни викликав сенсibilізацію як в особистому, так і політичному сенсі, породив надію на поліпшення життєвих обставин при одночасному виснаженні всіх можливих сил протистояння системі. Соціальна інтеграція демобілізованих військовослужбовців, репатрійованих, евакуйованих тощо вимагала масштабних політичних, економічних зусиль. З'явилася нова еліта – колишні червоноармійці й партизани обійняли керівні посади на підприємствах та в органах управління. В УРСР недавнє «окупаційне» минуле й надалі справляло свій специфічний вплив. Війна виявила нові міжсуспільні антагоністичні констеляції, зокрема серед громадян, які відкинули націонал-соціалістичне панування і залишилися з радянською ідеологією, добровільно чи під примусом служили німцям або намагалися використати слушний момент, щоби відновити українську державність. Між цими позиціями перебувала широка маса людей, яка в боротьбі за виживання не переслідувала жодних політичних цілей.

Фракціонуванню суспільства після війни протистояло звернення до традиційних, некерованих державою, соціальних цінностей. Це було помітно, зокрема, на прикладі високої солідарності щодо сиріт війни, яких нерідко добровільно брали під опіку прийомні батьки. Суспільне єднання сягало свого піку в моменти посилення ксенофобії та еґоїзму у ставленні до єврейського населення та репатрійованих осіб, які поверталися з-за кордону. Обидві групи відчували дискримінацію, тому що вони відкрито висували матеріальні претензії та їх ганьбила державна пропаганда. Зрештою радянське суспільство внаслідок війни ще більше втратило своє спільне коріння.

У повоєнні роки радянське керівництво зіткнулося в Україні з суспільством, яке, хоч і з регіональними відмінностями, проте знову відновило до революційні цінності, відчуло національне пожвавлення і, до того ж, було інфільтроване з ворожого боку. Його реакція на повторну радянізацію виявилася неоднозначною. Населення центру, сходу та півдня республіки вже до

війни було досить покірним та не чинило серйозного опору владі. Проте національний підпільний рух у Західній Україні активно протидіяв московському правлінню, що змусило керівництво СРСР навіть застосувати там війська. Загалом після війни діяли різні сили, які заважали відбудові сталінської держави в окремих місцевостях чи період часу. Вона мала використовувати надійні, але змінені відповідно до ситуації методи, для відновлення своєї влади на всій території.

Забезпечення влади за допомогою терору та насильства

Чистки, у ході яких страждали невинні люди, Й.Сталін уважав гарантією стабільності системи. Терор (як абстрактна можливість застосування насильства) та насилля в усі часи залишалися важливою складовою й підтримуючим елементом радянської системи. Окрім індивідуального переслідування політичних опонентів насилля проти мас стало характерною рисою сталінського режиму. У 1930-х рр. до його епіцентру потрапили деякі соціальні (як куркулі), а згодом навіть етнічні групи⁶. Після початку війни з Німеччиною радянське керівництво вперше виступило не лише проти меншин, але й цілих народностей, яких змушували покинути батьківські землі (калмиків, карачаївців, інгушів, чеченців, кримських татар та ін.). Усі вони спільно були названі «класовими ворогами», індивідуальної провини кожен із них не мав і її ніхто навіть не намагався довести. Виконавцями репресивних заходів виступали органи НКВС, які ще з часів колективізації та «великої чистки» 1930-х рр. відігравали у цьому процесі вирішальну роль. І надалі у широкомасштабному контролюванні радянських громадян нічого не змінилося. Доповіді донощиків залишалися для партії важливим елементом інформації, хоча вже були не стільки основою для особистих звинувачень, як частиною контролю певних процесів.

Упродовж війни державні репресії проводилися приховано. Після її завершення режим знову відкрито посилив підтримку доносів та переслідування «шпигунів» і «ворогів народу»⁷. Особливого звучання ця акція набула в межах колишніх окупованих територій. Як і до війни тут проводилися масові насильницькі заходи, однак з однією відмінністю – так само переслідувалися цілі групи (репатрійовані оstarбайтери чи визволені з німецького полону червоноармійці), але вже після індивідуальної перевірки. Уникнувши відкритих звинувачень у «зраді Батьківщині», вони могли повернутися додому, проте це не рятувало їх від «ганьби» перебування під час війни на ворожій

⁶ Загалом щодо радянської національної політики див.: *Simon G. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft.* – Baden-Baden, 1986.

⁷ На тему сталінських репресій див.: *Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.* – Кн.1–2. – К., 1994; *Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.* – Л., 1996; *Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси.* – К., 2002.

території⁸. Державна пропаганда добивалася громадської ізоляції та суспільного остракізму для цих людей. «Адміністративний» терор примушував репатрійованих приховувати своє минуле якомога довше. Той, чия індивідуальна провина була доведена, потрапляв до таборів, ув'язнення в яких не припинялося ані під час війни, ані після неї. Ці «заклади» систематично поповнювали колишні червоноармійці, оstarбайтери, колабораціоністи та військовополонені німці, румуни, угорці, японці⁹.

Для повоєнної України були характерні й інші варіації терору. Після того, як Червона армія опанувала територію республіки функціонери НКВС розпочали пошук «зрадників» та «колабораціоністів» серед цивільного населення, яке під час війни перебувало в окупації¹⁰. При цьому широкі повноваження органів держбезпеки дозволяли їм арештовувати «підозрюваних» суто за власними міркуваннями, домагатися визнань і доносів, засуджувати на виселення або страту. Переслідування колабораціоністів тривало десятиліттями. Офіційною підставою цих репресій було очищення суспільства від «антирадянських елементів». Це також стосувалося етнічно зумовленого насилля, яке, проте, залишалося регіонально обмеженим. Його жертвами ставали насамперед національні меншини вздовж нових державних кордонів на заході УРСР – чехів, поляків, румунів. Такий захід мав на меті запобігти можливим етнічним ускладненням у важливому західному регіоні. Новим фактором стало застосування армії проти внутрішнього партизанського руху, коли у виснажливих зіткненнях було ліквідовано українське національне підпілля.

У цілому державне насильство та терор у радянській Україні після війни не послабилися. Рішуче застосування масових репресій прискорило нову радянізацію республіки. На основі аналізу подій того часу можна стверджувати, що одразу після Другої світової війни в УРСР розпочалася нова хвиля сталінського терору. Це проявлялося в постійному дисциплінуванні населення, депортаціях небажаних народів, зростаючій диференціації щодо власних громадян. Із позиції режиму певні соціальні групи самі давали привід для переслідування, яке, проте, не виходило за ці групові межі. Терор у повоєнний час вирізнявся спрямованістю й уже не мав саморуйнівного впливу, як це було до війни. Таким чином, події в радянській Україні випередили розвиток цілої держави, в якій також незабаром домінуватиме насилля та репресії проти інакодумців (справи ленінградської та мінгрельської парторганізацій, а незадовго до смерті Й.Сталіна так звана «змова лікарів»).

⁸ Див.: *Гальчак С.Д.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця, 2009; *Пастушенко Т.В.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011.

⁹ *Бугай М.Ф.* Депортації населення з України (30–50-ті рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.32–38; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Т.1: 1939–1945 рр.; Т.2: 1946–1947 рр. – Л., 1996–1998.

¹⁰ До проблеми колаборації в Україні під час Другої світової війни див.: *Golczewski F.* Die Kollaboration in der Ukraine // Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa 1939–1945. – Göttingen, 2003.

Пропаганда

Незважаючи на широке застосування терору й насильства сталінська держава постійно намагалася прихилити громадян на свій бік мирними засобами, за допомогою пропаганди, яка була усним, письмовим чи художньо-оформленим методом аргументовано пояснити населенню зміст і цілі державної політики. Покликана інформувати, роз'яснювати та переконувати, вона спрямовувалась як на масову аудиторію, так і на конкретні групи адресатів. Водночас у повоєнний період радянські пропагандистські органи більше уваги, ніж раніше, звертали на закордонну реакцію, щоби від початку нівелювати заперечення, які можуть там виникнути. Із цієї ж причини з'явилися спеціальні евфемізми для примусово здійснених державних актів – «репатріація» для повернення, іноді навіть насильного, радянських громадян до СРСР після війни, «евакуація» – для виселення національних меншин із прикордонних районів, «регулювання» – для придушення церков тощо.

Особливу небезпеку для сталінської системи в повоєнний час становило зростання політичної обізнаності населення. Радянські громадяни, які побували на Заході (чи то у складі діючої армії, чи то як вивезені на примусові роботи), тепер могли порівнювати умови життя. Таким чином, міф про перевагу соціалістичної системи втратив здатність переконувати та значно похитнувся. Необхідні були нові аргументи, щоби його реабілітувати та розвивати далі. Відтак пропаганда як важливий елемент політики активно використовувалася й після війни.

Радянські громадяни постійно перебували під тиском пропаганди. Великий масив «державної реклами» організовувався завдяки роботі значного штату працівників. Незліченні агітатори, пропагандисти, члени партії та комсомолу послідовно й систематично залучалися до «рекламної» діяльності на користь держави в набагато більшій кількості, ніж раніше. Сталінська пропаганда спрямовувалася на цільові групи – жінок, молодь, учителів, інші соціальні категорії. Пропагандистська робота провадилася в першу чергу за допомогою преси. Також посилено використовувалося радіо й кіно. Серед традиційних засобів залишалися плакати, транспаранти, нанесені на будинки гасла тощо.

Для Західної України було розроблено спеціальні пропагандистські засоби, теми. Місцевою особливістю було те, що відповідно до потреб населення прикметник «українське» використовувався у пресі, хоча його офіційне вживання заборонялося і переслідувалося ще з часів згортання коренізації як прояв «націонал-українських націоналістичних тенденцій». На відміну від інших частин СРСР, у Західній Україні друкувалися газети, публікувалися звернення керівництва республіки переважно українською мовою. Ця продовжена в окремому регіоні коренізація була покликана переконати українців, що радянська держава враховує національні інтереси всіх своїх громадян. У поєднанні з «українізацією» в УРСР, як і на території інших радянських республік, пропагувався радянський патріотизм та формувався образ Росії як «старшого брата». Таким чином, радянська пропаганда поширювала дві протилежні тенденції, переслідуючи у Західній Україні прагматичні цілі.

Теми, які перебували у центрі уваги післявоєнної пропаганди, інспірувалися подіями війни: прославляння перемоги, радянських успіхів у галузі

зовнішньої політики, заклики до відбудови країни, вибори до Верховної Ради в 1946 р., кампанії колективізації у Західній Україні, боротьба з уніатською церквою й ОУН та УПА. Крім того, Й.Сталін поширював новий, більш ідеалізований власний образ. До «батька народів» відтепер додалася роль «великого тріумфатора над ідеологічним ворогом, генералісимуса і військового генія»¹¹. Культ Й.Сталіна після Другої світової війни поступово відновлювався. За кордоном державна пропаганда здавалася вельми переконливою. Так, репатрійовані та емігранти часів громадянської війни почали добровільно повертатися до СРСР, громадські кола на Заході з захватом сприймали економічні досягнення радянської держави. Однак зайвим буде пояснювати, наскільки державна пропаганда маніпулювала громадянською свідомістю у самому СРСР. Радянські громадяни мали робити вигляд, що вони вірять у політичні гасла, в іншому випадку їх могли запідозрити в нелояльності до влади. При цьому отримати об'єктивні дані про події у країні та світі було просто неможливо, оскільки єдиним каналом були конформістські ЗМІ. Право володіння інформацією належало державі, тільки вона могла визначати, що потрібно знати, а що – ні.

Отже, наповнена старим змістом, але збагачена новими гаслами й формами пропаганда в повоєнній УРСР відігравала роль цільового засобу впливу на маси. Прагматика стала новою рисою в поширенні політичних поглядів. Й.Сталін і надалі широко послуговувався персоніфікацією влади та культом особи як політичним інструментом для підтримки свого режиму також і в радянській Україні. Загалом значення пропаганди після Другої світової війни тільки зросло. Вона наполегливо, диференційовано та цілеспрямовано використовувалася як інструмент влади поряд із насильством і терором.

Мобілізація суспільства

Реалізація ідей і виконання наказів Й.Сталіна вимагало величезної кількості виконавців, яких мобілізували «згори». На відміну від пропаганди, що стимулювала пасивне розуміння політичних подій, мобілізація населення означала його активне залучення з використанням прямого і непрямого насильства до виконання визначених державою заходів. Мобілізації в їх радянському розумінні спрямовувалися в першу чергу на забезпечення промисловості великою кількістю робітників. Крім того вони супроводжувалися залученням працівників до безоплатної праці у вихідні (суботники, недільники), мотивуванням жінок до материнства, необхідністю погашення облігацій держпозик воєнних років і закликами до перевиконання плану. Мілітаризація мобілізаційних кампаній аж ніяк не була випадковою, це видно, зокрема, на прикладі «матерів-героїнь» з більш ніж десятьма дітьми. У зруйнованих війною країнах Західної Європи не можна віднайти аналогічних процесів, які б стосувалися такої великої кількості людей. Уже в 1930-х рр. мобілізації стали поширеним засобом забезпечення трудовими ресурсами індустріалізації. Повоєнний час знову відзначився переміщенням великої кількості людей, які працювали на відбудові країни. Поряд із кваліфікованими та некваліфікованими робітниками такі фахівці, як лікарі, учителі, інженерно-технічні працівники й

¹¹ *Tumarkin N. The Living & The Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia.* – New York, 1994.

інші спеціалісти, а також партійні діячі зі східних областей республіки направлялися у Західну Україну. Трудова мобілізація – процес, характерний для багатьох регіонів країни. Не лише «вільне» суспільство підлягало мобілізації, але й ув'язнені, котрі важко працювали у шахтах, на лісозаготівлях, будівництві доріг.

Хоча трудові мобілізації й передбачали забезпечення житлом у місцях призначення, утім переїзд працівника та інші витрати, пов'язані з новою роботою далеко від попереднього місця проживання не компенсувалися. Держава та вищі органи влади вирішували долі сотень тисяч людей, яких немов будівельний матеріал відправляли у віддалені райони без будь-якого врахування їхніх власних інтересів. За цим стояло переконання керівництва держави, що «людський капітал» перебуває в повному розпорядженні влади, яка одна має право ним керувати.

Мобілізація великої кількості робочих рук стала необхідною умовою швидкої відбудови зруйнованої війною країни. Цей процес, що мав ознаки рабства, можна розглядати як складову повного підпорядкування людини державній владі за часів сталінізму. Працівники прикріплювалися до підприємств, які вони не мали права залишати без дозволу керівництва. При цьому робітникам, як і селянам у міжвоєнний період, не видавали внутрішніх паспортів, а порушення трудової дисципліни суворо каралися. Радянське суспільство, що відрізнялося військовою дисципліною у ставленні до робочої сили, швидко відновилося в нових умовах.

Мобілізація населення була ефективною, оскільки спиралася на командно-бюрократичну систему державного управління, яка після років воєнного напруження проявлялася навіть сильніше, ніж до війни. Уже в 1930-х рр. спостерігався «анахронізм примату політики над економікою, держави над суспільством»¹². У повоєнний час ця закономірність зберігалася довгі роки. Це пояснює виникнення всеосяжної бюрократії, котра проникала дедалі глибше у суспільство та як «номенклатура» вела своє власне життя, гальмуючи будь-який політичний, економічний прогрес.

Суспільна уніфікація

Абсолютна рівність усіх людей була ідеалом, до якого прагнув комунізм. За часів Й.Сталіна радянське суспільство формувалося таким чином, щоби відповідати цій вимозі. Зовні його можна було охарактеризувати як єдину масу, «колектив» чи «актив» на партійному сленгу, що не допускав проявів індивідуальності та плюралізму. Загальний «марш у ногу» визначав колективну поведінку партії. Із метою отримання повного контролю над суспільством радянських громадян усіх вікових категорій було розподілено по уніфікованих організаціях. Починаючи від піонерів і комсомольців та закінчуючи спортивними, мистецькими й культурними спілками – усі громадські об'єднання були одержавленими. Уніфікованими в роки сталінізму були також культура, засоби масової інформації, архітектура, економіка та інші сфери суспільного життя. Демонструвалася така колективність, якій підпорядковувалося все індивідуальне, насамперед у пресі. Хоча рівність усіх громадян пропагувалася як позитивний фактор, насправді режим таким чином переслідував свої власні цілі, адже метою уніфікації була орієнтація населення на державні інтереси, а за часів Й.Сталіна – також на його ідеї. Особливість уніфікації України, а також

¹² *Wolkogonow D. Stalin: Triumph und Tragödie. – Düsseldorf, 1990. – S.738.*

інших радянських «націй», після захоплення більшовиками влади полягала в тому, щоби зробити їх частиною Радянського Союзу, витіснити національну ідентичність і замінити її на радянський патріотизм. Національна уніфікація України стала також однією з причин, чому під час «великої чистки» було змінене майже все керівництво республіки. Після війни ренаціоналізація відновилася. За ждановщини свої посади втратили всі «національні інакодумці».

Водночас осмислення воєнного минулого відбувалося в Україні під гаслом уніфікації. Серед різноманітних груп учасників війни не було жодної диференціації. Відтак створювалося враження, що на боці Радянського Союзу за Й.Сталіна стояли всі нації – українці, росіяни, євреї, білоруси та ін. У процесі розподілу нагород серед представників різних народів СРСР дотримувалися негласного принципу: жоден із них не повинен виділятися або перевершувати росіян, які вважалися «першими серед рівних». Водночас замовчувалося існування антирадянського збройного опору партизанів УПА та інших національних підпільних груп. Оскільки окремий народ не міг займати активної позиції, у статистиці жертв війни не було вказано, що євреї стали жертвами Голокосту, а велика кількість українців була депортована як остарбайтери. Усі підгрупи уніфіковувалися як величезний загаль «радянських громадян». Щоби приховати етнічну належність жертв війни проводилося навмисне заниження кількості загиблих, яку сам Й.Сталін оцінив у 7 млн.

Уніфікація радянського суспільства надавала сталінському режиму величезну перевагу, що полягала в можливості ненасильницького управління населенням. Колективність розширювала масштаби маніпулювання масами, оскільки характеризувалася відсутністю опозиції чи будь-якої протилежної думки, що своєю чергою полегшувало керованість мас.

Модернізація

Модернізація Радянського Союзу передбачала подолання економічної відсталості. При цьому, на відміну від репресій, поряд із пропагандою, мобілізацією та уніфікацією громадян вона була спробою мирними засобами впливати на населення. Найбільшими модернізаційними заходами в радянській історії, які здійснювалися за керівництва Й.Сталіна та супроводжувалися злочинами й величезними людськими втратами, були колективізація та індустріалізація.

Після Другої світової війни модернізація у СРСР набула нової якості. Збільшувався обсяг військового сектору в економіці, оскільки в умовах холодної війни обороноздатність країни повинна була перебувати на високому рівні. Під час війни підприємства ВПК перебазувалися далеко від кордонів, тож у повоєнні роки військова промисловість залишилася там, куди вона була евакуйована, а саме у східній частині СРСР, на території Росії. Таким чином, інші радянські республіки вже не мали до неї доступу.

Модернізація радянської України після Другої світової війни в повній мірі торкнулася західноукраїнських земель¹³. Тут було колективізовано сільське господарство, проведено структурну перебудову промисловості, залучено кваліфікованих робітників з інших районів СРСР. Окрім економічних досягнень,

¹³ Див.: Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998.

сприяння розвитку освіти мало підвищити авторитет радянської влади серед західноукраїнців, тому проводилася боротьба з неписьменністю, створювалися наукові та культурні організації. Незважаючи на ці позитивні починання, які забезпечили прогрес західноукраїнському регіону, владі так і не вдалося переконати більшість людей стати прихильниками ідей сталінської держави.

Націоналізація й денационалізація: українське питання

Із боку українців знову й знову лунали звинувачення на адресу Й.Сталіна в бажанні повністю знищити український народ. Їх підставою стала загибель мільйонів українців від голоду, терору та воєнних лихоліть. Навіть М.Хрущов стверджував, що «вождь народів» не депортував усіх українців тільки через брак місць заслання. Цю заяву необхідно розглядати з урахуванням тогочасної політики «демонізації» Й.Сталіна як єдиної людини, відповідальної за злочини минулих років, за допомогою чого М.Хрущов легітимізував свою владу. Приписувану Й.Сталіну смертельну ненависть до українців треба розглядати диференційовано в контексті післявоєнних подій. З одного боку, марксистсько-ленінська теорія ґрунтувалася на твердженні, що нація як соціальна категорія автоматично зникне при побудові соціалістичного суспільства. Й.Сталін, не звертаючи на це багато уваги, прискорював процес «відмирання націй», просто кидаючи пропагандистів національно-патріотичних ідей у в'язниці. Національну ідею він замінив радянським патріотизмом, утім де-факто насаджувався примат російського шовінізму, перед яким інші народи Радянського Союзу повинні були шанобливо схилитися. З іншого боку, українці не перебували в найгіршому становищі. Їх усе ж таки трактували «молодшими братами» російського народу, тоді як решта націй не мали такого особливого статусу. Однак насправді ця політика в Україні означала переслідування всіх національно-українських тенденцій, що бодай найменше відрізнялися від партійної лінії. Лише партія визначала обсяг розвитку та межі української національної ідеї, яка була жорстко контрольована та регульована.

Після Першої світової війни україномовні громадяни становили більшість населення в Україні. Також тут існувала значна російська громада й інші національні меншини, у тому числі євреї, поляки, німці, білоруси, чехи тощо. Ставлення українців до радянської системи не можна у цілому охарактеризувати як схвалення або заперечення – радше це був прагматизм та адаптація до існуючих умов, які виразно проявилися ще до Другої світової війни. Українці вступали в партію не лише засліплені перспективами коренізації, а й бажаючи обійняти посади в державному апараті. Так, у 1929 р. на республіканському рівні працювало 36%, а на районному – навіть 76% українців¹⁴. Звичайно, для вищих політичних посад обиралися не будь-хто, а «надійні товариші». Навряд чи можна стверджувати, що українців систематично тримали подалі від політичних посад тільки тому, що вони були українцями, та існував ризик проявлення їх «націоналістичних», «антирадянських» позицій. Це рівною мірою стосувалося також і повоєнного періоду, і навіть Західної України, де, як відомо, відкрите протистояння сталінському

¹⁴ *Suny R.G. The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union.* – Stanford, 1993. – P.104; *Rigby T.H. Communist Party Membership in the USSR: 1917–1967.* – Princeton, 1968.

режиму набуло збройної форми. А проте й у цьому регіоні уряд наказував своїм представникам залучати місцевих мешканців до радянського апарату. Однак складність полягала в тому, що дуже мало українців погоджувалися на роботу в органах управління. Тому до місцевої адміністрації запрошували лояльних східноукраїнських партійних діячів. Це підтверджує думку, що вимоги, встановлені для зайняття високих посад на місцевому рівні, не були для українців вищими, ніж для інших національностей. Зрештою після війни в усіх регіонах республіки українці посідали партійні посади, просувалися по партійній лінії. Те, що українці після Другої світової війни, хоча і з великими втратами, були репатрійовані з Західної Європи та «евакуйовані» з Польщі в рамках трансферів населення¹⁵ (а етнічних українців серед відповідальних радянських кадрів у той час була більшість) пов'язувалося також із нестачею робочої сили для відбудови економіки¹⁶. Відтак український народ априорі не відкидався як вороже налаштований щодо держави, а навіть розглядався як важливий економічний чинник.

За правління Й. Сталіна прагнення до незалежної української держави відкрито прокламувалося тільки у Західній Україні. На зменшення активності підпільної боротьби в регіоні вплинули події міжвоєнного періоду та специфіка ідеології ОУН. Водночас Й. Сталін був достатньо передбачливим, щоби після Другої світової війни дозволити принаймні зовнішні атрибути української квазідержавності, яка в рамках радянської федерації залишалася фікцією. Так, існував окремий український уряд, але він повністю підпорядковувався диктату Москви, де ухвалювалися важливі політичні рішення. Після війни радянська Україна також отримала відомство внутрішніх справ, новий гімн та герб. Те, що УРСР виступала як політично активний суб'єкт, особливо стало у пригоді при заснуванні Організації Об'єднаних Націй. Для радянського уряду було вигідно, щоби поряд із Росією та Білорусією Україна також отримала право голосу у цій міжнародній організації.

Узагальнюючи на основі вивчення української ситуації радянський післявоєнний період можна дійти такого висновку: після Другої світової війни сталінізм в Україні у своїх цілях та формах прояву значною мірою залишався таким, як і раніше, проте дещо змінився в методах, на вибір яких впливали як внутрішні обставини, так і нові зовнішньополітичні міркування.

¹⁵ Щодо польсько-українського трансферу населення див.: Przesiedlenie ludności Polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947. – Warszawa, 1999; Repatriacja czy deportacja: Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSRR 1944–1946. – Т.1: Dokumenty 1944–1945. – Warszawa, 1996; Т.2: Dokumenty 1946. – Warszawa, 1999; Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2: Переселення поляків та українців, 1944–1946. – Варшава; К., 2000.

¹⁶ Щодо репатріації до СРСР див.: Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайгеров на чужбине и на родине. – Москва, 2002; Арзамаскин Ю. Заложники Второй мировой войны: Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. – Москва, 2001.

Based on the Ukrainian situation researches author tries to generalize the postwar period of Soviet power. The process of recovery and stabilization of the Stalinist system in the Republic and such its components as the role of state and party, postwar party rebuilding, management system forming, methods of power, terror and violence, national aspects etc are lightening up.

В.О.КРУПИНА*

**«ЖЕРТВ БАГАТО,
А В ГАЗЕТАХ НІЧОГО НЕ ПИШУТЬ...»
(КУРЕНІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 13 БЕРЕЗНЯ 1961 Р. В КИСВІ)****

На підставі архівних документів розглядається аварія техногенного характеру, що трапилася в Києві, у районі Бабиного Яру 13 березня 1961 р. Значну увагу приділено передумовам, обставинам, наслідкам Куренівської трагедії. Висвітлюються дії влади з урегулювання ситуації довкола Бабиного Яру й будівництва нових захисних споруд.

В історії України ХХ ст. київське урочище Бабин Яр зазвичай асоціюється з жертвами німецької окупації, коли з вересня 1941 по жовтень 1943 рр. на цьому місці було розстріляно майже 100 тис. осіб переважно єврейської національності. Водночас із Бабиним Яром пов'язана ще одна трагедія, що мала місце 13 березня 1961 р., коли наміта в це місце піщано-земляна маса накрила житловий масив Куренівка. Ця дата привертає увагу громадськості здебільшого напередодні роковин сумної події. Комплексні дослідження трагедії наразі відсутні, хоча публікації О.Анісімова та Т.Євстаф'євої дещо заповнюють цю прогалину¹. Комплексне видання «Бабин Яр: людина, влада, історія», що поєднує у собі аналітичну і документальну складову, висвітлює історію Бабиного Яру після окупації, перипетії, пов'язані з цим «місцем пам'яті» у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., у тому числі катастрофу 13 березня 1961 р. та ліквідацію її наслідків.

Куренівська трагедія є чи не першою техногенною аварією в Україні новітньої доби. Досягнення науково-технічного прогресу дали можливість людині перетворювати природу, підкорювати гори і навіть космос, сягати дна морів та океанів. Попри ці успіхи вона залишилась об'єктом планети Земля, беззахисною перед природним катаклізмом. Що вже й говорити про техногенні аварії! Створені людиною механізми, пристрої, інженерно-технологічні рішення полегшують життя і діяльність, водночас вихід їх із ладу часто обертається жертвами. Саме так і трапилося в Бабиному Яру, коли спроба перетворення його на корисну площу обернулася загибеллю людей.

* Крупина Віктор Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України другої половини ХХ ст.

** Стаття написана в рамках підготовки Інститутом історії України НАНУ збірника документів і матеріалів «Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в Києві: причини, обставини, наслідки» (К., 2012).

¹ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис: Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... – К., 2000. – 90 с.; Анісімов А. Киевский потоп: Куренёвская трагедия 13 марта 1961 года. – К., 2003. – 98 с.; Бабин Яр: человек, власть, история: Док. и мат.: В 5 кн. – К., 2004. – Кн.1: Историческая топография: Хронология событий. – 2004. – 597 с.; Євстаф'єва Т. Куренівська трагедія: Як і чому це сталося (до 50-річчя катастрофи) [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/03/13/31140/>

Попри ті чи інші плани облаштування Бабиного Яру в першій половині ХХ ст. він зберігав свої обриси². Проекти з будівництва тут доріг реалізовано не було. У 1950 р. постало питання звільнення кар'єрів Петровських цегельних заводів №1 і №2 від невиробничих земляних порід. Розглядалися два варіанти – скидання їх у заплаву Дніпра та складування у від'ярки Бабиного Яру. Останній являв собою рівчак довжиною 2,5 км й глибиною від 10 до 50 м. Будучи розташованим майже у центральній частині міста, яр створював певний дискомфорт і господарсько-транспортні незручності. З огляду на економічну вигідність, більшу технологічну доступність Міністерство промисловості будівельних матеріалів УРСР схилилося до другого варіанту. Свою роль зіграв і фактор часу, який змушував виробничників зважати на швидше виконання планів. У ході обговорення цього питання в міністерстві наголошувалося на необхідності узгодити рішення з Київською міською радою депутатів трудящих. У 1950 р. міська влада підтримала пропозицію замивати перший і другий від'ярки, що дозволяло позбутися яру глибиною десятки метрів і при цьому налагодити зручне транспортне сполучення між Куренівкою і Лук'янівкою. В аргументах як однієї, так і іншої сторони фігурували суто прагматичні розрахунки господарсько-економічного характеру, відверте ігнорування пам'яті сотень тисяч осіб, замордованих тут під час війни.

Як могло статися так, що місце, де знайшли свій останній пристанок близько 100 тис. жертв, почали заливати піськово-земляною масою? Довгий час на трагедію Бабиного Яру 1941 р. в історії єврейства було накладене табу. Водночас, як указує В.Нахманович, «сукупні масштаби Голокосту перетворили його (Бабин Яр – В.К.) на одну з найбільших (на думку євреїв та західного світу – взагалі унікальну) трагедій ХХ ст. та всієї історії людства. А відтак він вимагав посиленої фіксації в пам'яті не лише його жертв і свідків, а й багатьох поколінь нащадків, у тому числі за допомогою меморіалізації місць трагедії та перетворення найбільш визначних із них на загальні символи»³. Натомість у Радянському Союзі спостерігалася протилежна ситуація: офіційний дискурс волів не помічати особливо трагічну символіку цього місця. Політика вибіркової історичної пам'яті вилучила Бабин Яр із пантеону офіційних жертвних місць, що виглядало дуже дивно з огляду на добру задокументованість злочину та його локалізацію практично у центрі української столиці. Причину такого парадоксу В.Нахманович убачає у характері культивованої у СРСР ієрархії жертвності: «Визнання винятковості трагедії євреїв під час війни порушувало тезу про те, що нацистський терор був спрямований передовсім проти слов'янських народів, які й зазнали наймасштабніших втрат. Жертви мали бути розподілені «справедливо» між усіма «братніми народами Радянського Союзу» відповідно до їх частки у складі

² Детальніше див.: Бабин Яр: человек, власть, история: Док. и мат. – Кн.1. – С.66–73.

³ *Нахманович В.Р.* Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя київської масакри 29-30 вересня 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.109.

населення»⁴. Трагедія Бабиного Яру періоду окупації підважувала офіційну версію жертвовності війни.

У 1952 р. виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих дозволив заповнювати пульпою і третій від'ярок. У другій половині 1950-х рр. об'єми транспортованої пульпи⁵ в Бабин Яр коливалися у межах кількох сотень кубічних метрів щорічно. Яр заповнювався піщано-земляною масою, лінія його рельєфу вирівнювалася. За задумом, намита піщано-земляна маса мала консолідуватися, перетворюючи колишній яр на корисну територію. Виконавцем зазначених робіт Київське відділення тресту «Союзгідромеханізація» обрало Київське спеціалізоване управління №610.

Процедура намиву Бабиного Яру мала такий вигляд. Із кар'єрів Петровських цегельних заводів пульпа перекачувалася в яр по трубах завдовжки 1,5–2,8 км. Технологія робіт передбачала вісім годин намиву, вісім годин відстоювання води і стільки ж часу на її відкачування. Для відведення технологічної води у р. Сирець на намитих ділянках було збудовано водовідводні колодязі. Замив відрогів Бабиного Яру проводився небездоганно. Зокрема, лист начальника спецінспекції Подільського району м. Києва Глушченка начальника Київського відділення гідромеханізації Б.Цепенюку та директорів заводууправління Петровських цегельних заводів Брацилу від 11 лютого 1957 р. констатував порушення технологічних вимог у частині водовідведення, перманентний «аварійний стан» канами Бабиного Яру, причому висловлені зауваження через чотири роки стали фатальними: «Канави заливається і вода разом з піском виходить із берегів і затоплює прилеглі території підприємств і організацій»⁶.

Наступного року ситуація довкола Бабиного Яру розглядалася київською міською владою знову з огляду на потребу остаточного облаштування території. Зважаючи на поступове заповнення пульпою трьох відрогів і необхідність узгодження остаточних параметрів робіт виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих конкретизував виробничі завдання. Встановлювалися чіткі відмітки для заповнення яру пульпою на позначці 158–166 м, тобто в рівень земної поверхні. Окрему увагу виконком звернув на відведення поверхневих вод із верхів'їв Бабиного Яру, зобов'язавши інститут «Київпроект» невідкладно скласти необхідну технічну документацію.

Фатальним для мешканців мікрорайону Куренівка Подільського району Києва став понеділковий ранок 13 березня 1961 р., коли близько 650 тис. кубометрів намивної маси – відходів цегельних заводів – подібно лавині зійшли з Бабиного Яру на житловий масив, виробничі приміщення і трамвайне депо ім. Красіна. Передані очевидцями подробиці приголомшують швидкістю сходження пульпи та безпорадністю тих, хто в той трагічний ранок опинився у смертельній зоні: восьми – десятиметрова маса зі швидкістю 3–5 м/с за півгодини

⁴ *Нахманович В.* Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси.* – Кн.2. – К., 2011. – С.808.

⁵ Пульпа – технологічна рідина, яка містить тверді часточки мінеральної сировини, ґрунту і гірської породи.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5360. – Арк.8.

накрила площу понад 30 га, руйнуючи на своєму шляху житлові споруди, виробничі приміщення, транспортні засоби, змітаючи людей.

Того ж дня перший секретар ЦК КПУ П.Шелест у своєму щоденнику занотував: «Поїхав на місце катастрофи. Картина жахлива. Усе залито водою, мулом, піском на 2,5-3 м. Люди рятуються на дахах будинків, деревах. Я тут уранці проїздив усього хвилин за 15-20 до катастрофи і випадково її оминув»⁷. Як описувала обстановку очевидець Н.Вовк: «Від парку ім. Фрунзе до Подільського спуску простяглася страшна рівнина, де колись був трамвайний парк, завод, маленьке містечко з вагонів, старі житлові будинки. Нічого цього не було... Все було під страшною товщею грязюки. У ній порпались люди. Хто сам рятувався, кого рятували інші. Багатьох просто неможливо було врятувати. Крики і стогін не вщухали»⁸.

Попри раптовість сходження пульпи з Бабиного Яру цьому передували події, які можна кваліфікувати як сигнали про підвищену небезпеку. За свідченнями очевидців, ще з суботи 11 березня з Бабиного Яру сходила вода, заливаючи підвали приватних будинків, що викликало занепокоєння мешканців. Удосвіта 13 березня житловий масив Куренівка та трамвайне депо ім. Красіна протягом майже двох годин заливало водою з верхніх ділянок наміву Бабиного Яру. Для її відкачування прибули дві пожежні машини, які згодом були пошкоджені. Вода паралізувала рух транспорту на прилеглому районі вул. Фрунзе, виник затор із кількох трамваїв, автобусів, тролейбуса. Звертає на себе увагу й невинуватке перебування в районі аварії в момент руйнування греблі першого секретаря Подільського райкому КПУ П.Маршала, який «прибув (!) у район протікання води через вулицю Фрунзе о 8 год. 30 хв.»⁹. Імовірно, зранку до нього надійшла інформація про загрозливий витік води з яру, тож він вирішив ознайомитися з обстановкою. Перед аварією на місці затоплення водою з'явилося також кілька міліціонерів, які регулювали рух, що свідчить про досить потужний «сигнал» про небезпеку, розшифрувати який вчасно й ужити заходів безпеки не вдалося.

Руйнація гідровідвалів трапилася в ранковий час – приблизно з 8 год. 30 хв. до 9 год. На нашу думку, ця обставина дещо зменшила кількість загиблих. У зоні затоплення опинилося 298 жител, у т.ч. 163 - у приватних володіннях, в яких проживали 353 сім'ї. Оскільки ще у 1953 р. Рада Міністрів УРСР привела початок і кінець робочого дня в державних і радянських органах, на підприємствах, в установах тощо до звичного для нас часу – з 9-ї (або 10-ї) до 18-ї (або 19-ї) год., можна припустити, що в момент виносу пульпи більшість мешканців небезпечної зони перебували поза помешканнями, у дорозі до місця роботи. З іншого боку, для частини киян шлях на роботу пролягав саме вул. Фрунзе і вони, будучи мешканцями інших мікрорайонів, стали жертвами аварії. Зокрема, загинули пасажирів автобуса із смт Димер. Певна кількість осіб загинула у трамваях, що скупчилися на вул. Фрунзе у фатальний час. Уже зранку того дня на роботі перебувало кілька десятків працівники депо ім. Красіна, 50 з яких загинули. Однак вважаємо, що винос пульпи в нічний

⁷ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2011. – С.215.

⁸ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. – С.41.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5359. – Арк.29.

час, коли б усі 353 сім'ї в повному складі перебували вдома, означав би суттєве збільшення кількості жертв.

Питанням організації рятувальних робіт та екстреної допомоги займалася урядова комісія, яку очолив секретар ЦК КПУ І.Казанець. У щоденних довідках він інформував президію ЦК про проведену роботу. Уже за перший день ліквідації наслідків було знайдено 40 тіл загиблих, 917 осіб були евакуйовані¹⁰. У міру очищення території від винесеного ґрунту кількість жертв зростала. В останній відомій на сьогодні довідці від 25 березня І.Казанець повідомляв президію ЦК КПУ про загибель 137 осіб. По суті, комісія виконувала координуючі функції між різними службами і відомствами у ході очищення території й наданні допомоги потерпілим.

Для з'ясування причин аварії у третьому від'ярку Бабиного Яру була створена державна експертна комісія, яка 14 березня приступила до роботи. До її складу на чолі з президентом Академії будівництва і архітектури УРСР академіком П.Бакумою ввійшли інженери, учені, фахівці-гідротехніки. Отримавши завдання у стислі терміни підготувати висновок комісія ознайомила з аварійною ділянкою на місці, затребувала необхідні документи, що проливали світло на обставини прийняття дозвільних рішень, заслухала пояснення проектної й будівельної організацій тощо. Підготовлений висновок однозначно указував на недосконалість проекту передачі рідких ґрунтів, який у масштабі СРСР був експериментальним, і порушення технології наливних робіт.

Було встановлено, що при складуванні відходів Петровських цегельних заводів у Бабиному Яру відбулися суттєві відхилення від планових завдань. Зокрема, водовідвідний колодезь у третьому від'ярку мав одну трубу діаметром 450 мм замість двох такого ж поперечнику, сам колодезь був у занедбаному стані, напередодні аварії налив проводився 16 год. замість 8 передбачених, тоді як останні 4–5 днів вода з наливу не відкачувалася взагалі. Не повною мірою враховувався гранулометричний склад ґрунтів, складованих у від'ярки, їх довготривала консолідація. Із поля зору проектувальників випала важлива деталь – наявність підземних вод у районі третього від'ярку, що робили питання водовідведення надзвичайно важливими. Сукупність цих факторів за умови недогляду виконавців і призвела до перенасичення намітої в яр пульпи водою, яка, розмивши нижню дамбу, легко привела в рух інші наміті ґрунти, що не встигли як слід ущільнитися. Як підсумував член спеціальної комісії Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва співробітник Академії будівництва і архітектури УРСР О.Філахтов, катастрофа була неминуча: «Події просто прискорились. Вони все одно коли-небудь настали б»¹¹.

Більше того, комісія встановила, що «технічний проект гідромеханізації розкривних робіт на глиняному кар'єрі Петровського цегельного заводу №1 не був розглянутий і затверджений в установленому порядку як в Міністерстві промисловості будівельних матеріалів УРСР, так і в Київському міськвиконкомі»¹². За свідченням начальника інженерного відділу управління міського архітектора Києва І.Побігайло, проектні організації недостатньо інформували міську владу

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5358. – Арк.22.

¹¹ Там само. – Спр.5360. – Арк.20.

¹² Там само. – Спр.5359. – Арк.12.

про перспективу намитих ґрунтів. Хоча Київський міський виконавчий комітет не заперечував проти складування розкривних порід, але «повного комплексного проекту з ведення робіт [місто] ніколи не отримувало, а відповідно і не могло затверджувати», погоджуючи лише його окремі параметри¹³. Підготовлений комісією висновок констатував, що «аварія споруди стала, в основному, наслідком дефектів проектних рішень, своєчасно не виявлених через порушення встановленого порядку проведення експертизи і затвердження проекту, а також наслідком дефектів у провадженні будівельних робіт»¹⁴.

Проектні та технологічні прорахунки замиву Бабиного Яру відходами Петровських цегельних заводів були посилені «людським фактором». Очевидна недбалість відповідальних осіб спеціалізованого управління №610, які не забезпечили належного нагляду й контролю за здійсненням гідронамивних робіт. Далися взнаки й особливості радянської планово-командної економіки. За даними КДБ при Раді Міністрів УРСР, ще наприкінці 1960 р. відроги Бабиного Яру були заповнені до проектних відміток, проте невідповідність нового місця складування пульпи – Реп'яхового Яру – штовхала Київське спеціалізоване управління №610 продовжувати замивати Бабин Яр¹⁵. При цьому виробничі плани цінувалися вище за людське життя, потенційна небезпека для мешканців мікрорайону ігнорувалася. Безвідповідальною є поведінка київських управлінців, які, за свідченнями сучасників, знехтували неодноразовими «сигналами» про витік води з Бабиного Яру на житловий масив і трамвайне депо ім. Красіна, розташовані поряд. У підсумку за колективну провину зазнали покарання і були засуджені проектувальники та відповідальні особи організації-виконавця гідронамивних робіт, тоді як жоден службовець столичного міськвиконкому засуджений не був.

Гігантська за масштабом і трагічна за характером подія у столиці радянської України не могла залишитися непоміченою її мешканцями. Каналами «народної правди» новина про аварію швидко поширилася Києвом, надовго потрапивши в категорію основних. Як свідчило інформаційне повідомлення КДБ від 16 березня, «аварія в Подільському районі продовжує перебувати у центрі уваги мешканців м. Києва»¹⁶. Така ситуація тривала досить довго. За відсутності офіційних повідомлень новина про події на Куренівці швидко обросла здогадками, перекрученнями і перебільшеннями. До першого радіоповідомлення про аварію (16 березня!) у центрі громадської думки перебували причини й обставини цієї надзвичайної події. Висловлювалися здогадки про «помсту трупів євреїв», розстріляних тут нацистами восени 1941 р.¹⁷, аварія пов'язувалася з «карою

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5360. – Арк.53.

¹⁴ Там само. – Спр.5359. – Арк.14.

¹⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.10. – Арк.26.

¹⁶ Там само. – Арк.4.

¹⁷ Бабин Яр – місце нацистського геноциду в роки Другої світової війни, де з 29 вересня 1941 по жовтень 1943 рр. гітлерівці знищили понад 100 тис. осіб. Спочатку масово розстрілювали населення єврейської національності. Під приводом виселення євреїв із Києва їм було наказано підготуватися до виїзду 29 вересня 1941 р., проте прибулих для відправки відвели до Бабиного Яру, де всіх убили. За час окупації в Бабиному Яру знищено понад 50 тис. євреїв, десятки тисяч українців, росіян, ромів та ін.

Божою» через закриття Києво-Печерської лаври¹⁸, акцентувалася увага на поінформованості київської міської влади й особисто О.Давидова про наявність проблем у водовідведенні з Бабиного Яру, зображувалися гіперболізовані або ж вигадані деталі тих рокових подій. Схожі висловлювання зустрічалися й у приватному листуванні, перлюстрованому КДБ.

Влада виявилася неготовою визнати факт трагедії, оперативно дати роз'яснювальну інформацію щодо ранкових подій понеділка 13 березня 1961 р. «Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть, навіть у “Вечірньому Києві” нічого немає», – скаржилася невідома дописувачка у листі, перлюстрованому КДБ¹⁹. Це було далеко не єдине вираження подиву позицією міської влади. Громадську думку мешканців столиці того часу досить влучно висловила радіостанція «Свобода» 25 березня: «З почуттям глибокого смуту, на жаль, зливається почуття обурення». І додала власний коментар: «Наше обурення з приводу тих методів замовчування, які практикує комуністичний режим в Україні»²⁰. Мовчання київського керівництва на фоні поширення містом чуток, домислів про трагедію викликало невдоволення та обурення громадян. До крайніх проявів не доходило, проте висловлювання набували радикальності і категоричності.

Імовірно, саме з підказки спецорганів партійне і радянське керівництво УРСР санкціонувало повідомлення по Українському радіо 16 березня, в якому до мешканців столиці республіки доводилася лаконічна інформація, що «частина району Куренівка зазнала пошкоджень і руйнувань унаслідок раптового сповзання ґрунту і проникнення вод із Сирецького яру», про травмування 139 і загибель 53 осіб, проведення заходів з ліквідації наслідків та надання допомоги постраждалим тощо. Хоча радіоповідомлення спиралося на щоденні довідки голови урядової комісії І.Казанця до президії ЦК КПУ і, по суті, було правдивим, відгуки киян свідчать про недовіру до офіційної інформації щодо кількості жертв.

Радіопередача внесла корективи у спрямованість громадської думки населення, переключивши увагу з причин і обставин аварії на її винуватців, оцінку кількості жертв. Як і раніше, громадяни висловлювали гостре невдоволення діяльністю голови виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих О.Давидова, який нібито недооцінив попередження про підозрілий витік води з яру, одноставно вважали озвучену кількість жертв применшеною. Цікаво, що інформаційні донесення КДБ містять посилення людей на відомості «ворожих голосів» – радіостанцій Бі-Бі-Сі, «Свобода», довіру до наведеної ними кількості жертв – близько 2 тис. осіб. Перші відомості про трагедію чимало людей отримали навіть у день аварії саме від цих джерел²¹. Наявні інформаційні

¹⁸ Після невдалої спроби закриття Києво-Печерської лаври 1954 р., влада провела підготовчу роботу з припинення її діяльності. Наприкінці 1960 р. радянське керівництво поновила наступ на цю православну святиню. Спеціальна комісія Київської міської ради депутатів трудящих дійшла висновку про аварійний стан лаврських споруд, що загрожувало обвалами та людськими жертвами. 18 лютого 1961 р. Київська міськрада ухвалила постанову про розірвання угоди з адміністрацією лаври на оренду та експлуатацію приміщень. Києво-Печерський монастир припинив свою діяльність 9 березня 1961 р. Із шести ченців, що перебували в ньому тоді, трьох було переведено до інших київських церков, решту взяло на утримання єпархіальне управління.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.10. – Арк.86–93.

²⁰ Там само. – Арк.107.

²¹ *Анісімов О.Л.* Куренівський апокаліпсис. – С.66–67.

зведення республіканського КДБ фіксують перше повідомлення радіостанції «Свобода» про події на Куренівці лише 25 березня²².

Рада Міністрів УРСР доволі швидко відреагувала на Куренівську трагедію. Прийнята 16 березня 1961 р. постанова «Про ліквідацію наслідків сповзання ґрунту і проникнення вод із Сирецького яру» визначала загальні напрямки діяльності владних структур із ліквідації наслідків аварії. Зокрема, уряд зобов'язав Київський міський виконавчий комітет, республіканські міністерства комунального господарства, фінансів, зв'язку, Держплан УРСР, Київський раднаргосп, Українські республіканські контори Держбанку і Будбанку в короткі строки надати всебічну допомогу потерпілим громадянам. Належало здійснити невідкладні заходи з відновлення нормальної роботи об'єктів, установ, транспорту, що розташовувалися в зоні аварії і зазнали ушкоджень, відповідні органи мали забезпечити виплату страхових сум громадянам, профінансувати відбудовно-ремонтні роботи з ліквідації наслідків аварії за спрощеною технічною документацією²³.

Постанова від 16 березня лише санкціонувала заходи з ліквідації наслідків (які вже провадилися), тоді як спільна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 20 березня 1961 р. «Про заходи з ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі Куренівки м. Києва» встановлювала чіткі завдання. Зокрема, було розширено перелік необхідних дій, визначено відповідальні міністерства, відомства та організації. Весь комплекс відбудовних робіт «із ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі Куренівки м. Києва, закріплення Сирецького Яру, очистки території району затоплення і відбудови пошкоджених будівель і споруд» покладався на Міністерство будівництва УРСР. Науково-методичне забезпечення пошукових і проектних робіт ставало обов'язком Укрдїпроводгоспу із залученням Українського державного інституту інженерно-технічних розробок, Геотопозйомки і Укрводоканалпроекту. Міністерство автотранспорту і шосейних шляхів УРСР мало забезпечити відбудовні роботи автотранспортом. Фінансові завдання належало розв'язати українським республіканським конторам Держбанку і Будбанку²⁴.

18 березня київські слухачі Українського радіо отримали другу порцію новин про події 13 березня. Цього разу спрямованість радіоповідомлення дещо змінювалася. Ішлося переважно про заходи влади з ліквідації наслідків «пошкоджень», а вони виглядали вагомо: «Повністю очищено вулицю імені Фрунзе, по якій відновлюється рух автотранспорту; закінчується відбудова трамвайної колії, по якій почнеться регулярний рух з 20 березня». Спеціальна урядова комісія повідомляла слухачам про отримання потерпілими родинами 392 квартир, наявність 72 загиблих та 143 осіб, направлених до лікарні. Друге радіоповідомлення Українського радіо про аварію на Куренівці громадську думку суттєво не змінило. Як і раніше, мешканці обурювалися діяльністю О. Давидова, вважали радіопередачі «відвертою брехнею» з огляду на значне зниження кількості жертв, висловлювали довіру закордонним радіостанціям. Схвальні

²² ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.10. – Арк.106–108.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.9. – Спр.8296. – Арк.145–147.

²⁴ Там само. – Спр.8299. – Арк.191–193.

відгуки торкалися оперативності ліквідації наслідків виносу ґрунту і надання матеріальної допомоги потерпілим.

Як і попереднього разу, інформаційне повідомлення Українського радіо кваліфікувало ранкові події 13 березня 1961 р. у Подільському районі Києва як «раптове сповзання ґрунту і проникнення вод з Сирецького яру». Таке завуальовано-обережне офіційне означення аварії було закономірним як з огляду на розслідування її причин, що проводилося, так і зважаючи на політико-пропагандистський ефект від події, новина про яку привернула увагу в тому числі іноземних журналістів і дипломатів США.

Власне, роботи з очищення територій від винесеного розрідженого ґрунту розпочалися одразу після трагедії. Зону лиха огородили, зруйновані будинки та адміністративно-господарські приміщення розбиралися, вивозився бруд, ремонтувався тротуар і т.д. До відбудовних робіт залучалися київські будівельні організації, трести Укрескавація, Дніпроспецбуд та управління будівництва Донбасканалбуд. Як робочу силу використовували військовослужбовців Київського гарнізону та внутрішніх військ МВС, пожежників, міліцію, будівельні організації, громадськість, причому останні виконали вдвічі більше трудоднів, аніж працівники спецуправлінь. Завдяки значним людським ресурсам і використанню численної техніки, які працювали цілодобово, уже 15 березня було відновлене водо- та газопостачання навколишніх територій, запрацювала електромережа. 20 березня по вул. Фрунзе пішли трамваї. До липня було вивезено 326 тис. кубометрів пульпи²⁵.

Партійні, радянські та господарські органи влади провадили роботу з потерпілими. Жителів, що втратили свої домівки, спочатку розмістили у трьох навколишніх школах і клубі взуттєвої фабрики №4. Влада подбала про забезпечення їх харчуванням, медичним обслуговуванням, надала допомогу необхідними речами. 396 сімей отримали першу допомогу в розмірі 48 800 руб., фінансові органи займалися пошуком грошей для виплат страхових сум та компенсацій. Наявні документи дозволяють стверджувати про достатню матеріальну компенсацію постраждалим, чого не можна сказати про моральний бік справи. Хоча з перших днів ліквідації наслідків аварії було відомо про 33 загиблих, співчуття Київської міської ради депутатів трудящих і міського комітету КПУ, партійних та громадських організацій, підприємств, установ було опубліковане майже через тиждень, коли офіційна кількість жертв уже становила 125 осіб, ще 135 одужували або ж перебували у лікарнях.

У перших інформаційних повідомленнях на адресу партійного керівництва КДБ зафіксувало цікаву інформацію, що, прагнучи уникнути відповідальності, «деякі співробітники Міністерства будівництва УРСР, організації якого проводили роботи по наміву пульпи, дізнавшись про те, що прокуратура проводить розслідування цього факту, намагаються представити причину катастрофи як «стихийне лихо»²⁶. Зрештою, цю версію й було взято на озброєння: вона присутня у радіопередачах, повідомленні урядової комісії про закінчення розслідування причин аварії намитих земляних мас тощо. В офіційних документах Куренівська трагедія позначалася завуальовано – «сповзання ґрунту і проникнення вод з

²⁵ Державний архів м.Києва (далі – ДАК). – Ф.1446. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.17.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.10. – Арк.35–36.

Сирецького яру», «затоплення і руйнування в районі Куренівки», тоді як документи організаційно-розпорядчого характеру мають точнішу дефініцію катастрофи – «аварія на Куренівці», «аварія з людськими жертвами», «катастрофічне посування земляних мас», «аварія, що виникла внаслідок сповзання ґрунту з Сирецького яру». Версія стихійного лиха робила розслідування не таким гострим і дозволяла списати все на нещасливий збіг обставин, дію природних факторів, ховаючи справжню причину.

У подібних випадках радіоповідомлення є оптимальним засобом інформування населення. З одного боку, певним чином наводяться окремі дані, вгамовується «інформаційний голод», але з іншого – усна інформація запам'ятовується гірше, перекручується і стирається з пам'яті швидше. Радіопередачі дозволяли владі створити люфт перед оприлюдненням офіційної версії подій 13 березня 1961 р. у Подільському районі Києва.

Офіційне «Повідомлення Урядової комісії про закінчення розслідування причин аварії намитих земляних мас у Бабиному Яру і заходи по ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі Куренівки м. Києва» було оприлюднене лише 31 березня 1961 р. Це було перше й останнє актуальне повідомлення в друкованих ЗМІ про катастрофу. Офіційна версія визнавала помилки проекту наміву і порушення технології виконання робіт, що призвели до великого насичення водою нижніх шарів наміву і зосередження значної кількості води у верхів'ях яру, прориву дамби. У результаті аварії, підсумовувала спеціальна урядова комісія, «зруйновано або серйозно пошкоджено 22 приватних одноповерхових дерев'яних будинки, 5 двоповерхових і 12 одноповерхових дерев'яних будинків державного житлового фонду і два одноповерхових гуртожитки барачного типу», що навіть непосвяченим вказувало на значні масштаби руйнувань. Згідно з офіційним повідомленням, жертвами аварії стали 145 осіб. «Загальна матеріальна шкода від затоплення і руйнувань» оцінювалась у розмірі 3,7 млн руб.²⁷

Висновок урядової комісії містив багато правди про причини і наслідки аварії на гідровідвалах, проте, по-перше, правду далеко неповну, а по-друге, включав свідому неправду. Він наводив доволі детальний виклад причини, обставин, масштабів руйнувань, кількість постраждалих людей та об'єктів, перелік ужитих заходів тощо, однак підбити підсумки Куренівської трагедії 13 березня 1961 р. у Києві непросто, адже у відлунні дослідження цієї події є відчуття певної незавершеності. В оцінці кількості жертв варто спиратися на дані першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, який стверджував, що загинуло 198 осіб і 250 було травмовано²⁸. Ці цифри можна поставити під сумнів у бік збільшення, адже з місця затоплення було видалено лише половину з 650 тис. кубометрів пульпи, тоді як решта її була перелопачена екскаваторами і використана для підвищення рівня планувальної відмітки району затоплення²⁹. Гіпотетично, під завалами в товщині винесеної пульпи могли також залишитися тіла загиблих.

У зібраних КДБ інформаційних повідомленнях про реакцію громадян на катастрофу спостерігається суцільна недовіра до озвученої владою кількості жертв. Дуже часто громадяни називали цифру 1,5–2 тис., яка не підтверджується

²⁷ Вечірній Київ. – 1961. – 31 березня. – С.3.

²⁸ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду». – С.216.

²⁹ ДАК. – Ф.1446. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.17.

наєвними на сьогодні документами. Невідоме також і джерело інформації закордонних радіостанцій, які вказують на кілька тисяч жертв аварії. На думку О.Анісімова, Куренівська трагедія забрала життя 1500 осіб³⁰.

Водночас за рамками «Повідомлення Урядової комісії...» залишилося свідчення І.Побігайло про незатвердження в установленому порядку проекту гідронамиву Бабиного Яру, про недбалість із боку відповідальних осіб, про бездіяльність київської міської влади, що, звісно, у разі оприлюднення справило б вибуховий ефект на громадськість. Урядова комісія дещо занижила площу затоплення пульпою – 25 га, тоді як наявні документи свідчать про щонайменше 30 га. Зрештою, вирішальним чинником, що спровокував розмив перемички третього відрогу Бабиного Яру та укосів намиву, називалася дія «сильного вітру, швидкість якого в день аварії досягла 20 м/с», хоча ще 22 березня Київське бюро погоди поінформувало комісію, що зранку 13 березня швидкість вітру сягала 7–9 м/с³¹. Дещо завуальований характер має термін «матеріальна шкода», грошовий вимір якої не корелюється ані з «матеріальними збитками», ані з вартістю робіт із «ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі Куренівки м. Києва». Ці та інші приховані деталі й перекручені дані, що містилися в офіційному повідомленні урядової комісії, мали на меті применшити масштаби трагедії, не провокувати соціальну напругу в місті.

Закінчувалося «Повідомлення Урядової комісії...» інформацією про притягнення до відповідальності винних в аварії осіб. Довідка прокурора УРСР Д.Панасюка від 22 березня свідчить, що арештовано й притягнуто до кримінальної відповідальності начальника спеціалізованого управління «Гідробудмеханізація» №610 Б.Цепенюка, головного інженера цього ж управління Д.Іванченка, головного інженера тресту Укрголовспецбуд Є.Ромаська³². Окрім них, визнано винними й засуджено до різних термінів позбавлення волі начальника виконробської ділянки Є.Ратьковського, головного спеціаліста відділу гірничих та земляних робіт Московського інституту «Проектгідромеханізація» К.Шепеленка та головного інженера проектної контори «Будгідромеханізація» (м. Москва) І.Аніксеева (Аніксеева). Останні – за випуск технічного проекту з помилками. Судова колегія з кримінальних справ Київського обласного суду інкримінувала їм злочин за ст.165, ч.2 – зловживання владою або службовим становищем, що призвели до важких наслідків³³. За даними О.Анісімова, згідно з офіційним повідомленням Київського обласного суду, матеріали кримінальної справи було знищено «за давністю терміну зберігання»³⁴.

Чимало дорікань, обурень і скарг у ті дні пролунало на адресу голови виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих О.Давидова. У громадській думці він вважався головним винуватцем трагедії. Колишній архітектор проектного інституту обслуговування штабів Київського військового округу Ю.Білоус згадував, що коли О.Давидов з'явився у школі на вул. Фрунзе (де розташовувався пункт реєстрації постраждалих і працювала житлова комісія міськвиконкому), «люди, які заповнили майданчик перед школою, накинулись на нього з кулаками. Охорона швидко заштовхала його в машину, він негайно

³⁰ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. – С.12.

³¹ ДАК. – Ф.1446. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.3.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5358. – Арк.50.

³³ Євстафьева Т. Куренівська трагедія: Як і чому це сталося (до 50-річчя катастрофи)

³⁴ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. – С.11–12.

поїхав і більше тут жодного разу не з'явився»³⁵. За відсутність контролю з боку Київського міського виконавчого комітету та його управліннь за якістю виконуваних робіт у Бабиному Яру у березні 1961 р. О.Давидов отримав сувору догану³⁶. Куренівська катастрофа стала наочним прикладом відсутності належної управлінської дисципліни в місті, у тому числі у самому апараті. Порушувалося питання про притягнення О.Давидова до карної відповідальності, однак заступництво П.Шелеста, імовірно, врятувало голову виконкому Київської міськради від покарання. Більше того, незабаром О.Давидова було переобрано на посаду.

24 березня 1961 р. наказом Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва постала спеціальна комісія на чолі з П.Сліпченком, на яку покладалося завдання «постійного нагляду за станом земельних мас у Сирецькому Яру до повного закінчення робіт по його укріпленню»³⁷. 6 квітня 1961 р. склад комісії було доповнено ще трьома спеціалістами. На своїх регулярних засіданнях (до літа 1962 р.) комісія проводила експертизи проектів закріплення намитих мас, узгоджувала різні рішення, розглядала поточні питання облаштування Бабиного Яру, наглядала за ходом робіт. Одним із перших її завдань було забезпечити місто від нових лавин пульпи з Бабиного Яру. Коли у середині квітня чергова комісія оглянула його, то з'ясувалося, що від'ярки все ще перенасичені рідкою пульпою. Зокрема, майже через тиждень після зливи у Києві, 20 травня, на гідровідвалах Бабиного Яру відбувся рух ґрунту³⁸. Попри заходи з їх осушення і збільшення стійкості вони продовжували становити загрозу, однак про відкачування пульпи і повернення до пустиря на місці яру не йшлося – це було неможливо технічно і недоцільно з господарського погляду.

Одним із болючих питань для проведення ліквідації наслідків аварії в Бабиному Яру стало фінансування. 16 березня 1961 р. Рада Міністрів УРСР зобов'язала виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих і Міністерство комунального господарства УРСР встановити «обґрунтовані дані про розмір збитків, заподіяних аварією по окремих галузях господарства, і розрахунки потреби в асигнуваннях, матеріалах, устаткуванні й кабельних виробках, а також заходи з ліквідації наслідків аварії»³⁹. Ця справа виявилася нелегкою хоча б тому, що обстежити район затоплення було складно фізично. 28 березня було підготовлено дані про збитки по промислових і цивільних спорудах, житловому фонду, устаткуванню і матеріалах, які оцінювалися у 2321,1 тис. руб.⁴⁰ Збір інформації про необхідні фінансові і господарські ресурси на проведення відбудовних робіт затягнувся до 8 квітня. Озвучена Київським виконкомом сума на ліквідацію наслідків і відбудовні роботи сягала 6081,5 тис. руб.⁴¹ Окрім 305 тис. руб. для виплати потерпілим громадянам, необхідні були півтора мільйона для закріплення ґрунтів та будівництва нових споруд. Один лише затоплений експериментальний завод Центрального конструкторського бюро Головного місцевпрому зазнав збитків на 570 тис. руб. Вивезення і переміщення ґрунту в районі Куренівки, за попередніми

³⁵ Анісімов О.Л. Куренівський апокаліпсис. – С.71.

³⁶ Євстаф'єва Т. Куренівська трагедія: Як і чому це сталося (до 50-річчя катастрофи)

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.4906. – Оп.4. – Спр.556. – Арк.135.

³⁸ ДАК. – Ф.1446 – Оп.1. – Спр.8. – Арк.45.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.8296. – Арк.145–147.

⁴⁰ Там само. – Ф.30. – Оп.29. – Спр.501. – Арк.222.

⁴¹ Там само. – Арк.160.

даними, коштувало 668 тис. руб. Майже у 84 тис. руб. обійшлося залучення техніки та персоналу з інших міст УРСР.

Перші урядові постанови не визначали джерел фінансування, їх потрібно було вишукувати. 26 квітня 1961 р. виконавчий комітет Київської міської ради депутатів трудящих звернувся до Міністерства фінансів із проханням компенсувати збитки міського бюджету по низці підприємств житлово-комунального господарства у сумі 203,5 тис. руб.⁴² Мінфін відмовився порушити це питання перед Радою Міністрів УРСР, посилаючись на те, що зазначена сума порівняно невелика для бюджету міста, в якому, крім того, перевірка встановила «недооблік доходів». Наступне звернення київської влади в Міністерство фінансів завершилося аналогічно. Посилаючись на бюджетне законодавство, яке не передбачало компенсацію доходів місту в разі недоотримання надходжень, спричинених неурядовими рішеннями, а також перевиконання столицею показників планових піврічних надходжень до бюджету, відомство повторно відмовилося порушувати клопотання перед Радою Міністрів УРСР про компенсацію⁴³.

Фінансове забезпечення ліквідації наслідків аварії, руйнувань у районі Бабиного Яру перекладалася на міський бюджет. Республіканський уряд фактично не обмежував у використанні коштів для ліквідації наслідків, проте вимагав самостійно вишукувати джерела фінансування, відмовляючись виділити з резервного фонду гроші навіть для нагальних потреб, як-от будівництво захисних споруд у Бабиному Яру.

У липні 1961 р. постало питання про дефіцит коштів: виділені 650 тис. руб. закінчувалися, тоді як обсяг робіт до виконання залишався чималим. Листування між виконавчим комітетом Київської міської ради депутатів трудящих, Міністерством фінансів, Державним плановим комітетом Ради Міністрів і урядом УРСР, що тривало влітку – восени 1961 р., завершилося певним компромісом. Удалося знайти джерела фінансування невідкладних робіт із будівництва укріплень Бабиного Яру – Рада Міністрів дозволила спрямувати на ці потреби 350 тис. руб. з резервного фонду, призначених для будівництва ділянки метрополітену «Дніпро» – «Дарниця», а також 520 тис. руб. із загального обсягу капіталовкладень по комунальному будівництву в столиці.

Завдяки мобілізаційним здібностям радянської адміністративно-командної системи на аварійній ділянці Бабиного Яру вдалося сконцентрувати значну кількість інженерно-технічних працівників та техніки. Підвищена увага до захисних споруд зняла низку перепон, що традиційно існують у плановій економіці. Стали доступнішими будівельні матеріали. Однак навіть така увага не дозволила вчасно завершити будівництво захисних споруд першої черги (гребля з водозбірним пристроєм, дренаж між греблею і гідровідвалом, зливовий колектор і реконструкція існуючих дамб обвалування гідровідвалів), які були прийняті до експлуатації у червні 1962 р. майже на місяць пізніше планованого. Нова дамба мала довжину 172 м, висоту – 25 м і була капітально забетонована⁴⁴. Нові захисні споруди убезпечили жителів мікрорайону Куренівка від загрози аварій, водночас фактично було ліквідовано можливість перепоховання розстріляних тут у роки війни людей.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.29. – Спр.516. – Арк.8.

⁴³ Там само. – Арк.34.

⁴⁴ Анисимов А. Киевский потоп... – С.83.

Офіційна пам'ять про трагедію ставала неактуальною. Зведення нових захисних споруд дозволяло впевненіше розв'язувати «проблему Бабиного Яру» – глибоких рівчаків майже у центральній частині міста, що відлунювали пам'яттю про нацистську окупацію та численні жертви. Проведена відбудова місцевості передбачала перепланування власне Бабиного Яру і навколишньої території, з'явилася нова магістраль – Новоокружна (в 1969–1993 рр. – вул. Д.Коротченка, з 1993 р. – вул. О.Теліги)⁴⁵. У наступні десятиліття район Бабиного Яру зазнав суттєвих змін: комплексне розв'язання проблеми цієї місцевості означало ліквідацію єврейського кладовища, цвинтаря по вул. Мельникова, натомість з'явилися спорткомплекс і телецентр.

Меморіалізація Бабиного Яру відбувалася повільно. Лише у 1976 р. в уцілій його частині було відкрито пам'ятник «радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими фашистами в Бабиному Яру». Увічнення пам'яті жертв Куренівської трагедії 1961 р. відбулося лише 1995 р., коли поблизу прохідної трамвайного депо було встановлено меморіальний знак з іменами загиблих співробітників. Інший пам'ятний знак з'явився у 2006 р. з нагоди 45-річчя подій. У ході відзначення 50-річчя Куренівської трагедії, 13 березня 2011 р., у першому ряду Лук'янівського цвинтаря встановлено пам'ятний знак у вигляді надгробка.

Таким чином, плани економічно-господарського характеру заповнити кількадесятметровий яр у Києві невиробничими породами, відходами Петровських цегельних заводів обернулися трагедією. Недосконалість такого проекту, технологічні помилки, недбалість виконавців та виконкому Київської міської ради за відсутності надійної дамби, яка б слугувала запобіжником від сходження пульпи і стримала б наміту суміш, призвели до обвалу майже 650 тис. кубометрів піщано-земляної маси на житловий масив Куренівка. Трагедія обросла чутками, домислами, версіями, але громадська думка майже одноставно винуватила в ній голову київського виконкому О.Давидова. Катастрофа 13 березня 1961 р. у Києві замовчувалася в офіційному дискурсі. Інформація про неї була небажана ані для внутрішнього обговорення, ані для закордонної аудиторії. Причини аварії виставляли радянську систему у непривабливому вигляді, унаочнюючи безгосподарність і недбалість. Єдиним актуальним повідомленням для населення стала інформація урядової комісії про результати розслідування. Підготовлене у кращих традиціях радянської пропаганди, воно значно згладжувало та применшувало руйнівні наслідки трагедії. На місці аварії й виносу пульпи було проведено значні відновлювально-будівельні роботи, які дозволили убезпечити киян від повторення подібної катастрофи. Куренівська трагедія має стати уроком усвідомлення підвищеної відповідальності людини за наслідки своєї діяльності.

⁴⁵ Бабий Яр: человек, власть, история. – Кн.1. – С.201.

On the ground of the archive documents the anthropogenic accident is discovered, which was happened near the Babyi Yar in Kyiv on the 13th on March, 1961. Main attention is paid to the preconditions, circumstances and consequences of Kurenivka tragedy. The article covers the actions of local authorities concerning settlement of the situation around the Babyi Yar and new defense equipment construction.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г.В.ПАПАКІН*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ОУН ТА УПА: ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ, ЗМІСТ ДОКУМЕНТІВ ПОВСТАНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Розкриваються питання класифікації історичних джерел, створених у процесі діяльності українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., насамперед ОУН(б). Виділено основні групи та види історичних джерел, частині з яких дана змістовна характеристика. Зроблено висновок щодо потреби у всебічному та комплексному дослідженні таких пам'яток.

Питання класифікації та розкриття змісту певного сегмента історичних джерел мають непересічне значення для вивчення будь-якої наукової проблеми. Надзвичайно важливо висвітлити її під дослідження тем, що мають гострий суспільно-важливий характер, викликають політичні дискусії. Однією з таких є, поза сумнівом, наукова проблема ОУН та УПА, або історія українських визвольних змагань 1939–1956 рр. Її засаднича особливість – надзвичайно широке коло джерел і пам'яток, з одного боку, і неналежний стан їх опрацювання, з іншого. Попри всі зусилля вітчизняних і закордонних істориків та археографів, які ввели до наукового обігу значну кількість таких джерел, у тому числі у серійних публікаціях («Літопис Української повстанської армії», «ОУН та УПА», «Український здвиг» тощо), усю джерельну спадщину національно-визвольного руху не можна вважати опрацьованою.

Проте, перш ніж підійти до загальної характеристики наявних джерел з історії українських визвольних змагань 1939–1956 рр., маємо визначитися із загальними засадами класифікації таких документів, пам'яток тощо. Адже, як підкреслював знаний радянський теоретик архівознавства К.Г.Мітяєв, «значення класифікації впливає перш за все з використання її як методу пізнання, дослідження документальних матеріалів, виявлення взаємозв'язків між ними, розкриття закономірностей, що характеризують закономірності об'єктивної дійсності, які відбиваються в документах»¹.

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів.

E-mail: hrapakin@gmail.com

¹ Мітяєв К.Г. О месте, границах и основаниях классификации в советском архивоведении // Труды Московского государственного историко-архивного института. – Москва, 1962. – Т.15. – С.175.

Маємо констатувати непридатність для нашого конкретного випадку існуючих загальних схем класифікації історичних джерел – як класичних, ustalених ще у ХІХ ст. (започаткована Е.Бернгаймом класифікація всіх джерел на «традицію» (усну, письмову, зображувальну) та «залишки» (мова, звичаї, установи, діловодні документи, архітектура, написи тощо)², так і останніх напрацювань російських та українських джерелознавців – класифікації історичних джерел за типами, родами й видами документів, яку описував відомий вітчизняний джерелознавець М.Ковальський³. Він визначав рід як «великі групи писемних джерел, що об'єднуються залежно від ступеня відображення або втілення об'єктивної реальності», виділяючи документ, який безпосередньо відбиває дійсність, та наративне джерело, що відображує дійсність крізь призму людського сприйняття. Роди він поділяв на види й різновиди («вид письмового джерела являє собою єдність форми та змісту»); отже, за видами джерела визначалися як «масові» і «немасові» (одиничні, унікальні). Для нашого випадку, як і для будь-якої спеціальної класифікаційної схеми, такий поділ історичних джерел не є достатнім. По-перше, як видається, не варто взагалі порушувати питання щодо абстрактної «об'єктивності документа», створюваного у вирі політичної, збройної та ідеологічної боротьби непримиренними ворогами – хіба він не проходив крізь призму сприйняття ними тієї «об'єктивної реальності», яка фактично існувала лише в їхніх головах? Цілком очевидно, що для ідеологів ОУН(б), ВКП(б) та НСДАП «об'єктивними» та правильними були лише власні настанови й оцінки, а думка ворога – несуттєвою. По-друге, для нашої класифікації поняття «масове» чи «немасове» джерело виступає вагомим, проте не визначальним чинником. До масових джерел однозначно відносяться агітаційні (листівки, летючки, заклики) та пресові матеріали, різного роду анкети, облікові документи тощо. Але, наприклад, чи відносяться до масових джерел матеріали кримінальних архівно-слідчих справ на учасників національно-визвольного руху та його симпатиків, що створювалися радянськими, польськими й німецькими каральними службами, або аналогічні документи СБ ОУН (протоколи допитів, переслуховування)? За кількісними параметрами – так, адже нині існують десятки, якщо не сотні тисяч таких справ; але зміст кожної з них є, безумовно, унікальним, оскільки йдеться про конкретну людину з її неповторною, хоча часом типовою в умовах зіткнення двох тоталітарних систем долею. З іншого боку, інформаційно-звітні документи райпарткомів, райвиконкомів та райвідділів НКВД щодо боротьби з націоналістами на території району, у кожному конкретному випадку є винятково цінним джерелом місцевої історії, але для дослідження загальної історії національно-визвольних змагань аналізувати їх можливо суто як масове джерело місцевих органів радянської влади, використовуючи статистичні методи оброблення інформації.

Визнане за недоцільне і дотримання схеми, яка передбачає засадничий поділ на опубліковані та неопубліковані (архівні) джерела, застосованої нами

² Див.: *Медушевская О.М.* Источниковедение: История, теория, метод. – Москва, 1996. – С.57–58.

³ Див.: *Ковальский М.* Некоторые проблемы теории и методики исторического источниковедения. – Запорожье, 1999. – С.26–29.

для характеристики джерел з історичного інституцізнавства⁴. Це пов'язано насамперед зі специфікою історичних пам'яток українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., яка вимагає використовувати водночас усі відомі класифікаційні ознаки (походження, географія, авторство, оприлюдненість, тиражованість, місце зберігання тощо). А якраз опублікованість (ступінь актуалізації), місце зберігання не відіграють суттєвої ролі.

Відтак ми спробували здійснити поділ усіх пам'яток і джерел з історії національно-визвольної боротьби українського народу впродовж 1939–1956 рр. на дві загальні великі категорії незалежно від їх змісту, зовнішньої форми, виду, типу, місця теперішнього зберігання. Підставою для їх виділення є засадничий принцип походження пам'ятки, або авторство в найширшому розумінні (загальновідомий провенієнц-принцип). Першу з них становлять найрізноманітніші джерела повстансько-підпільної провенієнції (створені як в Україні, так і на еміграції, за кордоном), а другу – не менш різноманітні джерела, що виникли у процесі діяльності владних інституцій та окремих осіб усіх сторін, які поборювали український національний рух, незалежно від місця їх сучасного перебування, адже вони виявилися розосередженими між українськими (документи партійних, державних, каральних органів від республіканського до місцевого рівня) та закордонними (Росія, Польща, Німеччина тощо) центрами зберігання документів.

Поділ пам'яток на основні види всередині цих категорій у нашій схемі зроблено за іншою ознакою, так само пов'язаною з її походженням, а саме – пам'ятка народилася внаслідок діяльності певної інституції (офіційне, інституційне джерело) або окремої особи/групи осіб, формально інституційно не об'єднаних (приватне джерело). Перший вид пам'яток практично повністю окреслюється терміном «документ», сформульованим у новітній українській документознавчій науці⁵; другий може бути представлений як документами (листи, спогади), так і різного виду історичними пам'ятками (повстанські пісні, фольклор, образотворчі та літературні художні твори). Іноді пам'ятки можуть вибиватися з такої схеми, як, скажімо, залишки повстанської архітектури. Назагал їх важко назвати інституційною пам'яткою, хоча по суті вони і є такими, адже постали внаслідок необхідності забезпечити діяльність збройних загонів українських націоналістів в умовах партизанської і підпільної боротьби, а їх створення регулювалося спеціальними офіційними актами командування УПА та комендантів заплля.

Ще однією класифікаційною засадою виступає класичний поділ писемних джерел на документальні (актові, діловодні, фінансові, судово-слідчі), оповідні/нарративні (публіцистика, літературні та політичні твори), масові (періодика, листівки, відозви, гасла), джерела особового походження (щоденники, спогади,

⁴ Див.: Папакін Г. Концептуальні засади розробки документальної частини академічного проекту «Історія державної служби в Україні» // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Зб. тестів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листопада 2008 р.). – К., 2009. – С.23–25.

⁵ «Документ – це запис інформації, що відповідає характеристикам певного жанру та зафіксований на речовому виробі, основна функція якого – збереження і передача інформації у просторі й часі» (див.: Кулешов С.Г. Про базові поняття документознавства (Нотатки з приводу змісту розділу «Загальні поняття» ДСТУ 2732-94 «Діловодство й архівна справа. Терміни і визначення») // Студії з архівної справи та документознавства. – 1997. – Т.2. – С.73).

листи)⁶. Але оскільки ми залучаємо до аналізу, крім писемних джерел, також і фольклорні, мистецькі, художні, архітектурні й навіть меморіальні пам'ятки, то не можемо вважати такий узагальнений поділ за основний для нашої теми.

Визначальною ознакою, використаною нами для виокремлення певних класифікаційних груп джерел, є, поза сумнівом, їх функціональне призначення: з якою метою даний документ було створено автором (авторами), по-перше, а по-друге, яку роль насправді він відіграв в історії українського національно-визвольного руху, адже не таємниця, що запланована ціль, котра ставилася під час створення документа, і реальна можуть не тільки не збігатися, а й, навпаки, суперечити одна одній. Тому групова класифікація матиме ієрархічну побудову – від засадничих документів, які справили визначальний вплив на весь рух, до вузько-тематичних джерел. Основні групи таких пам'яток офіційного (службового, інституційного) походження, незалежно від їх провенієнції, на наш погляд, є такими: ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітно-аналітичні, інформаційні документи, офіційне листування, різноманітні матеріали агентурної діяльності, обліково-контрольні, слідчі, судові документи. Їх доповнюють пам'ятки неофіційні/приватні – приватні листи, щоденники, спогади. До них щільно примикає ще одна велика група джерел – творчі матеріали митців і пам'ятки фольклору, в яких відбилася боротьба українських націоналістів проти окупантів упродовж 1939–1956 рр.

Аналогічними з функціональним поділом є класифікаційні засади, що визначаються географічною ознакою – від документів, які мали загальноукраїнське значення, поширювали свою дію на весь рух або ж усю територію України, до локальних, місцевих документів, джерел і пам'яток. Географічна ознака також дозволяє зробити ще один ґрунтовний класифікаційний поділ: на пам'ятки, що зберігаються в Україні (залишалися тут або ж передані в будь-який спосіб до нашої країни з попереднього місця зберігання поза її межами), та ті, які перебувають за рубежом. Знову ж вони могли бути: а) створеними за кордоном у результаті діяльності органів, інституцій, осіб інших держав, включаючи неіснуючі на сьогодні (СРСР, Третій Райх та ін.); б) створеними в Україні, але вивезеними з її території як трофеї або внаслідок інших причин, зокрема зміни державних кордонів, державного устрою, проголошення незалежності тощо.

Важливою класифікаційною ознакою виступає авторство документа/пам'ятки та місце такого автора в ієрархічній структурі тогочасних інституцій. Відповідно до неї документи повстанської провенієнції треба поділити, наприклад, на створені Проводом ОУН, Головною командою УПА (ГК УПА), Українською головною визвольною радою, Українським державним правлінням у період його нетривалого існування наприкінці червня – на початку липня 1941 р. тощо, а далі – за ієрархією установ та інституцій: крайові, обласні, місцеві тощо; військові округи/групи, тактичні відтинки, відділи та підрозділи Української повстанської армії, установи мережі запілля УПА: окружні, надрайонні, районні, станичні; квазідержавні органи, що створювалися ОУН із липня 1941 р.: обласні, надрайонні, районні, сільські управи та їх відділення.

⁶ Див.: *Калакура Я.С.* Джерелознавство історичне // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – К., 2008. – С.177.

Те ж саме можна сказати і про джерела радянського походження: створені ЦК ВКП(б)/КПСС та його апаратом, республіканським компартійним штабом – ЦК КП(б)У/КПУ, обласними, районними парткомками; центральними апаратами НКВД та НКГБ, відповідними республіканськими міністерствами, їх обласними, районними управліннями/відділами аж до місцевих оперуповноважених. У середині кожної такої авторської групи існуватиме власна ієрархія вже за тематичними групами джерел, названими вище.

З огляду на викладене вище напрацьована нами схема класифікації має такий вигляд:

Джерела та пам'ятки повстансько-підпільної провенієнції

Підкатегорія 1.1. Джерела й пам'ятки повстансько-підпільної провенієнції, що перебувають в Україні

Підкатегорія 1.2. Джерела і пам'ятки повстансько-підпільної провенієнції, що перебувають поза межами України

Вид 1. Джерела й пам'ятки, створені офіційними інституціями націоналістів і повстанців (офіційні джерела)

Група 1. Ідеологічні документи

Підгрупа 1.1. Ідеологічні документи ОУН 1929–1940 рр., які мали вплив на подальшу діяльність націоналістів

Підгрупа 1.2. Ідеологічні документи ОУН(б) (1940–1956 рр.)

Підгрупа 1.3. Ідеологічні документи інших націоналістичних партій, об'єднань, груп, що брали участь у збройній боротьбі проти окупантів

Група 2. Директивно-нормативні акти

Підгрупа 2.1. Директивно-нормативні акти ОУН(б)

Підгрупа 2.2. Директивно-нормативні акти Української головної визвольної ради

Підгрупа 2.3. Директивно-нормативні акти Українського державного правління (30 червня – липень 1941 р.)

Підгрупа 2.4. Директивно-нормативні акти Поліської Січі, УПА Т.Боровця-Бульби, УНРА

Група 3. Організаційно-розпорядчі документи

Підгрупа 3.1. Організаційно-розпорядчі документи ОУН(б)

Підгрупа 3.2. Організаційно-розпорядчі документи УПА (червень 1943–1956 рр.)

Підгрупа 3.3. Організаційно-розпорядчі документи Української головної визвольної ради

Підгрупа 3.4. Організаційно-розпорядчі документи Українського державного правління (30 червня – липень 1941 р.)

Підгрупа 3.5. Організаційно-розпорядчі документи Поліської Січі, УПА Т.Боровця-Бульби та УНРА

Група 4. Планові, звітно-аналітичні та інформаційні документи

Група 5. Матеріали зовнішньополітичної діяльності ОУН (меморандуми, звернення, матеріали переговорів)

Група 6. Документи господарської діяльності загонів та заплілля УПА

Група 7. Вишкільні й освітні матеріали

Група 8. Агітаційно-пропагандистські, оповіщувальні та пресові матеріали

Група 9. Офіційне листування

Підгрупа 9.1. Листування з політичних питань

Підгрупа 9.2. Листування із зовнішньополітичних питань

Підгрупа 9.3. Листування з питань організації та бойової діяльності УПА

Підгрупа 9.4. Листування з економічно-господарських питань

Група 10. Обліково-контрольні документи різних видів

Група 11. Матеріали агентурної, розвідувальної, судово-слідчої діяльності

Група 12. Історично-меморіальні матеріали й пам'ятки

Підгрупа 12.1. Щоденники, хроніки загонів та груп УПА

Підгрупа 12.2. Офіційні історії бойової діяльності загонів і груп УПА

Підгрупа 12.3. Списки загиблих учасників національно-визвольного руху і жертв окупаційних режимів

Підгрупа 12.4. Меморіальні місця (місця відомих боїв, розташування криївок, повстанські могили, кургани)

Група 13. Пам'ятки повстанської архітектури (криївки, бункери, схованки, магазини)

Вид 2. Джерела і пам'ятки, створені окремими особами та групами осіб зі середовища ОУН та УПА, УНРА (приватні джерела)

Група 1. Приватне листування

Група 2. Щоденники

Група 3. Спогади

Група 4. Творчі матеріали митців – учасників національно-визвольних змагань

Підгрупа 4.1. Матеріали красного письменства (прозові та поетичні)

Підгрупа 4.2. Малярські матеріали

Підгрупа 4.3. Пам'ятки пісенної та музичної творчості учасників національно-визвольного руху

Група 5. Пам'ятки народної творчості (пісні, перекази, легенди тощо)

Вид 3. Фотодокументи, створені учасниками українського національно-визвольного руху

Вид 4. Пам'ятки повстанської уніформістики, фалеристики, векселології, сигілографії, сфрагістики

Не маючи змоги вичерпно окреслити чи бодай згадати всі пам'ятки кожної категорії, виду й групи, що, утім, і не є завданням цієї статті, надалі характеризуватимемо найтипівші або найзначущі, на наш погляд, конкретні джерела як приклади, котрі дозволяють надати змістовну характеристику всій виділеній класифікаційній структурній одиниці. Обсяг журнальної статті змушує нас також обмежитися кількома групами джерел.

Важливу групу основоположних джерел для дослідження ідеологій і практики українського визвольного руху становлять програмні та політичні документи ОУН, якими визначалися напрями руху організації, тактика і стратегія її діяльності. У першу чергу це матеріали, обговорені та затверджені конгресами (або Великими зборами): Устрій ОУН, програмові, політичні, військові настанови. Серед них варто назвати матеріали I Великого збору (1929 р.), на якому було створено саму організацію, її керівні органи, затверджено перший Устрій ОУН; II Збору єдиної ОУН (1939 р.); II Великого збору, ініційованого «молодою генерацією» націоналістів (квітень 1941 р.), що легалізував новий революційний провід ОУН і поставив С.Бандеру на чолі руху; III Великого надзвичайного збору ОУН(б) (серпень 1943 р.), який, зокрема, визнав УПА «найвищою і єдиною суверенною владою в Україні». Більшість зі згаданих документів оприлюднювалися в націоналістичній пресі, поширювалися у друкованому вигляді – окремими брошурами або в тогочасних збірниках документів⁷. Оригінали згаданих програмних і політичних матеріалів в умовах нелегального існування ОУН збереглися далеко неповністю. Варто підкреслити, що програмні документи не були застиглою догмою. Значення згаданих великих зборів і полягає в тому, що вони були правомочними вносити суттєві зміни до тих або інших засадничих актів організації, що ставали результатом дискусії учасників зборів. Так, очевидним є прогрес в адаптації демократичних принципів до ідеології українського

⁷ Напр., див.: Постанови III Надзвичайного великого збору ОУН, серпень 1943. – Друкарня ОУН, 1943. – 20 с.; ОУН у світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. – Б.м., 1955.

націоналізму в документах III Великого надзвичайного збору й особливо повоєнних рішеннях. Зміни в ідеології 1943 р. були викликані насамперед випробуванням попередніх ідеологем реальними, досить жорсткими умовами життя та війни: ідеалом нового суспільства визнавалося знищення всіх форм експлуатації, побудова всенародної держави, створення умов для розвитку «вільної людини» тощо⁸. Повоєнний період узагалі характеризувався імплементацією в ідеологію і чин українських націоналістів демократичної фразеології, особливо щодо соціальної політики, політичних та економічних свобод.

Наступна група програмних і політичних документів ОУН уже нижчого рівня – матеріали регіональних конференцій організації (заяви, звернення), які схвалювали принципові рішення між великими зборами або ж розглядали питання, важливі для певного українського регіону. Тут можна згадати I конференцію ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ), яка обрала крайову екзекутиву (1930 р.); I конференцію ОУН(б) у Львові (вересень–початок жовтня 1941 р.), що обговорила перспективи національного руху в умовах німецько-радянської війни; II конференцію ОУН(б) (квітень 1942 р.), рішення якої визначили початок протинімецьких дій та заборону участі в антиєврейських акціях; III конференцію (лютий 1943 р.), яка вирішила питання переходу до збройної боротьби з нацистами; «військові» конференції ОУН(б) у жовтні та грудні 1943 р., на яких було схвалено рішення форсувати створення збройних сил українського визвольного руху та оголошено офіційний початок збройної протинімецької боротьби; конференція проводу ОУН на українських землях (червень 1946 р.). На жаль, нелегальні умови існування організації призвели до того, що не всі такого рівня політичні акти представлено оригіналами або навіть достеменними копіями. Зокрема, це додаткові постанови вже згаданої III конференції ОУН(б), що проходила в лютому 1943 р. неподалік від Олеська (Львівщина), тексти якої не збереглися як окремі документи.

Слід згадати програмні та стратегічні матеріали, які відіграли велику роль у розвитку визвольної боротьби українського народу, але були схвалені не на конгресах чи конференціях, а в робочому порядку: наприклад, «Маніфест Організації українських націоналістів», прийнятий ще в березні 1940 р., але поширений із початком німецько-радянської війни в липні 1941 р. У ньому декларувалися цілі ОУН(б) в нових умовах: «Боремося за визволення українського та всіх поневоєних Москвою народів. Боремося проти московського імперіалізму, що довів національний, політичний, релігійний, культурний, соціальний і господарський гнет до крайніх меж. Творимо в Україні спільний фронт боротьби всіх селян, робітників і трудової інтелігенції проти московсько-більшовицького гнету і визиску»⁹.

Провідне місце серед директивних матеріалів Проводу ОУН посідають вказівки для осередків (хоча таку назву мали далеко не всі з них; уживалися терміни «декларация», «інструкція», «напрямні», «план», навіть «заява»): «Єдиний генеральний план повстанського штабу ОУН» (1940 р.); «До питання про організацію української революційної державної влади» (1940–1941 рр.); основні напрямні «Боротьба та діяльність ОУН у період війни» (травень 1941 р.);

⁸ Постанови III Надзвичайного великого збору ОУН, серпень 1943...

⁹ Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Упор. В.Косик. – Л., 1998. – С.12–13.

«Загальна інструкція (вказівки на перші дні роботи)» (липень 1941 р.), «Заява крайового проводу на ЗУЗ про завдання руху в умовах війни» (серпень 1941 р.); «Інструкція до переведення в життя цілості діяльності ОУН» (жовтень 1941 р.); цілком таємний «Інструктивний лист проводу ОУН до політичних референтів надрайонів» від 8 січня 1944 р. (щодо дій в умовах відступу німців); «Декларація Проводу ОУН із приводу закінчення Другої світової війни в Європі» (травень 1945 р.). Ступінь відкритості цих документів був різним – значна частина розраховувалася на широкий загаль, інша – на партійних достойників, а решта мала обмежене коло адресатів і часом викладала позицію, що різнилася від офіційно оприлюдненої. Як приклад важливої директиви, адресованої тільки членам крайового проводу ОУН на ЗУЗ, можна назвати документ «Організаційна справа й координація праці езекутиви» (31 липня 1941 р.). У ньому, на відміну від офіційних декларацій, поки що лояльних до нацистської адміністрації, уже оголошувалося про негативне ставлення до заходів окупантів щодо адміністративного поділу української території: «Наше ставлення до актуальних німецьких потягань (відірвання Галичини, райхскомісаріат) є наскрізь вороже. З огляду на війну не виступаємо проти активно, так значить не організуємо протинімецької боротьби. По закінченні війни розпочнемо боротьбу в таких формах, які вважаємо за доцільні і правильні»¹⁰. Саме такими документами визначалися дії організаційних клітин ОУН у переламні часи, зокрема в період спроби заснувати українські інституції на окупованій нацистами території 1941 р., або після завершення воєнних дій в Європі у травні 1945 р.

Окрему групу директивних матеріалів становлять «усні директиви центрального проводу ОУН». Така категорія документів особливо виділена в радянському агітаційному матеріалі «Як я став членом ОУН», підготовленому компартійними пропагандистами за свідченнями командувача з'єднань груп УПА «Завихость»/«Турів» Ю.Стельмашука («Рудий»). Тут фігурували «усні директиви» Проводу ОУН, спрямовані на проведення масових винищувальних акцій: щодо всього польського мирного населення; усіх радянських військовополонених, котрі знаходилися на західноукраїнських теренах; усіх вояків УПА російської національності «під видом відправки учасників УПА у спеціальні російські легіони»; усіх членів родин осіб, «запідозрених в антиоунівських настроях, не виключаючи немовлят, ані жінок, ані старих»¹¹. Наведені відомості виглядають малоімовірними, хоча б з погляду нагромадження там суцільних «терористичних» і злочинних директив. Водночас перевірити їх автентичність практично неможливо, оскільки «усні директиви» мали передаватися вищим командиром нижчому без жодної письмової фіксації. Водночас не варто ставити під сумнів узагалі можливість побутування такого роду вказівок, народжених конспіративним характером діяльності націоналістичного підпілля. Сліди справжніх, а не вигаданих «усних директив» Проводу ОУН та Головної команди УПА потрібно шукати у спогадах учасників визвольного руху, нефальсифікованих матеріалах допитів вояків УПА, симпатиків ОУН тощо.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3831. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.2.

¹¹ Свідчення Стельмашука Ю.: Как я стал членом ОУН // Там само. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.861. – Арк.47–48.

Нарешті, серед директивних документів руху слід згадати комунікати Проводу українських націоналістів, крайових проводів ОУН із засадничих питань. Із числа найголовніших – комунікат Проводу від 13 травня 1943 р. про зміни в керівництві (створення керівного тріумвірату: Р.Шухевич, Д.Маївський, З.Матла); комунікат крайового проводу ОУН на ЗУЗ (31 липня 1941 р.) «Організаційна справа та координація праці езекутиви». В умовах підпільного існування організації комунікати як спеціальний вид історичного документа відігравали не стільки загальну оповіщувальну роль, закладену в назві, скільки доводили до відома місцевих провідників і членів організації рішення Проводу, певні завдання, програму дій мережі ОУН, тобто директивні вказівки. Слід згадати, що існувала й спеціальна група комунікатів, адресованих широкому загалу, які мали суто оповіщувальний характер, на зразок офіційних повідомлень для преси, як-от комунікат крайового проводу ОУН(б) №7, присвячений спростуванню чуток щодо причетності бандерівців до загибелі чільних діячів ОУН(м) О.Сеника та М.Сціборського 30 серпня 1941 р. у Житомирі.

Великою окремою групою джерел є організаційно-розпорядчі документи ОУН, починаючи від наказів Проводу (приміром, від грудня 1942 р. тереновому провідникові на Волині розпочати створення збройної самооборони українського народу), накази та директиви крайових, теренових, надрайонних, районних і повітових провідників ОУН. Для нас значення мають лише такі організаційно-розпорядчі акти, які були спрямовані на вирішення суттєвих питань: заходи з організації місцевого управління, створення й поповнення національного війська, ужиття дисциплінарних заходів тощо. Серед найбільш резонансних документів такого рівня слід згадати директиву крайового провідника провідному активі ОУН з ідеологічних питань, використання національної символіки (без дати, імовірно 1941 р.); наказ крайового провідника від 10 січня 1943 р. про відповідальність за недодержання дисципліни; наказ повітового провідника ОУН «Сірого» від 10 квітня 1944 р. «Про мобілізацію в ряди УПА-Захід»; наказ №1 від 2 липня 1941 р. районного проводу у Бродях щодо організації місцевої влади тощо.

Із такою підгрупою організаційно-розпорядчої документації ОУН, як накази центрального проводу, пов'язана колізія щодо «антипольського» наказу №1 від 1943 р., нібито виданого провідником М.Лебедем. На цьому акті базується концепція оунівського геноциду проти поляків (т.зв. «Волинська різанина»). Сучасний дослідник В.В'ятрович аргументовано доводить, що всі наявні посилення на цей наказ насправді здебільшого цитують і згадують фальсифіковані свідчення заарештованих польською та радянською каральними службами повстанців, або так само фальсифіковані матеріали слідства проти них¹².

Звітно-аналітичні матеріали ОУН представлені насамперед суспільно-політичними оглядами, що склалися Проводом за географічною та хронологічною ознаками приблизно раз на місяць, політичними звітами з теренів тощо. Усім їм притаманний високий рівень аналітичності, узагальнення зібраних відомостей, зроблених висновків. Як приклад можна згадати «Суспільно-політичний огляд за місяць серпень 1943 р.», в якому, зокрема, ішлося про розуміння населенням

¹² В'ятрович В. Наказ, якого не було [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-nakaz-yakogo-ne-bulo.html>

ідей боротьби за українську самостійну соборну державу (УССД) на Галичині, і водночас підкреслювався «брак роботи над масами, тут не доходить наша пропаганда». Тереновий політичний звіт ОУН (Сокальщина) за 15 липня – 15 серпня 1944 р. робив висновок щодо ролі поляків у боротьбі проти УПА: «Поляки співпрацюють із НКВД. У масових облавах поляки показують свідомих українців, котрих НКВДісти з місця заарештовують». Причому аналіз здебільшого не мав характеру прикрашання ситуації, а відбивав реальний стан справ на місцях. Так, у звіті за жовтень 1943 р. прямо констатувалося, що «моральний стан населення терену (південної частини Рівненщини та північної Тернопільщині – Г.П.) є поки що посередній, але схиляється до упадку». Причину такого явища аналітики бачили у прорахунках політичної роботи серед населення.

Обов'язкового аналізу вимагає така група документів ОУН, що її приблизно можна визначити як джерела з дипломатичної діяльності українських націоналістів. ОУН як політична, а не державна організація не могла проводити самостійну дипломатію, тому ця назва є доволі умовною. Водночас важко інакше визначити ту групу джерел, до якої входили офіційні звернення, меморандуми, заяви, листи, адресовані керівникам і вищим владним структурам інших держав. Насамперед це центральні державні установи нацистського Райху: від райхсканцлера А.Гітлера, МЗС, вермахту, до крайових і місцевих адміністраторів – райхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга, керівника райхскомісаріату Україна, гауляйтерів та ін. Сюди ж відносяться матеріали переговорів (протоколи, меморандуми, записки) між чільними діячами ОУН та УПА й ворогуючими сторонами: німецькими, радянськими, польськими, румунськими, угорськими військовими і цивільними чинниками. Тут слід згадати як один із найперших таких документів звернення керівника зовнішньополітичної служби організації В.Стахова до райхсканцлера А.Гітлера від 23 червня 1941 р., до якого додавався меморандум ОУН(б) стосовно необхідності відновлення державної незалежності України. Текст самого документа на 14 сторінках, підписаний С.Бандерою та В.Стаховим, цитує Т.Гунчак, посилаючись на фонди Бундесархіву ФРН. Зокрема, у меморандумі він виділив такі слова: «Українці сповнені рішимої створити умови, які гарантуватимуть національний розвиток у самостійній державі. Кожна влада, яка переслідує свої власні інтереси в побудові нового порядку на східноєвропейському просторі, мусить взяти до уваги цю резолюцію». Дослідник зауважив, що «німецькі власті, отримавши від українців згадані документи, проаналізували їх, але відповіді не дали, оскільки, наміряючись експлуатувати українців для власних цілей, не хотіли провокувати їхній спротив»¹³.

Відомо, що впродовж 1943 – початку 1944 рр. достойники ОУН(б) різного рівня проводили переговори з керівниками цивільної, військової та каральної служб Третього Райху в Україні. Зокрема, це був один із визначних діячів націоналістичного руху отець І.Гриньох, який упродовж березня – липня 1944 р. неодноразово зустрічався в Тернополі та Львові з представниками німецької цивільної адміністрації та служб безпеки, намагаючись запобігти репресіям окупаційного

¹³ Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом // Український визвольний рух: Наук. зб. – Л., 2007. – №11. – С.65–66.

режиму проти бандерівців. Проте ці переговори не були належним чином зафіксовані у відповідних документах ОУН(б). Аналогічні перемовини в той самий час він вів також із польським підпіллям на Галичині та в Польщі, намагаючись об'єднати боротьбу антирадянських сил обох націй і припинити українсько-польське протистояння.

Після створення й остаточного конституювання організаційно-бойової структури УПА¹⁴ документація цієї військової організації створювалася за такими групами (за основу взята перша, більш вдала, на нашу думку, класифікаційна схема В.Ковальчука¹⁵ з внесенням потрібних коректив): організаційно-розпорядча, звітно-аналітична, інформаційна, політично-виховна; щоденники повстанських загонів; матеріали СБ ОУН; господарсько-фінансові документи; пресові, інформаційні та пропагандистсько-агітаційні матеріали, листування. Зі свого боку, ми пропонуємо віднести щоденники повстанських загонів до історико-меморіальних матеріалів, виділивши таку спеціальну групу джерел, приєднавши до них офіційні історії бойової діяльності відділів та груп УПА (вони створювалися, як правило, уже постфактум), списки загиблих учасників національно-визвольного руху і жертв окупаційних режимів, документи щодо фіксації меморіальних місць. Як окремі групи варто виділити також вишкільні й освітні матеріали, обліково-контрольні документи, пам'ятки повстанської архітектури. Щодо інших доповнень до схеми В.Ковальчука йтиметься нижче. Слід підкреслити, що оскільки Українська повстанська армія перебувала під незаперечним ідеологічним, а з кінця 1943 р. – організаційним впливом ОУН(б), то фактично не можна говорити про наявність окремих ідеологічних документів самої УПА.

До числа директивних документів можна віднести лише кілька відповідних актів, підписаних головним командиром УПА Д.Клячківським («Клим Савур») улітку – восени 1943 р. Вони підлягали виконанню кожним громадянином як директиви вищої й єдино суверенної влади в Україні – адже саме такий статус отримала УПА відповідно до рішень III Великого надзвичайного збору ОУН(б). За невиконання згаданих актів передбачалася відповідальність перед військово-польовими судами та революційними трибуналами, запровадженими Головною командою УПА 15 травня 1943 р. Такі директивні акти стосувалися здебільшого не військового життя, а цілого кола загальнодержавних проблем. Саме розпорядженням ГК УПА від 15 вересня 1943 р. було оголошено «земельну реформу» – декларацію ліквідації колгоспів та розподілу колишньої польської земельної власності між безземельними та малоземельними українськими селянами. Іншим розпорядженням ГК УПА від 1 вересня 1943 р. запроваджувалася структура цивільної адміністрації «на звільнених землях України»: обласні, повітові, районні, селищні ради та управи. Акт головного командира УПА, присвячений створенню мережі місцевих установ (організації виборів до сільських і районних рад, земельних комісій, відкриттю освітніх установ тощо), мав іншу номенклатурну назву (наказ №7 від 27 серпня 1943 р.), але зміст дозволяє віднести його саме до директивних документів загального характеру.

¹⁴ Головна команда УПА існувала вже з квітня 1943 р., але її накази відомі лише з травня; наприкінці 1943 р. було сформовано Головний військовий штаб УПА.

¹⁵ *Ковальчук В.* Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині й Південному Поліссі (1941–1944) [Бібліотека «Літопису УПА», т.7]. – К., 2006. – С.63.

Широко представлена організаційно-розпорядча документація, репрезентована такою номенклатурою: накази, розпорядження, комунікати, тимчасові правила, правильники, викази, протоколи, взірці, інструкції, формуляри, зарядження, призначення, вказівки, методичні вказівки, залучники, узгоднення. Головним різновидом такої документації були, зрозуміло, накази й розпорядження. Здебільшого наказами ГК УПА регулювалися питання організації інфраструктури, діяльності військових відділів, бойової, морально-політичної та організаційної підготовки вояків. Тут можна згадати наказ №6 від 27 серпня 1943 р., яким запроваджувалися військові звання в УПА. Слід підкреслити значення перших серпневих 1943 р. наказів ГК УПА, підписаних Д.Клячківським, адже вони не тільки спрямовували повсякденну діяльність цієї мілітарної організації, але й формулювали загальну військову доктрину УПА – цілі та методи збройної боротьби українського народу проти всіх іноземних поневолювачів. Інші такі ж значущі проблеми військового будівництва й організаційного устрою УПА також регулювалися наказами головного командування.

Окреме місце серед продуцентів організаційно-розпорядчої документації посідав Головний військовий штаб УПА (ГВШ УПА), який зрідка збирався на засідання та схвалював певні плани дій. Одне з небагатьох відомих таких засідань відбулося у середині червня 1947 р. На ньому обговорювалися основні військово-політичні завдання ОУН та УПА на випадок початку війни між СРСР та англо-американським блоком. Наказом ГК та ГВШ УПА №2 від 18 грудня 1943 р.¹⁶ встановлювалися військові ступені й функції, дисциплінарні кари, військова термінологія тощо. Іншими авторами організаційно-розпорядчих документів повстанської армії були крайові командири УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Схід, керівники військових округ («Заграва», «Еней», «Верещака», «Лисоня», «Завихост»/«Турів» та ін.), повстанських груп та з'єднань («Холодний Яр», «Захід-Карпати», «Озеро», «Південна» тощо), окремих загонів. Водночас слід підкреслити повну відсутність наказів крайової команди та крайового військового штабу УПА-Південь, що, на думку А.Кентія, засвідчує відсутність такого сталого військового з'єднання та використання цієї назви для структури, що лише тимчасово об'єднала загони, курені та сотні південної військової округи¹⁷. Згодом було запроваджено посади комендантів військових округ (запілля), які керували тереновими справами, організацією сільської самооборони. Відповідно до своєї компетенції вони так само видавали розпорядчі акти.

На підставі аналізу змісту наказів УПА по низхідній від Головної команди до окремих загонів, констатуємо, що перші (на рівні всієї армії та окремих військових округ) були спрямовані на розв'язання засадничих проблем військового та суспільного життя. Накази командування окремих груп і куренів вирішували здебільшого поточні проблеми, розв'язували організаційні (проведення конкретних операцій, пересування відділів) та кадрові питання, оголошували дисциплінарні покарання тощо. Так, наказом командира бойової групи «Бористена» №9 від 5 серпня 1943 р. оголошувалося про покарання на смерть за вироком польового суду фельдшера «Японця» «за несубординацію та впровадження анархії

¹⁶ Перший із відомих нині наказів командування УПА, підписаний Р.Шухевичем як головним командиром і О.Гасиним («Чорнота») як шефом ГВШ.

¹⁷ Див.: Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. – Т.2. – С.205.

в ряди УПА». Наказ того ж командира №17 від 12 серпня 1943 р. було присвячено передислокації відділів «Вороного», «Шаули», «Ярка» і «Тополі» на північ, створенню нового відділу «Кори», призначенню лікаря та організації постачання тощо¹⁸. Частина наказів командирів груп і відділів трактували проблеми пропагандистської роботи серед населення, дотримання дисципліни, поведінки бійців УПА, відзначення героїв та покарання слабодухів, негідників, мародерів. Серед наказів, які засвідчували героїчну боротьбу українських повстанців, заслуговує на увагу наказ по групі «Турів», присвячений бою відділу УПА з німцями у Загорові у жовтні 1943 р., оголошений в усіх відділах групи¹⁹. Окремо слід згадати накази військових керівників УПА різного рівня, присвячені національним і бойовим святкам (святкові накази): Святу державності (22 січня), Дню пам'яті героїв Крут (28 січня), Святу української зброї (31 серпня), Святу героїв Базару (17 листопада); наказ-поздоровлення командира «Енея» групи «Богун» із нагоди Різдва Христового від 5 січня 1944 р., який закінчувався словами: «Віримо, що за рік зустрічатимемо Різдво Христове під спів дзвонив Святої Софії неповторного у своїй красі Золотоверхого Києва. А на наш традиційний Йордань підємо величавою процесією на Дніпро-Славутицю, щоб святити нашу перемогу!». Деякі накази головнокомандування УПА мали меморіальний характер. Так, В.Кук («В.Коваль»), останній головний командир, віддаючи в 10-ту річницю УПА ювілейний наказ, закликав «ушанувати мовчанкою славну пам'ять усіх друзів бійців і командирів Української повстанчої армії та всіх друзів учасників українського визвольного революційного підпільного руху боротьби, які полягли смертю героїв у боротьбі за визволення українського народу з неволі за весь десятирічний період існування Української повстанчої армії» і містив хронологічний перелік-мартиролог керівників повстанців, котрі загинули впродовж грудня 1942 – грудня 1951 рр., починаючи від І.Климова («Легенда»), «першого організатора і політвиховника відділів УПА», і закінчуючи полковниками П.Федуном («Волянський», «Полтава», «Север»), заступником головного командира, та Р.Кравчуком («Максим»), членом головнокомандування УПА. Командирам військових округ пропонувалося «доповнити цю листу іменами усіх тих, сл.п. друзів, які поклали найбільші заслуги в організуванні відділів УПА та піднесенні їх військово-бойових і морально-політичних вартостей на підзвітних їм теренах дій. Усі доповнюючі листи імен поляглих сл.п. друзів, із докладною характеристикою їх військової і політичної діяльності, вислати до своїх зверхників»²⁰.

Упадає у вічі практична повна відсутність специфічного військового різновиду розпорядчих документів такого рівня, як бойові накази частин і підрозділів УПА. Певною мірою це дивно, адже останній «Бойовий правильник для партизанських відділів» передбачав їх існування на рівні найбільшої повстанської одиниці (загін – з'єднання або полк), з усіма притаманними бойовим наказам ознаками: «У наказі до наступу командир подає: свій задум, напрям головного

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.2–3. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.133–134.

¹⁹ Наказ командира і шефа штабу ВГ «Турів» із приводу бою в Загорові від 30.10.1943 // Там само. – Спр.5. – Арк.8. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.505–506.

²⁰ Наказ ГК УПА від 14.10.1952 №552 // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.376. – Арк.286–289. Опубл.: Армія безсмертних: Повстанські світлини / Ред. В.В'ятрович, В.Мороз. – Вид.3. – Л., 2006. – С.13–19.

удару, смуги для куренів першого мету (ешелону – Г.П.), напрям для другого мету, вихідне положення, початок наступу, завдання для резерву»²¹. Там згадуються накази й командирів нижчого рівня (сотня – чота), які могли носити також назву «завдання», «план» операції тощо. Щодо них можна припустити усну форму віддавання. Відсутність серед відомих документів УПА бойових наказів вищих тактичних одиниць попри їх очевидне існування нашокує на думку про нищення цих документів або самими командирами після завершення операцій, або пізніше – у процесі архівування.

Тут доцільно ще раз згадати тему «антипольських» наказів, цього разу вже командування та відділів УПА. Серед опублікованих розпорядчих документів головнокомандування УПА (УПА-Північ) під час керівництва Д.Клячківського («Клім Савур», «Панас Мосур») такого наказу підлеглим відділам не виявлено. Проте уважний аналіз наказів командирів нижчого рівня (військових округ і груп, загонів) засвідчує наявність окремих наказів на проведення операцій проти польських колоній та озброєних груп поляків тощо. Конкретно йдеться про наказ 1-ої групи (ВО «Заграва») №9 від 29 серпня 1943 р. про підсумки операцій у колоніях Гута-Степань, Селисько, Вирка, Виробки; командира «Бористена» №24 від 2 вересня 1943 р. щодо операцій із «ліквідації останніх у цьому районі польських осель»: Степангород, Гута, Дубов'є, Гурне, Острий Ріг, Згоці²². Таким чином, є підстави говорити про ймовірність існування (в якійсь формі) організаційної вказівки командування УПА-Північ щодо збройного «вирішення» «польського питання» на теренах Волині, адже згадані накази обов'язково ґрунтувалися на вказівках вищих військових структур.

Поважне місце серед організаційно-розпорядчої документації УПА займають інструктивні матеріали. Насамперед це інструкції, які регулювали питання основних напрямів діяльності УПА як мілітарної інституції. У 1944 р. світ побачила «Інструкція розвідчої і контррозвідчої служби», яка закладала основи розвідки повстанців. Передбачалося створення при штабі кожної групи розвідвідділу у складі шефа, секретаря, керівників зв'язку та агентів. Проте дуже швидко військова розвідка УПА була поглинута СБ ОУН, яка вже у серпні 1943 р. мала у своїй структурі розвідувально-інформаційний та поліційно-виконавчий відділи. Окремою інструкцією та правилами регулювалася також діяльність військово-польової жандармерії УПА, відділи якої створювалися при штабі кожної військової групи, а в загонах – станиці. Завдання польової жандармерії полягали у боротьбі з пияцтвом, дезертирством, крадіжками в лавах УПА, забезпеченні дотримання військової таємниці, дисципліни, виконання наказів.

Можна згадати також інструкцію №3/11 від 19 грудня 1943 р. про військові ступені та функції, яка розвивала засади УПА за зразком регулярного війська (упорядкування звань, нагородної справи – запровадження бойових хрестів УПА). 18 грудня 1943 р. було затверджено «Тактичну інструкцію ГК та ГВШ УПА» щодо дій в умовах проходження радянсько-німецького фронту через контрольовану УПА територію, в якій наголошувалося на забороні боїв із частинами Червоної армії, «навіть для здобуття зброї». Як приклад іншого роду інструктивного матеріалу, яким урегульовувалися конкретні важливі проблеми, слід назвати

²¹ Бойовий правильник для партизанських відділів // *Хмель С.Ф.* Українська партизанка (з крайових матеріалів). – Б.м., 1959. – С.199.

²² Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.128, 139.

«Інструкцію до відома командирів відділів командування ВО «Бут» УПА-Захід» від 9 червня 1944 р., яка була присвячена ставленню до польського населення та польських політичних сил. У ній суворо заборонялося під час здійснення «відплатних акцій» убивати жінок, дітей, старих, представників мішаних родин, вірних римо-католицької конфесії, не залучених до політичного руху.

Інша інструкція – «Героїка Української повстанчої армії» – була присвячена увічненню пам'яті полеглих воєнків УПА. Тут йшлося про спорудження могил, хрестів та пам'ятників загиблим героям національно-визвольного руху, відповідні написи на них, а також збирання оповідань, пісень, дум і легенд, складених на честь повстанців. Автор інструкції «Вадим» справедливо зауважував: «Український фольклор у час нашої революційно-визвольної боротьби – це неоціненний скарб для будучих поколінь»²³.

До числа діючих статутів УПА слід віднести «Бойовий правильник піхоти» (1944 р., в основному переклад радянського «Бойового статуту піхоти» 1943 р.). Пізніше (після 1948 р.) повстанський командир С.Фрасуляк («С.Хмель») розробив новий «правильник» для партизанських відділів, який з урахуванням радянського аналога 1948 р. відбивав особливості тактики повстанських відділів, наводив багато конкретних прикладів бойових дій повстанців²⁴. Було розроблено також проект «Дисциплінарного статуту УПА» (кінець 1943 р.), який фактично набув чинності вже у статусі проекту. Про це свідчить листування шефа штабу ВГ «Турів» «Яворенка» з підлеглими загонами²⁵.

Як окрему категорію джерел слід визнати вказівки, що надавалися керівними органами УПА органам запілля і мали досить велику директивну силу. Так, відомі «Вказівки УПА в роботі під час жнив», затверджені ГК УПА у червні 1944 р. У них йшлося про забезпечення постачання продовольством повстанських відділів і, навпаки, зрив радянської хлібозаготівельної кампанії шляхом атак на хлібні пункти, валки з зерном, повернення збіжжя населенню. У документі підкреслювалося: «Цьогорічні жнива для нас, як Організації, УПА, так і для цілого народу матимуть особливе значення. Вага їх полягає в тому, наскільки Організації, УПА і населенню вдасться забезпечити себе всіма харчевими запасами, щоб таким чином уникнути голоду, і наскільки імперіалістам удасться ограбити населення та обернути награвлені засоби на продовження війни і закріплення рабства над народом»²⁶.

Як приклад, можна навести звіт про рейд відділів ВО «Богун» на схід від колишнього радянсько-польського кордону, здійснений із пропагандистською метою 30 червня 1943 р. – на День української державності (малася на увазі річниця проголошення Акта відновлення української державності у 1941 р.). У звіті наведено відомості щодо настроїв населення Кам'яниччини, враженого появою серед білого дня організованих загонів бандерівців, які не палили села, а проводили мітинги й роздавали листівки. Висновки були досить об'єктивні: «Назагал населення на відведених теренах, за винятком Ляховеччини, є мало національно

²³ Інструкція «Героїка Української повстанчої армії» від 20.12.1944 // ЦДАВО України. – Ф.3933. – Оп.1. – Спр.95. – Арк.24–29. Опубл.: Армія безсмертних: Повстанські світлини. – С.195–203.

²⁴ Див.: Бойовий правильник для партизанських відділів. – С.127–270.

²⁵ Записка шефа штабу ВГ «Турів» «Л.Яворенка» командирю загону «Кліщеві» від 15.12.1943 // ЦДАВО України. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.524.

²⁶ Вказівки в роботі під час жнив від 23.06.1944 // Там само. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.928. – Арк.117–119.

свідоме. По селах багато сексотів і донощиків, які тероризують свідомих українців. Серед стрільцтва говорилося, що добре було б зробити в цій прикордонній зоні чистку всього поганого населення. Слід відмітити, що цей пропагандивний рейд зробив на населення східних теренів справді велике враження. Тим не менше зробив він враження на наших ворогів. Німці по містечках почали окопуватися. Вони вже були певні, що це гасло до загального зриву»²⁷.

Значно менше аналітичної, а набагато більше конкретної інформації містили щотижневі та щомісячні звіти повстанських відділів і підрозділів. Так, у звіті 1-ї групи УПА (ВО «Заграва») за травень 1943 р. подано інформацію про структурні зміни (формування нових відділів та передислокація старих), проведення бойових дій, вишкільну, санітарну й організаційну роботу. Зокрема, у розділі про бойові дії вказувалося, що відділ «Яреми» проводив «ліквідацію кольтоній, сіл, що співпрацюють з німцями і більшовиками». Очевидно, ішлося про польські населені пункти, де 21 травня цей відділ мав бій із німцями під містом Клесів, а 29 – із червоними партизанами під Старинкою²⁸.

Свої особливості за формою і змістом мав такий різновид звітної документації, як «оперативний звіт» відділів УПА. Так, у звіті відділу «Давуна» загону ім. «Лайдаки» ВО «Завихост» від 5 листопада 1944 р., що був укладений бунчужним «Академіком», подані дуже стислі відомості щодо переміщення відділу, адреси постою (Трипутнівські хутори), обставини бою з «більшовиками», що відбувся того ж дня, унаслідок чого відділ відійшов із постою²⁹.

Від «оперативного звіту», що складався по «гарячих слідах», значно відрізнявся «звіт про військову акцію» – як своїм обсягом і глибиною описання подій, так і часом створення (кілька днів по акції). Як зразок, можна послатися на «Звіт з акції (Гута)» ВО «Завихост» від 27 серпня 1943 р. За текстологічною структурою він поділявся на такі розділи:

1. «Завдання»: «Знищити озброєні польські банди, що містилися в колоніях Гута-Степань, Борок, Ляди, Омелянка, Ромашково, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельники, Гута-Мицька, Мутвиця, Подселече, Поляни, Голинь, хут. Кам'янок і Мельниці, кол. Селисько, Зівка, Островки, Осовичі, Вирка, Виробки, Шимансько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали, Переспа, Березувка, Каменне і були загрозою місцевого українського населення та переводили на нього морди і рабунки».

2. «Дані про ворога»: кількість і розміщення, озброєння та наявність укріплень.

3. Стратегічне розташування відділів й окремі завдання для них.

4. Перебіг військової операції за днями та групами. З цього розділу стає зрозумілим, що бої впродовж 17–19 липня точилися не лише з добре озброєним польським загonom у 500 бійців та червоними партизанами, про яких ішлося в «даних про ворога», але й з німецькими гарнізонами у Зівці, Степані та Яполоті.

5. «Висновки», в яких вказано військові, господарські, організаційні наслідки успішної операції та власні втрати (18 загиблих і 17 поранених).

²⁷ Звіт з пропагандивного рейду повстанських відділів на Схід дня 30.06.1943 // Там само. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.7. Оpubл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.343–344.

²⁸ Звіт 1-ї групи УПА за травень 1943 г. про стан і діяльність групи // Там само. – Спр.40. – Арк.16. Оpubл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.171–172.

²⁹ Оперативний звіт відділу «Давуна» загону ім. «Лайдаки» від 05.11.1944 // Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.63. – Арк.28. Оpubл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.14. – С.361.

6. Загальні підсумки: «Операцію виконано цілковито. Розбивши польські озброєні банди, усунуто загрозу, яка тяжила місцевому населенню. Одночасно звільнено терен від окупаційної влади»³⁰.

Практично не відрізнялися від таких звітів і «описи боїв та акцій», які також можна віднести до звітних матеріалів. Так, «Опис боїв» загону ім. «Остапа» ВГ «Заграва», складений на початку квітня 1944 р. політвиховником загону, містив відомості про всі зіткнення, що мали повстанці з радянськими партизанами, червоноармійцями та козаками на німецькій службі впродовж січня – квітня 1944 р. Характерна відсутність компліментарності щодо командира загону «Шакала» (відверто вказувалося, що боєм із червоними партизанами у с.Гутки 6 січня 1944 р. він не керував, унаслідок чого повстанці з втратами мали відступити, отже «на перший день Різдва Христового Гутки зістало ограблене більшовиками та спалене»)³¹.

Значний інформативний потенціал мають також звіти окремих референтур, як от політвиховника, коменданта військово-польової жандармерії, керівників розвідувального відділу, санітарної служби тощо. Можна згадати звіт керівника розвідки загону ім. Хмельницького групи «Заграва» Б.Трача («Чайченко») з грудня 1943 р., в якому йшлося про передислокацію та склад німецьких сил на Рівненщині, акції місцевої адміністрації тощо. Привертає увагу інформація, що «козаків, узбеків, грузинів роззброюють і вивозять до Німеччини», а також таке: «09.12.43 у с.Яриновці стоять німці з поляками в числі 500 осіб, під маскою червоних»³². Звіт коменданта військово-польової жандармерії ВО «Богун» за 10 днів (від 10 до 20 грудня 1943 р.) містить хронологічний перелік затримань, покарань, проведення слідства та виконання вироків, у тому числі козаків «Бурого», заарештованого за пиятику, «Борака» – за перевищення строку відпустки з відділу за хворобою та ін. За дезертирство і втрату зброї було страчено козака «Кармелюка» з сотні «Хмари». Водночас жандарми УПА роззброїли 14 шущманів – представників допоміжної поліції³³.

Серед звітної документації навіть зберігся список звітів, які готувалися з'єднанням груп УПА №44 упродовж року (серпень 1944 – вересень 1945 рр.), що зберігалися в командира ЗГ Ф.Воробця («Глід», «Денис», «Волинець», «Кривий») і вилучені під час його затримання органами НКВД у лютому 1946 р. разом із практично всім архівом командування з'єднання груп. Там фігурували: річний звіт за 1944 р.; місячні звіти за серпень 1944 – вересень 1945 рр.; звіти командирів окремих груп із рейдів по теренах Білорусії та Житомирщини (переважно за 1945 р.); описи боїв і акцій командирів загонів за 1945 р.³⁴

Дуже щільно з попередньою категорією документів пов'язаний інформаційний сегмент документації УПА та запілля (інформації, вістки, додатки до вісток, повідомлення, повідомлення про випадки, донесення, огляди збройних і суспільно-політичних подій, відомості з терену). Він викликає значний інтерес

³⁰ Звіт з акції (Гута) 1-ї групи УПА від 27.08.1943 // Там само. – Спр.39. – Арк.25–26. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.173–176.

³¹ Описи боїв загону ім. «Остапа» групи УПА «Заграва» [не раніше початку квітня 1944 р.] // ЦДАВО України. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.27–27 зв. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.14. – С.251–253.

³² Звіт розвідки загону ім. Хмельницького групи УПА «Заграва» [не раніше 23 грудня 1943 р.] // Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.64. – Арк.12. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.14. – С.221.

³³ Звіт з діяльності ПЖ за час від 10.12 до 20.12.43 від 21.12.1943 // Там само. – Спр.33. – Арк.295. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.385–386.

³⁴ Список звітів, описів боїв і рейдів військового осередку з'єднання груп №44 [не раніше вересня 1945 р.] // ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.48139. – Ковв.№1. Опубл.: Літопис УПА: Нова серія. – Т.14. – С.408–410.

дослідників, оскільки поєднує поточні інформаційні відомості з аналітичними матеріалами, оглядами подій, містить спостереження за суспільними і військовими процесами впродовж певного періоду й на досить значній території.

За свідченнями учасників підпілля, звіти кущових були щомісячними й у них відбивалася така інформація: «засідки у селі, до кого заходять большевики, кого покликають до району, кого арештовують, хто приїздить з району, кого засуджують, вивозять і т.п.»³⁵. Заслугує на спеціальну увагу такий різновид інформаційних документів, як списки придатних для мобілізації українців: їх складали місцеві клітини ОУН(б) упродовж 1942 р. в очікуванні розгортання збройної боротьби, а в лютому 1943 р. їх спеціально розглядали на нараді військових референтів Волині та Полісся (неподалік від Луцька) з метою оцінити потенційну військову потугу націоналістів перед початком активних дій.

Оглядаючи всі згадані джерела з історії боротьби ОУН і УПА національно-повстанської провенієнції, можна дійти висновку, що лише їх комплексне дослідження, включаючи ретельне опрацювання не тільки писемних пам'яток, а й усієї наявної різноманітної джерельної бази, допоможе відтворити об'єктивну картину перебігу подій визвольних змагань середини ХХ ст., планів, намірів, дій його провідників та рядових учасників. Неможливо розглядати і вивчати цей рух за якимось одним джерельним комплексом, і той закид, який зробив молодий дослідник історії УПА М.Посівнич відомому фахівцеві А.Кентію щодо недостатньої уваги останнього до інших, крім «празьких фондів», джерельних комплексів, має очевидну рацію³⁶. Але це справедливо лише щодо історії ОУН до Другої світової війни. Наступні ж події, насамперед збройна боротьба українських націоналістів, висвітлювалися А.Кентієм у циклі його праць із використанням фондів ЦДАВО України, ЦДАГО України та Держархіву Рівненської області, а також широкого кола опублікованих джерел.

Так само надзвичайно важливо під час дослідження будь-якого з наявних архівних фондів, колекцій і зібрань повстанської провенієнції брати до уваги «архівну історію» – коли, звідки, яким чином такі документи потрапили до сучасних архівосховищ, якою була їх доля вже в державному архіві, що вилучалося, що додавалося, і як його впорядковували архівісти. Наразі ми практично не маємо повноцінних розвідок із цієї теми, окрім останнього дослідження О.Іщука щодо формування сучасного документного/фондового складу Галузевого державного архіву СБУ з цієї тематики³⁷.

³⁵ Літопис УПА: Основна серія. – Т.43: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН у Тернопільщині: 1946–1948. – Кн.1. – Торонто: Л., 2006. – С.1127.

³⁶ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках. – Л., 2010. – С.13.

³⁷ Ішук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1. – С.87–119.

Uncover the classification of historical sources created in the course of the Ukrainian national liberation movement of the mid twentieth century, especially OUN(b). The basic groups and types of historical sources mentioned origin of the content of which make it's characteristics. This highlights the need for thorough and comprehensive study of these monuments.

Г.Г.ГРІНЧЕНКО,
І.В.РЕБРОВА, І.М.РОМАНОВА*

УСНА ІСТОРІЯ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ (НА ПРИКЛАДІ СУЧАСНИХ БІЛОРУСІЇ, РОСІЇ ТА УКРАЇНИ)

У статті проаналізовано стан усної історії у сучасних Білорусії, Росії та Україні, виділено основні тенденції й перспективи розвитку цього напрямку, схарактеризовано його теоретико-методологічні та тематичні пріоритети, розглянуто динаміку інституціоналізації усної історії у зазначених країнах. Авторки виділяють два етапи у розвитку усної історії та окреслюють їхні характерні риси, наводять приклади робіт, які ілюструють широкий спектр тематичних уподобань усних істориків, говорять про поділ усної історії на «професійну» й «любительську» та пов'язану з цим певну депрофесіоналізацію усноісторичної практики тощо. Значне місце у статті відведене аналізу поширених у сучасній білоруській, російській й українській історіографіях способів конструювання історій на базі усних свідчень та пов'язаних із цими способами основних варіантів оприлюднення результатів усноісторичних досліджень. Поряд із обґрунтуванням спільних тенденцій авторки виділяють відмінності інституціоналізації усної історії у пострадянських Білорусії, Росії та Україні.

Сучасне визначення усної історії, якщо узагальнити основні її характеристики, включає такі компоненти, як процес безпосередньої передачі та запису (за допомогою аудіо- чи відеотехніки) спогадів, оповідей чи автобіографічних нарацій; створення в результаті цього процесу нових історичних джерел; реконструктивний чи наративний (текстуальний) аналіз отриманих джерел, а також різноманітні форми оприлюднення результатів досліджень, проведених на основі методу усної історії¹.

Найчастіше саме варіативність презентацій результатів таких проектів дає найкращі можливості для аналізу «усноісторичної ситуації» в тому або іншому регіоні чи країні загалом, оскільки дозволяє судити як про загальну методику проведеного дослідження і створені завдяки цій методиці джерела, так і про теоретико-методологічні пріоритети, використані під час аналізу усних історій (у разі монографічного дослідження) або їх добору і композиції (у разі публікації збірок інтерв'ю). Ставлячи перед собою завдання аналізу розвитку усної історії в пострадянських Білорусії, Росії та Україні, ми враховуватимемо як названу вище варіативність оприлюднення результатів проектів з усної історії, так і тематичні пріоритети цих ініціатив, динаміку інституціоналізації напрямку у цілому.

У той час, як усноісторична практика у країнах Європи та Америки налічує вже понад 60 років, у сучасних Білорусії, Росії та Україні усна історія почала набувати популярності лише з початку 1990-х рр. Проте вже двома десятиліттями

* Грінченко Гелінада Геннадіївна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна; Реброва Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і соціальних комунікацій соціально-гуманітарного факультету Кубанського державного технологічного університету (Краснодар, Російська Федерація); Романова Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії Національної академії наук Білорусії (Мінськ).

¹ Визначення усної історії див., напр.: Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – Ч.11. – К.; Л., 2007. – С.13–14.

потому вона стала не тільки поширеним методом польової роботи, застосовуваним у рамках різноманітних дисциплін і напрямків соціогуманітарного знання, але й важливим джерелом для аналізу найширшого спектра питань, орієнтованих на вивчення як колективних і групових структур та процесів, так і приватного, особистісного досвіду, індивідуалізованих стратегій і практик. Це стало можливим завдяки відходу від принципів наукового дослідження, характерних для колективістської ідеології радянської епохи, що намітився саме у цей час і зумовив активну увагу до особи як дійового агента історії, а до особистісного досвіду – як до базової соціокультурної цінності суспільства. Опубліковані у ці роки збірки інтерв'ю і перші монографічні дослідження посіли помітне місце в пострадянській історіографії, а проекти із запису усних спогадів міцно вкорінилися у практиці різних публічних ініціатив з «освоєння» раніше маргінальних, непопулярних або заборонених тем. У зв'язку з цим відзначимо появу робіт, в яких було здійснено першу спробу історіографічного узагальнення усної історичної ініціативи як на регіональному рівні², так і в Росії, Україні та Білорусії у цілому³, а також випуск тематичних номерів журналів, присвячених теорії і практиці усної історії як у цих країнах, так і поза їх межами⁴.

На наш погляд, у трьох названих державах експансія усної історії пройшла два етапи, кожному з яких властиві певні тематичні пріоритети і загальна методика досліджень, межі запитаності й популярності усної історії, а також місце, яке дисципліна посідає у системі академічного знання у цілому. Так, перший етап охоплює 1990-ті рр., коли на тлі загальної кризи у соціогуманітарних науках відбувався пошук нових дослідницьких тем і підходів, у тому числі формування інтересу до методу усної історії. Певним імпульсом для початкового етапу самоорганізації та інституціоналізації усної історії на всьому пострадянському просторі стали створення ще 1989 р. Асоціації усної історії Росії і проведення з її ініціативи трьох загальноросійських конференцій (1989, 1991, 1992 рр.), в яких узяли участь переважно історики з регіональних вишів середньої смуги Росії і Поволжя⁵. Разом з аналізом динаміки зарубіжних усноїсторичних ініціатив цей досвід узагальнила Д.Хубова в кандидатській дисертації 1992 р. – першому теоретичному дослідженні на пострадянському просторі, присвяченому проблемам усної історії⁶.

Зростанню інтересу до усної історії як методу і джерела дослідження в цей час також сприяли перші міжнародні конференції за участю західноєвропейських

² Кричко Е.Ф. Устная история, её проблемы и возможности // Вопросы теории и методологии истории: Сб. науч. тр. – Вып.3. – Майкоп, 2001. – С.37–48.

³ Урсу Д.П. Методологические проблемы устной истории // Источниковедение отечественной истории, 1989. – Москва, 1989. – С.3–24; Орлов И.Б. Устная история: генезис и перспективы развития // Отечественная история. – 2006. – №2. – С.136–148; Grinchenko G. Oral History in Ukraine // Oral History Association of Australia Journal. – №30. – 2008: «Old Stories, New Ways» (2). – P.70–74; Реброва И.В. Устная история: от всеобщего увлечения и критики к профессионализации // Исторические исследования в России – III: Пятнадцать лет спустя / Под ред. Г.А.Бордюгова. – Москва, 2011. – С.454–472; Пастушенко Т. Метод усної історії та усноїсторичні дослідження в Україні // Історія України. – 2010. – №16/17. – С.10–15.

⁴ Україна модерна. – Ч.11. – К.; Л., 2007; Схід – Захід: Іст.-культ. зб. – Х., 2008. – Вип.11/12.

⁵ Реброва И. Организация и деятельность студенческого научного общества по устной истории Кубанского государственного технологического университета // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. ст. / За ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С.120.

⁶ Хубова Д.Н. Устная история и архивы: зарубежные концепции и опыт: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1992.

фахівців, наприклад, конференція «Методологія і методи усної історії – історії життя в соціологічних дослідженнях», що відбулася у вересні 1994 р. у Львові на базі Інституту історії церкви. У роботі заходу взяли участь 64 дослідника з 17 країн Європи й Америки, серед яких такі відомі фахівці, як організатор і директор Інституту історії та біографії при Заочному університеті м.Гаген Александр фон Плато (Німеччина), секретар Товариства усної історії Роб Перкс (Великобританія), професор Римського університету Алессандро Портеллі (Італія) та ін. Матеріали конференції не було опубліковано, тому доповіді її учасників пізніше увійшли до монографій і тематичних збірок, приміром, на основі свого виступу А.Портеллі написав відому статтю «Усна історія як жанр», що ввійшла окремим розділом до його монографії⁷ і тематичної збірки статей «Наратив і жанр»⁸.

Що стосується перших публікацій результатів проектів із запису й аналізу усних історій на пострадянському просторі, то вони почали з'являтися тільки наприкінці 1990-х рр., як, наприклад, дослідження американського вченого В.Нолла⁹, опубліковане за результатами масштабного проекту, що проводився в 1993–1995 рр. та під час якого були записані розповіді понад 400 сільських мешканців Центральної і Східної України, які пережили катастрофу колективізації і Голодомору¹⁰.

У 1990-х рр. у країнах колишнього СРСР також формувалися перші центри і лабораторії усної історії. Так, наприклад, названий вище Інститут історії церкви, основою наукової діяльності якого від моменту організації було проголошено метод «живої історії», з 1992 р. почав розробку дослідницького й архівно-музейного проекту «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української греко-католицької церкви 1946–1989 рр.»¹¹. На сьогодні це найбільш тривалий і масштабний усноісторичний проект в Україні, головне завдання якого полягає у «систематичному зборі й критичному аналізові усних свідчень про релігійне життя українських греко-католиків у підпіллі». У рамках проекту вже записано понад 1900 інтерв'ю, аудіоархів складається з більш ніж 3000 касет, документальний архів включає понад 700 фотокопій із документів державних архівних установ та особистих документів громадян, фотоархів містить близько 5000 фотокарток.

Водночас у коледжах, школах і вишах Росії, України та Білорусії почали з'являтися перші лабораторії і центри усної історії, насамперед завдяки ентузіазму вчителів і викладачів, керівників етнографічних експедицій і практиків вишів. Так, 1999 р. Запорізьке наукове товариство ім. Я.Новицького (за участю Запорізького відділення Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України та Запорізького національного університету) ініціювало серію експедицій із запису усних історичних наративів у селах

⁷ Portelli A. Oral History as Genre // Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue. – University of Wisconsin Press, 1997. – P.3–23.

⁸ Portelli A. Oral History as Genre // Narrative and Genre / Ed. by M.Chamberlain and P.Thompson. – London; New York, 1998. – P.23–45.

⁹ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930 років. – К., 1999. – 559 с.

¹⁰ Про перші усноісторичні ініціативи в Україні див.: Пастушенко Т.В. До створення Української асоціації усної історії // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.230–235.

¹¹ [Електронний ресурс]: <http://www.ichistory.org>

Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей, а також АР Крим. На сьогодні учасники цих експедицій записали усні історії понад 5 тис. осіб, видано 10 томів «Усної історії Степової України»¹². У 1990-х рр. також було засновано перші лабораторії усної історії в декількох вишах Росії (Російський державний гуманітарний університет, керівник Д.Хубова; Алтайський Барнаульський педагогічний університет, керівники М.Дьомін і Т.Щеллова; В'ятський педагогічний університет, керівник В.Бердинських; Калінінградський державний університет, керівник Ю.Костяшов та ін.)¹³. Багато викладачів почали розробляти спецкурси з усної історії для студентів-істориків, публікувати навчальні посібники зі спецкурсу.

На початку 2000-х рр. записом усних свідчень також зацікавилися громадські організації й історико-краєзнавчі об'єднання. Як приклад, назвемо спільну експедицію історико-культурологічного студентського семінару м.Гродно і Гродненського громадського об'єднання «Ратуша» зі збору розповідей і спогадів мешканців села Поріччя Пінського району Брестської області Білорусії, присвячених відомому білоруському і польському державному та політичному діячеві Романові Скірмунту¹⁴, а також ініціативу цього об'єднання із запису усних свідчень жителів м.Гродно про Другу світову війну¹⁵.

Із початком третього тисячоліття розвиток усної історії на пострадянському просторі отримав новий імпульс, не в останню чергу завдяки проведеним тематичним школам з усної історії, в роботі яких узяли участь переважно молоді дослідники з колишніх радянських республік, у тому числі з Білорусії, України та Росії. Серед подібних ініціатив назвемо міжнародні зимові школи «Усна історія: теорія і практика» (січень 2002 р., Європейський університет у Санкт-Петербурзі за підтримки Інституту «Відкрите суспільство» і Центру вивчення історії і пам'яті Університету Індіани, США), «Нетрадиційні методи викладання історії» (лютий 2003 р., Львівський національний університет ім. І.Франка) тощо. Методиці і практиці усної історичних досліджень було приділено значну увагу на міжнародних школах, організованих Центром вивчення античних традицій (ОВТА) при Міжнародній гуманітарній школі Варшавського університету. Серед них цикл шкіл, присвячених інтердисциплінарному вивченню білорусько-польського (2002 р.) і білорусько-російського узграницчя (2003, 2004 рр.). Учасниками шкіл, а також організованих в їх рамках експедицій стали студенти й аспіранти, молоді дослідники з Білорусії, України та Росії.

Подібні школи, тренінги і майстер-класи мали велике значення як для популяризації методу усної історії, так і для орієнтації вчених пострадянського простору на західні академічні стандарти в підготовці, проведенні й аналізі результатів усної історичних проєктів. І саме від того часу визначальною тенденцією в розвитку усної історії на пострадянському просторі стало творче використання

¹² Усна історія Степової України / Гол. ред. П.Сохань. – Запоріжжя, 2000–2010. – Т.1–10.

¹³ Бердинских В.А. Устная история как метод научного исследования российской провинции [Електронний ресурс]: <http://www.ialtai.ru/>

¹⁴ Див.: Смелянчук А., Сидлярэвіч А. «Добры быў пан...» Раман Скірмунт у вусных успамінах жыхароў в. Парэчка Пінскага раёну // Спадчына. – 2000. – №5/6. – С.96–103.

¹⁵ Див.: Смелянчук А. Горадна ў Другой сусветнай вайне паводле ўспамінаў яе жыхароў // Краязнаўчы альманах «Горад святога Губерта». – Вып.1: Гісторыя Гародні ХХ ст. у вусных успамінах / Пад рэд. А.Ф.Смаленчука. – Сейны, 2002.

(з урахуванням місцевих умов і особливостей) теоретико-методологічних й етичних пріоритетів усноісторичного дослідження, розроблених західними вченими. Певною мірою тут можна говорити про пріоритет впливу й «інтелектуальну гегемонію глобального Заходу» у професійному полі усної історії у країнах колишнього СРСР. Проте слід згадати й про іншу тенденцію, що полягає в апеляції до методології усної історії, яка своїм епістемологічним корінням сягає традиції «класичної» етнографії кінця ХІХ ст.¹⁶ Більше того, низку усноісторичних лабораторій при вишах було створено в результаті еволюції суто етнографічних експедицій у бік усноісторичних.

Другий період у розвитку усної історії на пострадянському просторі охоплює 2000-ні рр. Його особливості зумовили, по-перше, широкий спектр презентацій результатів усноісторичних проєктів, якими, окрім власне книг (монографій або збірок інтерв'ю) стали різноманітні виставки, документальні фільми, радіопередачі, інтернет-проєкти, спектаклі тощо. Кожен із цих способів презентації має свою специфіку, пов'язану з «перевагою сприйняття»: або відео- та аудіоінформації, що передає все перформативне багатство усної історії, або інформації, що міститься в друкованому тексті та є результатом опосередкованого переведення у знакову систему складної й насиченої смислами поліфонії інтерв'ю. Серед «недрукованих» презентацій назовемо, наприклад, два інтернет-проєкти, що пропонують увазі відвідувачів повні записи усних історій як у текстовому, так і в аудіо- та відеоформатах. Хронологічно одним із перших став російський веб-сайт «Я пам'ятаю», присвячений записам усних інтерв'ю з ветеранами Великої Вітчизняної війни¹⁷. Зібраний матеріал представлений на сайті в повному обсязі розтекстованих інтерв'ю та їх аудіофрагментів і об'єднаний за родами військ, в яких служили оповідачі – колишні фронтовики. Кожне усне інтерв'ю супроводжують короткі біографічні дані та фотографія автора усної історії. На сайті можна знайти усні історії, різні за мовою, емоційною насиченістю, загальною тривалістю і деталями відтворюваних подій. Крім того, будь-який користувач інтернету, на думку авторського колективу, може зробити свій внесок у меморатизацію історії Другої світової війни. Для цього на сайті розміщено приклад анкети і короткі інструкції з проведення інтерв'ю. Подібні веб-сторінки з'являються останнім часом доволі часто і присвячені, як правило, військовій історії. Усні інтерв'ю, опубліковані в інтернеті, безумовно, виконують важливе просвітницьке завдання, але не завжди є повноцінним усноісторичним джерелом через поширену в інтернет-публікаціях практику купірування і редагування тексту, а також певну ідеологічну однобічність у доборі та презентації записаних історій.

Другий проєкт, який нещодавно з'явився у всесвітній мережі і на який також слід звернути увагу, пропонує повні версії відеозаписів і транскриптів інтерв'ю з 69 політичними лідерами, дисидентами, дипломатами, журналістами, релігійними діячами, підприємцями, ученими та іншими особами, які брали участь або були свідками процесу становлення незалежної України. Ідеться про проєкт «Усна історія незалежної України – 1988–1991»¹⁸, у рамках якого в

¹⁶ Усна історія: теорія та практика / Упор. А.Бойко, С.Білівненко, Ю.Головка та ін. – Запоріжжя, 2008. – 100 с.

¹⁷ [Електронний ресурс]: <http://www.iremember.ru/>

¹⁸ [Електронний ресурс]: <http://oralhistory.org.ua>

1995–1996 рр. було записано названі інтерв'ю. Як вказано на стартовій сторінці, проект має суто академічні й дослідницькі цілі та «розпочинається дослідженням національних рухів і громадських об'єднань, що зароджувалися в Україні у 1988–1989 рр., охоплює переговори про підписання нового союзного договору влітку 1991, спробу серпневого перевороту 1991 р., піднесення Б.Єльцина в Москві та розвиток національного сентименту в республіках і досягає кульмінаційної точки в українському референдумі про незалежність у грудні 1991 р. та міжнародне визнання України як суверенної держави»¹⁹.

Повертаючись до особливостей другого періоду в розвитку усної історії у трьох пострадянських країнах, зауважимо, що специфіку цього етапу також визначив поділ усної історії на «професіональну» й «любительську», котрий чітко оформився до середини 2000-х рр. В Україні, Росії та Білорусії у цей час відбувалися масова організація і збір спогадів силами як фахових істориків, так і школярів, студентів, різних громадських організацій, журналістів і т.д., практика яких позиціонувалася саме як усноісторична. Наслідком цього масштабного захоплення збором спогадів стало, з одного боку, формування професійного інтелектуального середовища вчених, які не лише застосовують метод усної історії у своїй дослідницькій практиці, але й займаються теоретичними розробками і методологічним пошуком нових підходів до проведення та аналізу усноісторичних джерел. З іншого боку, не можна не сказати про тенденцію певної депрофесіоналізації усноісторичної практики і зростання кількості аматорських проектів, в яких демократизм усної історії, її незаангажованість і відкритість виступають прикриттям ініціатив, що мають віддалений стосунок до фахового усноісторичного дослідження попри назву «усноісторичні».

Саме під час другого етапу поширення усної історії на пострадянському просторі сформувалися її основні тематичні пріоритети. Їх оформлення стало наслідком тих проблемних викликів пострадянського історієписання, що детермінували активне вивчення раніше заідеологізованих, однобічно висвітлюваних та заборонених тем, сюжетів і героїв. Так, найбільший інтерес від самого початку поширення методу усної історії викликали такі теми, як трагедія Голокосту, «забуті жертви» і «невідомі» історія Другої світової війни²⁰; колективізація і

¹⁹ [Електронний ресурс]: <http://oralhistory.org.ua/about/>

²⁰ Невигадане: Усні історії остарбайтерів / Авт.-упор., ред., вступ. ст. Г.Г.Грінченко. – Х., 2004. – 236 с.; Книга пам'яті Дрогобицького Яру: спогади, нариси, документи / Авт.-укл. В.П.Лебедева, П.П.Соколюкський. – Х., 2004. – 208 с.; *Смальянчук А.* Савецка-германская вайна 1941–1945 гг. у вусных успаміах жыхароў Горацкага раёну Магілёўскай вобл. // Учасіе тюркских народов и народов Кавказа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Мат. X Междунар. науч.-прак. конф. – Минск, 2004. – С.162–172; *Смальянчук А.* Вобраз партызана ў памяці жыхароў Слонімішчыны // Гістарычны альманах. – Т.11. – 2005. – С.4–16; *Поту сторону войны: Книга Памяти жертв нацистских преследований в годы Второй мировой войны* / Авт.-сост. Н.Михайлов, Н.Кузьменко. – Запорожье, 2005. – 374 с.; *Мы победили смерть: Воспоминания харьковчан – бывших узников фашистских концлагерей.* – Л., 2005. – 192 с.; *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: свидетельства и документы* / Ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б.Забарко. – Кн.1. – К., 2006. – 524 с.; Кн.2. – К., 2007. – 539 с.; Кн.3. – К., 2008. – 797 с.; *Смальянчук А.* Другая суетная вайна ў памяці насельніцтва заходняга і ўсходняга памежжаў Беларусі // *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* / Red. naukowa E.Smulkowej i A.Engelking. – Warszawa, 2007. – S.121–156; *Праведники народов мира: живые свидетельства Беларуси* / Сост. К.И.Козак, М.И.Крапина и др.; под ред. В.Ф.Балакирева, К.И.Козака. – Минск, 2009. – 292 с.; *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – 284 с.; *Її ж.* «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011. – 164 с.;

голод початку 1930-х рр.²¹; репресії, масові примусові міграції та переселення й пов'язані з ними практики (ре)адаптації і (ре)соціалізації²²; (ре)еміграція й історія діаспори²³; політичне, релігійне й інші види переслідувань із боку комуністичного режиму²⁴. Поряд з вивченням трагічного досвіду ХХ ст. із початку 1990-х рр. увагу дослідників привернули також жіноча історія (яка набула популярності практично одночасно з усною історією, а усноісторична методика в ній досі є однією з найбільш запитаних)²⁵; історія повсякдення (спектр тематичних пріоритетів якої умовно можна об'єднати у дві великі групи – «повсякдення війни»²⁶ і «повсякдення епохи соціалізму»²⁷); історія і культура національних меншин й окремих станів, зокрема козацтва (у вивченні яких усна історія межує

Борисова А.В., Козак К.И., Стучинская Г.Л. Лагерь смерти Освенцим: живые свидетельства Беларуси. 2-е изд. – Минск, 2010. – 444 с.; *Война и украденные годы: живые свидетельства оstarбайтеров Беларуси.* – Вып.2, доп. и перераб. / Сост. Е.И.Люлькина; под. ред. К.И.Козака. – Минск, 2010. – 214 с. та ін.

²¹ Український голокост: Свідчення тих, хто вижив / Упор. о. Ю.Мицик, Л.Іваннікова. – К., 2003–2010. – Т.І–VI; «Столиця відчаю»: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упор. Т.Поліщук. – Х.; Нью-Йорк; Л., 2006; *Раманова І.* Голод 1932–1934 гг. і Беларусь // Спадщина. – 2003. – №1/2. – С.80–90; *Раманова І.* «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство»: воспоминания кулацкой дачки // Гістарычны альманах. – Гродня; Беласток, 2008. – Т.14. – С.139–214.

²² *Романова И., Хомич С.* Адаптация репрессированных к жизни в обществе после возвращения из мест заключения и ссылки (по материалам интервью) // Устная история в Карелии. – Вып. IV: Карелия и Беларусь: повседневная жизнь и культурные практики населения в 1930–1950-е гг. / Сост. и науч. ред. И.Р.Такала, А.В.Голубев, И.Н.Романова, И.С.Маховская. – Петрозаводск, 2008. – С.31–52; *Раманова І., Хоміч С.* Адаптацыя былых рэпрэсаваных да вольнага жыцця // Homo historicus: Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня, 2008. – С.105–128; *Виноградська Г.* Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) // Схід – Захід. – 2008. – Вып.11/12. – С.243–250.

²³ *Гардзіенка Н.* Беларусь ў Аўстраліі. – Мінск, 2004; *Шабельцаў С.* Беларусь ў Аргенціне: грамадская дзейнасць і рэміграцыя ў СССР (1930–1960-я гг.): Зборнік дакументаў і ўспамінаў. – Мінск, 2009. – 368 с.

²⁴ *Гуркіна С.* Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід – Захід. – 2008. – Вып.11/12. – С.265–282.

²⁵ Усна жіноча історія: Повернення: Історіографія сільських жінок у контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. – К., 2003. – 292 с.; Історія однієї фотографії: Справа самопрезентації / Упор., ред., вступ. ст. Г.І.Дацюк. – К., 2007. – 224 с.; *Пушкарєва Н.Л.* Устная история: гендерный аспект // Этнография Алтая и сопредельных территорий. – Вып.7. – Барнаул, 2008. – С.219–221; *Реброва И.В.* Объективация субъекта: воспоминания женщины о своем участии в Великой Отечественной войне // Женская и гендерная история Отечества: новые проблемы и перспективы: Мат. междунар. науч. конф. 19–21 июня 2009 г., Петрозаводск. – Москва, 2009. – С.101–103; *Кісь О.* Рецепція радянської влади та незалежності в автобіографічних оповідях жінок України (за матеріалами проекту «Україна ХХ століття у пам'яті жінок») // Схід – Захід. – 2008. – Вып.11/12. – С.283–307; *Її ж.* Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу... – С.171–191.

²⁶ *Пастушенко Т.В.* Будні українських «остарбайтерів»: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.160–176; *Її ж.* Способи виживання українських остарбайтерів у Райху: спогади очевидців // Схід – Захід. – 2008. – Вып.11/12. – С.161–179; *Лабачевська В.* Ритуал у повсякденні війни (про архаїчну ритуальну практику в роки Другої світової війни за матеріалами польових досліджень у Білорусі) // Там само. – С.150–160; *Латан Т.* Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду // Там само. – С.198–223; *Бердинских В.* Речи немых: Повседневная жизнь русского крестьянства в ХХ веке. – Москва, 2011.

²⁷ *Романова И., Маховская И.* Исследование повседневных адаптивных практик в трансформирующемся социуме (воспоминания жителей западнорусского местечка о жизни «в польское время» и «при советах») // Устная история в Карелии. – Вып.IV: Карелия и Беларусь: повседневная жизнь и культурные практики населения в 1930–1950-е гг. – С.61–73; *Раманова І., Маховська І.* Трансформація повсякденних адаптивних практик в этноконтактних зонах в предвоєнне і післявоєнне десятиліття: БССР і КФССР. Опыт усноісторичного дослідження // Питанні мастацтвазнаўства этналогіі і фалькларыстыкі. – Вып.4. – Ч.2. – Мінск, 2008. – С.52–61.

з традиційною етнографічною практикою)²⁸; історія міст²⁹; історія локальних воєнних конфліктів ХХ ст.³⁰

У вивченні цих тем провідне місце належить центрам, що активно створювалися в 2000-х рр., лабораторіям та інститутам усної історії, серед яких обов'язково слід назвати російські центр усної історії Європейського університету у Санкт-Петербурзі³¹, Регіональний центр усної історії у Воронежі³², Краснодарське товариство з усної історії при Кубанському державному технологічному університеті³³, центр усної історії Петрозаводського державного університету³⁴ та ін.; українські навчально-науковий центр усної історії кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди, навчальна лабораторія «Центр усної історії» кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т.Шевченка, інститут усної історії при Запорізькому національному університеті та ін. Аналогічних центрів у Білорусії, наскільки нам відомо, поки що не існує.

Презентація результатів сучасних усноісторичних досліджень, а у ширшому розумінні – введення усних історій у публічний простір, найчастіше відбувається у вигляді публікацій: монографічних досліджень, тематичних збірок статей або збірок безпосередніх усних свідчень. Варіативність подібних публікацій зумовлена широким спектром дослідницьких завдань, а отже, і способів конструювання історії на основі усних свідчень. Вибір форми презентації результатів усноісторичного проекту залежить від багатьох чинників, наприклад: планує дослідник опублікувати свідчення з мінімальними коментарями чи робитиме акцент на їх науковій інтерпретації; намагатиметься він розглядати історичні події крізь призму однієї або декількох біографій чи, навпаки, підпорядкує їх аналіз дослідженню історичних (соціальних) явищ і процесів; якими будуть межі публікованих усних історій і взаємовідносини «голосів» оповідачів із «голосом» дослідника; на яку аудиторію орієнтовано книгу тощо³⁵.

²⁸ *Гріоглу Ю.* Усні наративи як джерело з історії болгарського населення Північного Приазов'я ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009; *Мамвеев О.В.* Устная традиция как фактор сохранения исторической памяти кубанского казачества // Проблемы развития казачьей культуры. – Майкоп, 1997. – С.31–35; *Его же.* Категория пространства в устной истории кубанского казачества // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северо-Западного Кавказа за 2000 год: Дикаревские чтения (7). – Краснодар, 2001. – С.52–73.

²⁹ Eine neue Gesellschaft in einer alten Stadt. Erinnerung und Geschichtspolitik in Lemberg anhand der Oral History / Нове суспільство в давньому місті: Пам'ять та історична політика засобами oral history / L.Henke, T.Rossolinski. – Wrocław, 2007. – 314 s.; *Раманова І., Махоўская І.* Мір: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары. – Вільня, 2009. – 248 с.; *Боднар Г.* Львів: Щоденне життя очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). – Л., 2010. – 340 с.

³⁰ Воспоминания непосредственных участников и очевидцев гражданской войны в Анголе: Устная история забытых войн. Изд. 2-е. – Москва, 2009. На сайті ветеранів війни в Анголі розміщено, зокрема, і неопубліковані спогади та оповіді безпосередніх учасників воєнних дій (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.veteranangola.ru/main/general/Soyuz>); на сайті ветеранів війни в Афганістані усних спогадів значно менше, зате є мемуари й особисті документи її учасників (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.rsva.ru/>).

³¹ Як зазначено на веб-сторінці університету, центр усної історії було створено на факультеті історії 2001 р. за підтримки інституту «Відкрите суспільство» (фонд Сороса), ЄУСПБ і центру усної історії Університету Індіани (США); проіснував він до 2010 р. (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.eu.spb.ru/education/departments/history/projects/oral-history>).

³² [Електронний ресурс]: <http://www.historyvoice.ru/?file=kop1.php>

³³ [Електронний ресурс]: <http://oralhistory.kubstu.ru/index.html>

³⁴ [Електронний ресурс]: <http://oralhist.karelia.ru/index.html>

³⁵ Про найпопулярніші способи конструювання історії на базі усних свідчень див.: *Томпсон П.* Голос прошлого: Устная история / Пер. с англ. – Москва, 2003. – С.268–270. Про принципи класифікації.

Серед поширених у сучасній білоруській, російській і українській історіографії способів конструювання історії на базі усних свідчень найбільш запитаним є передусім спосіб реконструктивного перехресного аналізу, коли усне свідчення виступає джерелом і основою побудови аргументації щодо моделей поведінки людей чи характеру (соціальних) подій і явищ у минулому³⁶. Термін «реконструктивний» у цьому випадку стосується аналізу усних історій і характеризує метод, за яким біографічні або тематичні інтерв'ю використовуються для відтворення певної ситуації, події, середовища, іншими словами, для дослідження того, як діє і змінюється в історичній перспективі соціальний контекст або його окремі елементи. За цим підходом цитати з інтерв'ю і, власне, інформація, що міститься в них, підлягають «зв'язуванню» з відомостями з інших джерел, що й становить сутність перехресної критики та аналізу. У рамках цього підходу, по-перше, загальна конструкція дослідження не залежить від біографічної форми свідчень або їх тематичних пріоритетів, а визначається логікою наукової аргументації. По-друге, цей спосіб використовується виключно в межах монографічних досліджень, у разі підготовки до публікації збірок усних історій логіка вибудовування балансу між «суб'єктивною» історією оповідача й «об'єктивною» історією дослідника буде іншою (див. нижче).

Як приклад реконструктивного перехресного аналізу усних історій і їх використання під час написання монографічних праць назвемо дослідження білоруського історика й етнологіста І.Романової та І.Маховської³⁷, української дослідниці Т.Пастушенко³⁸ й історика з Росії Т.Щеглової³⁹. Так, у центрі дослідницького інтересу І.Романової та І.Маховської – локальна історія селища міського типу Мир Гродненської області, реконструйована шляхом аналізу розповідей його мешканців. Для проведення дослідження авторки розробили анкету, побудовану за принципом об'єднання двох частин – біографічного нарративу і тематичних питань. У результаті обробки матеріалів інтерв'ю і створення тексту «віртуально було сконструйовано таку модель: усі жителі цього населеного пункту, зібрані в одному місці, розповідають свої історії, слухають історії інших і доповнюють одне одного». Тобто інтерв'ю після переведення його в текстовий формат поділялося на тематичні блоки, а потім фрагменти з різних інтерв'ю, що мали спільну тему, об'єднувалися. Таким чином, було здійснено тематичний монтаж фрагментів, місцями доповнений фрагментами біографій. Вийшла колективна розповідь мирян про містечко Мир та їх життя у ньому⁴⁰.

та «жанри» публікованих усних історій див.: *Portelli A. Oral History as Genre // Narrative and Genre. – London; New York, 1998*; Загальні теоретичні міркування про проблеми і перспективи публікацій у галузі усної історії див. також: *Handbook of Oral History. – Lanham, 2006*. Див. також: *Грінченко Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження // Вісник Харківського національного університету. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – 2010. – Вип.13. – №906. – С.6–15*; *Грінченко Г. Презентація «головов»: рассказчик(и) vs исследователь(и) // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб.наук.ст. / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С.50–56.*

³⁶ Томпсон П. Голос прошлого... – С.269.

³⁷ Раманова І., Маховская І. Мир: гісторыя мястэчка, што расказалі яго жыхары. – Вільня, 2009.

³⁸ Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – 284 с.

³⁹ Щеглова Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке.: Устная история. – Барнаул, 2008. – 528 с.

⁴⁰ Цит. за: *Маховская И., Романова И. Мир: история местечка, рассказанная его жителями (опыт изучения локальной истории методами устной истории) // У пошуках власного голосу... – С.146.*

Іншу перспективу реконструктивного аналізу усних історій, цього разу з метою вивчення особливостей вербування й етапів примусової депортації цивільного населення Київщини на роботу до нацистської Німеччини, специфіки соціально-правового становища остарбайтерів, а також їхніх «способів виживання» в неволі запропонувала у своєму дослідженні Т.Пастушенко. Саме у вивченні «способів виживання», здійсненому на основі аналізу усних історій, авторці вдалося аргументовано розв'язати проблему, сформульовану на початку праці: «Змістити дослідницькі акценти від державних мегаструктур на особу робітника не лише як об'єкта і суб'єкта дій влади, а і як самостійного агента історії [...], розглянути засоби виживання індивіда як комплекс його дії в межах певної соціальної структури [...], з'ясувати за конкретних історичних обставин та морально-психологічного стану індивіда, які були можливості свободи вибору або інноваційної діяльності в остарбайтера у системі працевикористання іноземців Третього району»⁴¹.

Своєю чергою, монографії Т.Щеглової властива певна комбінаторність теорії і методу, а двоскладова назва наукової праці повною мірою відповідає багатозначності її змісту, в якому теоретичні питання сучасної усної історії переплітаються з практичною частиною дослідження – вивченням історії селянства Алтаю. На наш погляд, таке переплетення теорії і практики, коли кожен розділ починається з міркувань у галузі теорії усної історії та продовжується аналізом безпосереднього емпіричного матеріалу, є вдалою композиційною знахідкою авторки монографії, що, проте, потребує додаткового обґрунтування. Реконструктивний аналіз усних історій Т.Щеглової пропонує такий ракурс осмислення минулого, коли на перший план виступає повсякдення селян Алтаю в різних культурно-історичних зрізах з акцентом на етнокультурній взаємодії, конфесійних перевагах, ґендерних і вікових практиках селян⁴².

Другий спосіб конструювання історії на основі усних розповідей, який у сучасній літературі з усної історії прийнято називати наративним (або текстуальним) зміщує акцент аналізу з фактографічної інформації, що міститься в інтерв'ю, на вивчення власне оповіді. Специфіка цього способу полягає в дослідженні передусім текстуальних особливостей інтерв'ю: його мови, тематичних і сюжетних характеристик, послідовності й асоціативного ряду викладених подій і епізодів. Як приклад, наведемо дослідження Т.Ворониної та І.Утехіна про реконструкцію змісту в аналізі інтерв'ю⁴³, В.Календарової, в якому здійснено спробу аналізу вербального вираження травматичного досвіду⁴⁴, Г.Грінченко, присвячені специфіці артикуляції дитячих спогадів, пов'язаних із перебуванням на

⁴¹ Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини... – С.28–29.

⁴² Критичну рецензію на цю працю див.: Реброва И.В. «Молчаливое большинство» алтайской деревни: Рецензия на монографию Щегловой Т.К. Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке: Устная история, Барнаул, 2008, 528 с. // Клио: Журнал для учёных (Санкт-Петербург). – 2009. – №3 (46). – С.156–157.

⁴³ Воронина Т., Утехин И. Реконструкция смысла в анализе интервью: тематические доминанты и скрытая полемика // Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества: Мат. и иссл. / Под. ред. М.В.Лоскутовой. – Москва, 2006. – С.230–261.

⁴⁴ Календарова В. «Расскажите мне о своей жизни»: сбор коллекции биографических интервью со свидетелями блокады и проблема вербального выражения травматического опыта // Там же. – С.201–230.

примусових роботах у нацистській Німеччині в роки Другої світової війни⁴⁵ та аналізу конструювання розповіді про примус до праці в контексті окремо взятого автобіографічного інтерв'ю⁴⁶. Так, наприклад, в останній із названих статей аналіз нарративних сегментів інтерв'ю і його тематичного поля, закономірностей появи певних сюжетів, символів і референцій дозволив зробити висновки про загальну біографічну модель/конструкцію аналізованого інтерв'ю, про специфіку артикуляції і засоби «вписування» у цю модель досвіду перебування на примусових роботах, про часову і тематичну схему об'єднання й вибудовування в одній оповіді важливого для оповідача життєвого досвіду.

Цікавим із цього погляду є також білоруський проект «Трансформація повсякденних адаптивних практик: радянський/пострадянський період (білоруська провінція)»⁴⁷. Під час роботи над ним було зібрано понад 80 проблемних інтерв'ю з особами 1940–1960-х рр. народження. При цьому опитувальник лише окреслював загальні теми, які респонденти наповнювали своїми історіями, емоціями, оцінками, особистими смислами й інтерпретаціями. Виявилось, що, всупереч основному пафосу офіційного дискурсу, у наративах термін «перебудова» використовується не щодо політичних реформ, а стосовно пізніших за часом проявів економічної кризи. Тобто період «перебудови», відповідно до цих усних історій, припадає не на другу половину 1980-х рр., а на 1991–1994 рр.⁴⁸

Наступний, найбільш популярний серед усних істориків трьох пострадянських країн спосіб конструювання історії на основі усної історичної свідчень полягає в підготовці збірки інтерв'ю або їх окремих епізодів, для кожного з яких «не потрібні багатство і повнота, необхідні для детальної розповіді, але саме тому разом вони дозволяють краще розкрити “типовість” матеріалу»⁴⁹. У подібних збірках (найбільш показові приклади ми наводили вище, коли йшлося про тематичні пріоритети сучасних усної історичних досліджень), як правило, головна роль належить «голосам» самих оповідачів при мінімізації коментарів і наукової інтерпретації дослідника. Заявлене в передмовах до таких збірок бажання «надати право голосу тим, хто [...]» жодним чином не елімінує творчу й аналітичну роль укладача/дослідника, оскільки саме він приймає рішення про межі публікованих нарративів оповідачів, про баланс між усною розповіддю й «об'єктивною»

⁴⁵ Грінченко Г. Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров // Вторая мировая война в детских «рамках памяти»: Сб. ст. / Под ред. А.Ю.Рожкова. – Краснодар, 2010. – С.103–146.

⁴⁶ Грінченко Г. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью // Вторая мировая война в памяти поколений: Сб. науч. ст. / Под ред. И.В.Ребровой, Н.А.Чугунцовой. – Краснодар, 2009. – С.9–41. Це й попереднє дослідження, згадане в посиланні 46, включені до книжки авторки «Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти», що готується до друку.

⁴⁷ Проект починався як спільний білорусько-український «Трансформація повсякденних адаптивних практик: радянський/пострадянський період (Білорусь, Україна)» і відбувався за підтримки CASE.

⁴⁸ Маховская И.С., Романова И.Н. Память о перестройке: Белорусская провинция // Научный вестник Международного гуманитарного университета: Серия «История. Философия. Политология». – Одеса, 2011. – Вып.2. – С.9–13; Маховская И.С., Романова И.Н. Ожидание и реальный опыт времён: Перестройка в нарративах жителей белорусской провинции // IX конгресс этнографов и антропологов России: Тезисы докладов. – Петрозаводск, 2011. – С.68. Доречною тут є паралель із висновками А.Портеллі, викладеними у відомій праці «Смерть Луїджі Трастуллі: Пам'ять і подія», де автор розмірковує про причини подібних «колективних помилок», пов'язаних зі зміщенням значення події в більш віддалену часову перспективу.

⁴⁹ Томпсон П. Голос прошлого... – С.268.

історією, урешті, про те, кому, якій аудиторії ця публікація призначена⁵⁰. Так, наприклад, вирішення питання про межі публікованого нарративу передбачає визначення дослідником того, чиї саме «голоси» «звучатимуть» у виданні, скільки усних історій включатиме публікація, яким чином ці історії будуть поділені на частини і за яким принципом об'єднані. Із способів упорядкування усних історій у сучасній білоруській, українській і російській історіографії представлено основні два: усні історії у вигляді окремих монологів або колажу. І монологи, і колажі, своєю чергою, об'єднані за тематичним чи хронологічним принципом і являють собою добірку схожих, типових або контрастних, амбівалентних випадків. Активна роль укладача, окрім прийняття рішення про «дизайн» збірки, реалізується також у визначенні типу контекстуального обрамлення, тобто певного тла («background») публікованих усних історій. Цією контекстуальною інформацією найчастіше є різного роду коментарі або виноска, що супроводжують кожне інтерв'ю; прологи чи епілоги (вступні чи завершальні статті) всієї збірки; текст дослідника, що обрамлює кожен частину або розділ збірки; публікація у збірці відповідних до тематики усних історій документів і матеріалів, а також дослідницьких статей.

Показовим прикладом збалансованої контекстуальної інформації у вигляді коментарів до інтерв'ю і дослідницьких статей, в яких запропоновано аналіз усних історій, може служити збірка, присвячена блокаді⁵¹. Спроба дотримання репрезентативної рівноваги між «голосами» учасників публікації (оповідачів і дослідників) була реалізована шляхом розміщення текстів інтерв'ю і дослідницьких статей у різних розділах збірки з поясненням у вступі використовуваної композиційної логіки: «Публікація повних текстів інтерв'ю, як ми вважаємо, дозволяє, з одного боку, ознайомитися з тим, що розповідають і як розуміють блокаду наші респонденти, уводить в обіг нові, не використовувані раніше джерела, а з іншого, – дає можливість самому читачеві зазирнути в майстерню дослідників, погоджуючись або, навпаки, заперечуючи їхні інтерпретації, представлені в цій книзі»⁵². Ще одним прикладом такої композиції можна назвати спільну білорусько-російську збірку, присвячену повсякденню і культурним практикам у прикордонних регіонах СРСР – Білорусії і Карелії⁵³.

Вступні статті до збірок усних історій можуть не лише містити інформацію про проект, у рамках якого відбувалися підготовка, запис та аналіз усних історій, аргументувати схему побудови збірки і знайомити читача зі способами подання повних текстів або уривків інтерв'ю. Ці статті можуть бути побудовані за принципом «історичної довідки» про проблему, якій присвячені усні історії⁵⁴, або «вступу до теорії і практики» усної історії як особливого методу соціогуманітарного дослідження⁵⁵.

⁵⁰ Докл. див.: *Portelli A. Oral History as Genre...*

⁵¹ Память о блокаде: Свидетельства очевидцев... – Москва, 2006.

⁵² Там же. – С.13.

⁵³ Устная история в Карелии. – Вып.IV: Карелия и Беларусь: повседневная жизнь и культурные практики населения в 1930–1950-е гг. – Петрозаводск, 2008.

⁵⁴ *Грінченко Г., Пастушенко Т.* Українські оstarбайтери нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація // «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / Гол. ред. Г.Грінченко; упор. І.Ястреб, Т.Пастушенко та ін. – Х., 2009. – С.9–56.

⁵⁵ *Грінченко Г.* Усна історія – теорія, метод, джерело // Невигадане: Усні історії оstarбайтерів... – С.10–32.

Окрім коментарів до інтерв'ю, прологів і епілогів до збірок, контекстуальною інформацією як «тлом» і «умовою» сприйняття усних історій іноді служать відповідні до загального лейтмотиву усних історій документи і матеріали, а також дослідницькі тексти, що обрамляють тематично дібрані уривки інтерв'ю. Прикладом такого «контекстуального обрамлення» є збірка спогадів радянських переселенців Приладозької Карелії і Карельського перешийка⁵⁶, в якій уривки з інтерв'ю згруповано за темами, кожній з яких передують її обґрунтування, а також коротка характеристика окремих сюжетів. Схожим чином побудовані збірки білоруського дослідника А.Заєрка⁵⁷ – усі інтерв'ю поділено на частини, які об'єднано в окремих розділах за тематичним принципом.

У 2008 р. результатом колективного проекту з вивчення соціальної пам'яті про Велику Вітчизняну війну на півдні Росії стала публікація статей і зібраних спогадів⁵⁸. За допомогою усних опитувань і запису інтерв'ю було зроблено спробу виявити шляхи і способи формування меморіальної традиції на локальному рівні Ставропілля і Кубані, дослідити роль ветеранів, суспільства і влади у цьому процесі. Зібрані інтерв'ю було згруповано в тематичні блоки з авторським вступом до кожного. Своєю чергою, матеріали дослідницької частини книги пояснюють авторський підхід до роботи з усними джерелами.

І, нарешті, четвертий (але, на жаль, ще не запитаний дослідниками з пострадянських країн) спосіб «створення» історії на основі усних свідчень полягає у зосередженні дослідницької уваги на використанні індивідуального життєпису. У цьому випадку окреме інтерв'ю служить своєю ниткою, на яку дослідник «нанизує» реконструкцію подій або в певному розумінні відбиває чи ілюструє історію певної спільноти чи соціальної групи⁵⁹.

Загалом у розвитку усної історії на пострадянському просторі нині можна спостерігати такі тенденції. По-перше, у тематичному плані сучасні усноісторичні дослідження та їх опубліковані результати успішно балансують на інтелектуальному узграниччі офіційних проектів національних історіографій і «неофіційних» дискурсів приватності, повсякденних практик існування особистості в історичному часі і соціальному просторі. Здебільшого йдеться про рівнозначний інтерес усних істориків як до проблем загальнонаціонального масштабу (що перебувають у фарватері офіційної історичної політики і політики ідентичності), так і до локальних тем і сюжетів, в яких об'єктом вивчення стають переважно невеликі спільноти або групи людей, котрі мешкають на обмеженій території і мають або схожий досвід участі в тих чи інших подіях, або об'єднані за етнічною, релігійною, соціальною та іншими ознаками. При цьому, однак, помітною залишається орієнтація на одне з перших гасел усноісторичного руху: повернути або надати право голосу тим людям, чий досвід і життєві історії в радянську епоху

⁵⁶ Граница и люди: Воспоминания советских переселенцев Приладозской Карелии и Карельского перешейка / Науч. ред. Е.А.Мельникова. – Санкт-Петербург, 2005.

⁵⁷ Заєрка А. Кровавая граница. – Кн.1: 1918–1939 гг. – Москва, 2002. – 269 с.; *Его же*. Побег из ада. – Минск, 2003. – 297 с.; *Его же*. Тюрмы Беларуси: 1929–1935. – Минск, 2001.

⁵⁸ Память о Великой Отечественной войне в социокультурном пространстве современной России: Мат. и иссл. / Сост. И.В.Реброва, С.С.Сачук, Е.Н.Стрекалова. – Санкт-Петербург, 2008. – 292 с.

⁵⁹ Див., напр.: *Roseman M. A Past in Hiding: Memory and Survival in Nazi Germany.* – Picador, 2002. – 512 p.

були забуті, непопулярні або заборонені до трансляції і винесення в публічний простір. Розширення представницького спектра усних історій, вивчення і публікація не лише «забутих» і «витиснених», але просто цікавих, пізнавальних, захопливих усних історій ще тільки попереду.

По-друге, усноісторична практика в Білорусії, Росії та Україні на сьогодні доволі міцно інтегрована в міжнародні ініціативи, про що свідчить участь учених із цих країн у численних усноісторичних міжнародних конференціях (у тому числі у заходах Міжнародної асоціації усної історії), спільних дослідницьких, публікаційних, музейних, виставкових і освітніх проектах.

Серед найрезонансніших міжнародних проектів за участю дослідників із багатьох країн, у тому числі з України, Росії та Білорусії, назвемо проекти збору документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської і примусової праці на території Райху⁶⁰ (ініціатива і координація – німецький фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє») і проект «Жіноча пам'ять»⁶¹ (ініціатива і координація – центр гендерних студій у Празі).

Серед двосторонніх усноісторичних проектів – білорусько-український «Трансформація повсякденних адаптивних практик: радянський/пострадянський періоди. Білорусія, Україна» (Інститут історії НАН Білорусії, Білоруський державний університет, Одеський національний університет), білорусько-російський проект «Трансформація повсякденного життя радянського населення в 1930–1950-х рр.», здійснений дослідниками з Академії наук Білорусії й Білоруського державного університету спільно з центром усної історії Петрозаводського державного університету⁶², українсько-канадський проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід»⁶³ тощо. Важливо відзначити, що багато індивідуальних усноісторичних проектів білоруських, українських і російських дослідників отримали фінансову підтримку міжнародних фондів і інституцій, таких, як Американська рада наукових товариств (ACLS), фонд Герди Генкель (Gerda Henkel Stiftung), фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» (Die Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft»), Центр CASE (The Center for Advanced Studies and Education) та ін.

Окрім досвіду академічного обміну й наукової комунікації результатом інтенсивної інтеграції дослідників із Білорусії, Росії та України в міжнародну усноісторичну академічну спільноту також стали методологічні зміни в їх практиці, а саме поступовий відхід від розгляду усних історій лише як джерела фактів і відомостей, прихованих або замовчуваних офіційною історіографією, і спрямованість дослідницького інтересу на вивчення пам'яті та суб'єктивності, а у ширшому значенні – перенесення пам'яті у центр усноісторичного дослідження як його (дослідження) об'єкта, а не метода. Це сприяло усвідомленню того, що критикована істориками-позитивістами ненадійність пам'яті є водночас її силою, а суб'єктивність спогадів дає ключ до розуміння не лише значень

⁶⁰ Див. публікацію за результатами проекту: Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe / Ed. by A. von Plato, A. Leh und Ch. Thonfeld. – Berghahn Books, 2010. – 560 p.

⁶¹ [Електронний ресурс]: <http://www.womensmemory.net/>

⁶² [Електронний ресурс]: <http://oralhist.karelia.ru/projects.htm>

⁶³ Ханенко-Фрізен Н. Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід // Схід – Захід. – Вип. 11/12. – С. 370–376.

історичного досвіду, але і взаємин між сьогоденням та минулим, між спогадом і персональною ідентичністю, між індивідуальною й колективною пам'яттю⁶⁴.

І, нарешті, академічний простір усної історії у трьох пострадянських країнах поступово набуває необхідних інституціональних і дисциплінарних обрисів. Позитивною динамікою характеризується цей процес в Україні, де з 2006 р. існує Українська асоціація усної історії⁶⁵, активно проводяться тематичні міжнародні конференції з подальшим виданням збірок їх матеріалів⁶⁶, багато гуманітарних факультетів включають до своєї програми курси і спецкурси з усної історії⁶⁷, при факультетах і університетах організуються центри й інститути усної історії⁶⁸, при цьому інституціоналізація напряду має і свої регіональні особливості⁶⁹.

Нині відбувається створення «Білоруського усноїсторичного архіву», який існуватиме поки що у вигляді інтернет-порталу⁷⁰. Проект започатковано наприкінці 2011 р., на сьогодні на сайті розміщено тільки близько 80 інтерв'ю, причому повну обробку (транскрипцію, інформацію за тематичним, хронологічним, географічним та іменним показниками, супровідні документи) має лише частина з них. Архів створено не лише для забезпечення доступу до матеріалів, але і як активно діючу наукову й освітню установу: на його базі проводяться семінари-тренінги для всіх, хто хоче дістати уявлення про специфіку досліджень і техніку інтерв'ювання, організуються експедиції. До того ж у Білорусії формується майданчик, який у перспективі зможе об'єднати не лише тих, хто вже займається усною історією, але й тих, хто нею займатиметься, пройшовши підготовку безпосередньо у рамках цієї інституції, що особливо важливо в білоруських умовах, ураховуючи повну відсутність курсів з усної історії у вишах цієї країни.

Ситуація з інституціоналізацією усної історії в Росії дещо інша. Певно, через величезні розміри держави окремі історики не можуть дійти методологічного консенсусу і працювати в рамках національної асоціації, представляючи результати своїх досліджень також і на міжнародному рівні. Рівень наукових досліджень з усної історії і професіоналізм інтерв'юєрів у кожному регіоні Росії відрізняються і залежать від навичок дослідників у сфері використання методу усної історії. Єдиним чинником більшості видань останнього десятиліття, незалежно від тематики досліджень, можна вважати прагнення увічнити досвід представників старшого покоління. Науковість і дотримання усноїсторичної методології в подібних виданнях іноді стають другорядним чинником, поступаючись місцем безпосередній

⁶⁴ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії // Схід – Захід. – 2008. – Вип.11/12: Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – С.9.

⁶⁵ Пастушенко Т.В. До створення Української асоціації усної історії // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.230–235; Грінченко Г.Г. Міжнародна конференція «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» та створення Української асоціації усної історії // Схід – Захід. – Вип.9/10. – Х., 2008. – С.413–415.

⁶⁶ Усна історія в науковому дослідженні: Мат. Всеукр. наук. конф., Запоріжжя, 23–24 травня 2008 р. – Запоріжжя, 2008. – 258 с.; Схід – Захід. – Вип.11/12. – Х., 2008. – 432 с.; International Scholarly Symposium «In Search of Voice: Oral History as Theory, Method, and Source»: Conference Program and Proceedings, Kharkiv, 11–12 December 2009. – 50 р.; У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. Зб. наук. ст. / За ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – 248 с.

⁶⁷ Див., наприклад: [Електронний ресурс]: http://www.sociology-lnu.org.ua/Navchannia/Opysy_navch_kursiv/kurs_spec_Usna_ist_yak_metod_reconstr.htm

⁶⁸ Так, нещодавно було створено інститут усної історії при Запорізькому національному університеті.

⁶⁹ Див., напр.: Стяжкіна Е. Устная история: институционализация направления в исследовательских практиках историков Донбасса // У пошуках власного голосу... – С.88–102.

⁷⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.nashapamiac.org/archive/home.jsp>

публікації інтерв'ю зі свідками. У такому разі публікації усної історичної спогадів мають яскраво виражений прикладний характер, є джерелами для дослідників повсякдення, побуту, психології людини ХХ ст., а також особливостей формування історичної колективної й індивідуальної пам'яті про події минулого.

Проте завдяки роботі усної історичної центрів і багатьох фахових істориків усні свідчення поступово стають самостійним джерелом як аналізу пам'яті про минуле, так і вивчення людини як головного актора подій минулого. При написанні цієї статті її російська співавторка розробила невелику анкету та надіслала найбільш відомим історикам, що займаються проблемами усної історії. Метою інтерв'ювання було прагнення проінтерпретувати авторитетну думку вчених щодо рівня розвитку усної історії, узятую не з другорядних джерел (матеріалів їхніх публікацій або сторінки в інтернеті). На жаль, на опитування відгукнулися лише чотири історика (два керівника регіональних центрів і два індивідуальних дослідника). Ігнорування або небажання говорити про проблеми усної історичної спільноти в Росії є знаковим. Уже неодноразово на загальноросійських конференціях порушувалося питання про створення національної асоціації усних істориків, однак згоди з цього питання так і не було досягнуто. Хоча наприкінці 1980-х рр. таку спробу було зроблено і проведено три конференції, але на цьому діяльність організації припинилася. У відповідях на питання анкети історики чітко окреслюють проблему дезорганізації фахівців, брак якісної перекладної літератури, відсутність єдиного інформаційного простору для здорової критики й обміну досвідом у вигляді електронного або друкованого наукового журналу. Шляхи вирішення проблем досі залишаються відкритими, оскільки розуміння усної історії як прикладного, другорядного джерела з відтворення картини минулого досі не подолане. Однак діючі центри й окремі історики, що вбачають в усній історії важливе джерело створення історії знизу і вивчення як самих людей, так і пам'яті про події минулого, дозволяють сподіватися на виховання нового покоління дослідників у рідній класичній розуміння усної історії. Розуміння, що ґрунтується, зокрема, на незаангажованості і невичерпних пояснювальних можливостях методу, відкритості до застосування авторських прийомів або їх комбінацій із розробленими й апробованими підходами, багатому діапазоні проблемних питань.

The article focuses on the state of oral history in modern Belarus, Russia and Ukraine, highlights the principal trends and prospects in its progress, characterizes its theoretic-methodological and thematic priorities and considers the dynamics of institutionalization of oral history in these countries. The authors distinguish two stages in the development of oral history and outline their characteristics, cite the examples of researches that illustrate the wide range of theme preferences in oral history investigations, say about the division of oral history in "professional" and "amateur" components and about the related practice of oral history deprofessionalization. The article thoroughly analyses common methods in modern Belarusian, Russian and Ukrainian historiography that deal with making of histories based on oral testimonies, and connected ways of publishing the results of oral history researches. Along with the justification of common trends, the authors distinguish differences in oral history institutionalization in post-Soviet Belarus, Russia and Ukraine.

Т.Л.Вілкул*

СТВОРЕННЯ ЛЕГЕНДИ ПРО СОВІЯ В «ІУДЕЙСЬКОМУ ХРОНОГРАФІ» ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.

Чимало свідчень про язичницьке минуле в давньоруських літописах і хронографах пов'язані з перекладними грецькими пам'ятками. Уміщена в «Іудейському хронографі» другої половини XIII ст. легенда про Совія, яка оповідає про звичай дохристиянської Литви, у цьому сенсі не становить винятку. Судячи з усього, Совій та весь епізод про язичницькі литовські звичаї з'явився завдяки переосмисленню укладачем хронографа декількох текстів: фрагментів хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали, Книги Буття й «Збірника 16 слів» Григорія Богослова з коментарями Нікіти Іраклійського.

Давньоруські компендіуми зі всесвітньої історії – хронографи – є одним із джерел, що підводять сучасних гуманітаріїв до розуміння того, як середньовічна людина уявляла собі історичний процес. Перспективи давніх та сучасних «книжників», які писали історію, далеко не завжди збігаються. У давнину історія «всесвітня» була важливішою за «вітчизняну», а для сучасних істориків, здається, діє прямо протилежна закономірність. Укладачів хронографів цікавило створення світу, виникнення людства і цивілізації, історія «царств». Особливо важливим був момент початку: виникнення світу, побудова перших міст, поява ремесел та держав, формування етносів («язькь»), і, не в останню чергу, започаткування традиції поклоніння божествам («кумирослужения» або «еллиньскої прельсти»). Оскільки історія мала вочевидь біблійне забарвлення й починалася з шести днів творення, з перебування Адама в раю, вигнання людини з раю та життя перших патріархів, давні книжники поставали перед запитанням: як могли люди відпасати від справжнього Бога та почати поклонятися фальшивим божкам?

Хронографи складаються майже винятково з перекладних текстів і творчість укладача проявлялася в компіюванні. Утім, існують і винятки. Одним із таких зазвичай вважають так звану «легенду про Совія», уміщену в «Іудейському хронографі» другої половини XIII ст. (таку назву компіляції дав її перший дослідник В.М.Істрін)¹ – у цьому фантастичному сюжеті згадується виникнення «поганства» в Литві. Сам хронограф – загалом досить цікава пам'ятка. Інтерес українських дослідників він викликає передусім тим, що створювався водночас із Галицько-Волинським літописом (точніше, його холмською чи галицькою частиною у Західній Русі)². Чимало точно переданих чи перероблених цитат із різних

* Вілкул Тетяна Леонідівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі.
E-mail: t-vilkul-1@yandex.ru

¹ Іноді називають також Хронографом 1262 р. Найменування «Іудейський», яке пам'ятці дав В.М.Істрін, стало традиційним. Дату укладення «Іудейського хронографа» обраховано з ремарки в легенді про Совія: книжник вів відлік років «ѿ Авимелеха». Спираючись на дати життя Авимелеха з «Хроніки» Малали та «Повісті временних літ», М.А.Оболенський у праці середини XIX ст. вивів, що запис має вести до 6770/1262 р.

² В.М.Істрін спочатку припускав, що «Іудейський хронограф» написано в Литовській землі (див.: *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов: Исследование и текст. – Москва, 1893. – С.358, 360–361). Пізніше вчений визнав за краще локалізувати його в Північно-Східній Русі (див.: *Его же.* Исследования в области древнерусской литературы. – I–V. – Санкт-Петербург, 1906. – С.225–226). Переконливі аргументи на користь того, що хронограф укладено в Південно-Західній Русі та з ним пов'язане створення Галицько-Волинського літопису, див.: *Орлов А.С.* О галицко-волинском летописании // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Т.V. – Ленинград, 1947. – С.24–27, 30–32; *Его же.* К вопросу об Ипатьевской летописи //

частин хронографа – біблійних книг, «Хроніки» Іоанна Малали, «Александрії», «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія – увійшли в текст ГВЛ. Крім того, вплив «Іудейського хронографа» позначився і більш загально, визначивши специфічну композицію цього літопису, позбавленого поділу на річні статті³. Натомість для литовських колег згаданий хронограф є текстом, що доніс дорогоцінні свідчення про дохристиянське минуле Литви, і у фокусі уваги – саме сюжет про Совія⁴.

Легенда про Совія, справді, є певним показником композиційних умінь укладача «Іудейського хронографа» (далі у цій статті скорочене позначення – Ід) та виявом його авторського начала. Однак її дослідження потребує відмови від «оберненої перспективи» бачення модерного часу – коли у центр уваги дослідника потрапляють «оригінальні» описи чи деталі та свідчення «автохтонного» походження, а універсальному й книжному відведено другорядну роль. Річ у тім, що весь епізод про звичай поганської литви не є цілісним записом усних переказів чи оригінальної легенди. Судячи з усього, він з'явився завдяки переосмисленню укладачем хронографа кількох джерел, що були в нього під рукою: хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали, «Збірника 16 слів» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського⁵. На це вказує аналіз компонування запозичень та редакторських змін чи то «авторського» тексту, внесеного укладачем Ід в інтерпольовані фрагменти.

Та частина Ід, де знаходимо Совія, присвячена опису поганства, або, в термінах того часу, «еллінської прельсти» («еллиньство») розуміється як язичництво,

Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук: 1926. – XXXI. – Ленинград, 1926. – С.95–96. Див. також: *Вилкул Т.Л.* Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // *Palaeoslavica*. – Vol.XVII, 2. – Cambridge, Mass., 2009. – P.65–86.

³ Ті дати, що збереглися в одному зі списків – Іпатієвському – насправді є сіткою років, накинитою переписувачем XV ст. Початково ГВЛ містив лише 4 оригінальні дати (вони присутні також у Хлебниковському списку) (див.: *Толочко А.П.* О хронологии Ипатьевского списка Галицко-Вольнской летописи // *Palaeoslavica*. – Vol.XIII, 1. – Cambridge, Mass., 2005. – P.81–108).

⁴ Текст легенди див.: Додатки, І. Легенда про Совія увійшла до корпусу литовських історичних джерел (напр., включена у збірник джерел з релігії та міфології балтів: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. – T.1: Nuo seniausių laikų iki XV a. pabaigos. Sudarė N. Vėlius. – Vilnius, 1996. – P.263–268). Література про язичницькі та міфологічні аспекти сюжету про Совія обширна, однак у цій статті обговорюється інший бік проблеми, тож обмежує посиланням на недавні ґрунтовні праці І.Лемешкіна, див.: *Лемешкин И.* Балтийская «басня» в составе хронографа 1261 г.: Фольклорный нарратив о Совии // *Tautosakos darbai*. – T.XXX. – Vilnius, 2005. – P.140–165; *Его же.* Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии в составе Хронографа 1262 г.: переводная византийская хроника и древняя литовская литература // *Senoji Lietuvos literatūra*. – Kn.2. – Vilnius, 2006. – P.229–275; *Lemeškin I.* Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I.J.Zabelino nuorašus). – Vilnius, 2009.

⁵ «Хроніка» Амартола з продовженням (так званий «Продовжувач Амартола») датується серединою X ст., про місце та час перекладу точиться полеміка: Болгарія X ст. чи Русь XI ст. «Хроніка» Малали написана у VI ст., перекладена, як припускають, у Болгарії в X ст. Нікіта Іраклійський – візантійський автор другої половини XI ст., його коментарі на «Слова» Григорія Богослова перекладено давньослов'янською, як уважають, досить оперативно, уже у XII ст. (див.: *Поньрко И.В.* Был ли Климент Смолятич создателем первого славянского перевода Толкований Никиты Ираклійского на 16 Слов Григория Богослова // *ТОДРЛ*. – Т.59. – Санкт-Петербург, 2008. – С.133–143). Фрагменти з Малали та Амартола у складі «Іудейського хронографа» були визначені вже дослідниками XIX ст. і вказані в описі складу Ід, зробленому В.М.Ієтроним (див.: *Иєтрон В.М.* Александрия... – С.318–342) (щодо конвою сюжету про Совія – с.328; на жаль, саме у цьому місці в описі багато неточностей, майже все приписане Малалі, тим часом як насправді в компіляції використано різні джерела). Фрагменти «Збірника 16 слів» Григорія Богослова в Ід ідентифіковані порівняно недавно (див.: *Буланін Д.М.* Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. – München, 1991. – С.158; *Thomson F.* The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni // *Palaeobulgarica/Starobulgaristika*. – Т.18. – №3. – 1994. – С.91–92; *Иванов С.А.* Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // *Славяноведение*. – 2010. – №2. – С.63–71). Я щиро вдячна С.А.Іванову за його люб'язні консультації. Оскільки зауваження Д.М.Буланіна та Ф.Томсона щодо Ід лапідарні, а С.А.Іванов орієнтується на грецькі тексти (припускаючи вплив не лише Малали, а й, напр., «Пасхальної хроніки»), у цій статті зроблено уточнення щодо структури та джерел Ід, див.: Додатки, II.

а не як звичаї певної області, тобто йдеться про поганство в його всесвітньо-історичній перспективі). Укладача передусім хвилює тема виникнення політеїзму. Відповідь на нагальне питання, яким чином люди «почаша кумиры творити» й офірувати різним божествам, слов'янські книжники знаходили в перекладних грецьких хроніках – у тому числі в Амартола, де подібні розмірковування, можливо, навіть надто багатослівні. Подією давня «еллінська» історія найдетальніше описується у «Хроніці» Малали⁶, а включення з неї також традиційно входили у відповідні підрозділи хронографів. Проте Іоанн Малала писав про Зевса, Діоніса, Крона та інших як про легендарних, однак реальних грецьких, ассирійських та єгипетських героїв і царів. Такий евгемеричний підхід улаштував далеко не всіх книжників, тому твір Малали часто доповнювали іншим джерелом – «Словами» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського, де про Зевса, Діоніса, Афродіту тощо оповідається саме як про богів⁷.

В Ід легенду про Совія вміщено у строкатий колаж із фрагментів збірника Григорія Богослова⁸, хронік Малали, Амартола та Книги Буття. Тема еллінської «прелести» є головною у словах 16–19 Ід (хронографи, як і інші компіляції великого обсягу, часто поділялися їхніми укладачами чи переписувачами на глави та «слова», часом ці складові мають заголовки, інколи просто нумеруються)⁹. Певні фрагменти скопійовані в Ід з його джерел точно, в інших бачимо скорочення чи більш-менш вільне переповідання тексту. Скорочену компіляцію знаходимо, наприклад, в оповіді про створення Вавилону та про Хуса-«мурина» (ефіопа), його сина Неврода, котрий став першим вавилонським царем, а також Крона, Дія (Зевса) та Афродіту (див. тексти¹⁰; для кращого візуального

⁶ Тема «виникнення еллінської прелести» розвивається у 2-й та 3-й книгах «Хроніки» Малали.

⁷ Крім Ід, «Хроніку» Малали поповнили коментарями Нікити Іраклійського також в «Еллінському літописі» обох редакцій. Поки що виданий лише «Еллінський літописець» 2-ї редакції, однак вступна частина в обох редакціях спільна, з незначними розбіжностями (див.: *Летописець Еллинский и Римский*. – Т.1: Текст / Под ред. О.В.Творогова. – Санкт-Петербург, 1999. – С.8–10); щоправда, у коментарях до цього видання інтерполяції зі «Слів» Григорія Богослова не ідентифіковані (див.: *Творогов О.В.* Комментарий к тексту Летописца Еллинского и Римского // *Летописець Еллинский и Римский*. – Т.2: Комментарий и исследование О.В.Творогова. – Санкт-Петербург, 2001. – С.8–9). Збірник «Слів» Григорія Богослова зберігся давньослов'янською у трьох редакціях, однак у 1-й ще відсутні коментарі Нікити Іраклійського. Про побутування «Слів» Григорія Богослова див.: *Бруни А.М.* Феоодоус: Древнеславянские кодексы Слов Григория Назианзина и их византийские прототипы. – Санкт-Петербург, 2004.

⁸ Слід відзначити, «язичницького» більше за все саме у поясненнях Нікити (у слов'янських рукописах вони позначені словом «толкъ»), а не в оригінальних словах Григорія Богослова. В Ід залучалися два «Слова» зі «Збірника 16 слів» – «Слово на святе Хрещення» (Богоявлення) та «Слово погребове» Василю Великому. При цьому лише одного разу засвідчене не тлумачення Нікити, а основний текст Григорія Богослова. Пор. Віл арк.26 зв. та «Збірник 16 слів» Григорія Богослова (за списком: РГБ, ф.304.1, собр. Троице-Сергиевой лавры №8, л. 24 а).

⁹ Поділ на «Слова» міг бути відносно пізнім, однак він усе ж таки відбиває певну тематичну єдність і часто використовується дослідниками. Склад «Слів» 16–19 Ід, у тому числі «Слова» 17, де вміщено запис «коротко про Совія» та «Слова» 18, де вписано «розлого про Совія» – див.: Додатки, II.

¹⁰ «Юдейський хронограф» зберігся у трьох рукописах: Віленський – перша половина XVI ст. (Бібліотека АН Литви. F19-109/1–3), Архівський – друга половина XV ст. (РГАДА, ф.181, №3, 279; крім хронографа, у складі збірника також «Літописець Переяславла-Суздальського»), Варшавський – початок XVI ст. (Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ сім 83; текст неповний). Далі у цій статті списки позначено як Віл, Арх, В. У складі Арх, В у багатьох місцях – пізні вставки з «Історичної палей» (південнослов'янської компіляції XIII ст.). Текст Ід відтворено за Віл, варіанти підведено з Арх та близького до нього В. Текст «Слів» Григорія Богослова в повному обсязі не видавався, тут відтворено за одним із ранніх кодексів, що представляє другу редакцію: Сборник 16 Слов Григория Богослова, собр. Троице-Сергиевой лавры №8 (РГБ, ф.304.1). Рукопис оцифровано, див. на сайті Троице-Сергиевой лавры (<http://www.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=1&manuscript=008&page=1>). Тут позначено як Тр-8. Текст третьої редакції («міфологічні фрагменти») частково опубліковано в додатку до кн.: *Буланин Д.М.* Античные традиции... –

сприйняття «авторські», тобто власні слова укладача Ід, виділено курсивом, додане переписувачем Віл – підкреслено¹¹).

Ід, слово 17 (Віл арк.26)	Джерела: «Хроніка» Іоанна Малали та «Слово на Богоявлення» (Хрещення)
<p>сі иже по потопѣ . хоус¹ моуринь ро^м неврода гига^н та . и * сътвори² вавил^м . его же глѹть прсы ба бив³ ша . и сѣща въ свѣзда⁴ нб^чны⁵ . его * наричють крѣжила . то⁷ прѣж^е настави⁴ ловити свѣр^ѣ . и даше всѣм⁷ сверинж асти . старѣи^ш прѣсо^м <u>црѣи</u>⁵ .</p>	<p>(Мал.1.14⁶ поч., Віл арк.31 зв.⁷) Вь лѣта * та , ѿ племене афракасова⁸ , вбрѣте^с моу^ж нѣкыи моуринь моурь . индианин⁷ . астрено^м . имене^м ган⁷ двуари , и * исписа¹ прѣвѣ въ ин⁷ дѣи^м астрономію . роди же са инѣ ѿ колѣна хамова , хоус⁷ , имене^м , муринь . и * ро^м неврода гига^н та . и * сътвори² вавил^м . его же глѹ⁷ [Р.с.750] [тѣ прсы бив³ ша ба , и сѣща въ свѣзда⁴ нб^чны⁵ . его * наричю⁷ крѣжила . то⁷ прѣвѣ настави ловити звѣр^ѣ . да ше всѣмъ свѣринж ести . и старѣи прѣсо^м ѿ того * племене симова . вбладав⁷ шаго соурією и прсыдою , и инѣми странами весто^ными .</p>
<p>вѣшаша древнїи⁹ ако кронь вѣста на оца своего глемаго дамїа¹⁰ , и ѿрѣзавъ оуды его таинны вѣврѣже <u>приплѣше</u>¹² * таинны⁸ оудов ѿрезаніе <u>берег</u>¹³ афроу¹⁴ вѣдѣвши и и в^за^д и^с . да двога⁷ твораше <u>моужьскаа</u> . а дрѣг⁷ ды стра⁷ша женьс <u>каа</u>¹⁵ . тако оубо та стѣл⁷ нѣи поро^нѣ четса бгъни¹⁶ . паки блоу^н ра^м смѣшеніи сквѣр^н таинь ,</p>	<p>(«Слово на Богоявлення», Тр-8 арк.24 б–с) Вьшаша¹⁷ ако кронь вѣста на оца своего глемаго¹⁸ . и ѿрѣзавъ оуды его таинны . вѣврѣже въ море . плодъ же блудных оудовъ и ѿрѣзание афродитѣ бы^с і⁹ ако оубо та студнѣ породин²⁰ . чѣтетъ же са паки блудныхъ ради смѣ⁷ шени . и скверныхъ таинь .</p>
<p>тѣ же кронь наречень бы^с ѿ дамїа²¹ шѣа [Р.с.536] своего . въ има прѣхо^наа свѣз^ы . бѣ * страшень всѣм⁷ . ако лють ратникъ сѣкїи вса . [Арх.арк. 26а]</p>	<p>(Мал.1.14 продовж., Віл арк.31 зв.) Ра^мса ѿ прѣваго сѣа ноєва . члѣк гига^н ска рода . имене^м кронь , наречень бивъ ѿ дамїа шѣа своего въ има прѣхо^наа свѣз^ы . бѣ же силенъ сѣло . тотъ * показа прѣж^е црѣтовати . рек⁷ ше власти дрѣжа^м . и ины члѣкы²² . и црѣтова то⁷ въ асурин прѣвѣ лѣта многа . и повиную всю землю перси⁷ , ѿ асурія наречень²³ . бѣ * страшень всѣмъ ако лють рат⁷ никъ , сѣкыи вса .</p>
<p>баю⁷ бо баснослови елиньстїи . ако ѿвѣтъ прїсмь [кронь]²⁴ ѿць дьсѣв . ако встати²⁵ смѣ званїа црѣка²⁶ ѿ єдинаго <u>от</u>²⁷ дѣти его . слико ражаше ємоу моу^жскъ поль жена его . ира . <u>а</u> <u>цнѣ</u> и²⁸ <u>и</u>²⁸ пожїраше . ро^мвши * дѣи и мїлѹючи красоти его ра^м . оукра^нши въ критъ и ѿсла^да²⁹ . си * блди гли и⁷ бгы и нарица³⁰ .</p>	<p>(«Слово на Богоявлення», Тр-8 арк.23 б) Баю^т³¹ ба^снослови елиньстїи . ако ѿвѣтъ прїемъ кронь оць дьсѣв ако оставитиса єму црѣва . ѿ єдиноґо дѣти его . пожїраше єслико ражаше єму мужєскъ поль ира нѣкогда же родивши дѣи . и мїлѹючи и красоти ради . оукра^нши въ критъ ѿсла и . и приведе куриты бѣсы нѣкыи . гласаща и плещоша . [...]</p>

Примітки: 1. Арх В: бахоусь.

2. Арх В сътвори; у Віл часто спостерігається пізня риса: замінені аористи, при цьому нерідко «л» чи «ль» приписане.

3. Немає Арх В; немає в близькому до Ід скороченому «Софійському хронографі» (Соф): тои прѣвое наста ловити и даше всѣм звѣрину ясти; грецьк. οὐτος πρῶτος κατέδειξεν τὸν κυνῆιον... Див.: *Ioannis Malalae. Chronographia* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Vol. XXXV / Ed. H.-G. Béch, A. Kambylis, R. Keydell. – Berolini, 2000]. – Р.9. Грецький текст не вказує однозначно, яким був початковий переклад Малали, однак оскільки Арх В Соф збігаються, вірогідно, «звѣр» – доповнення Віл.

4. Віл ^м приписане пізніше; Арх В старѣи

5-5. Немає Арх В та грецьк., де: ἐπρώτερον ἐν Πέρσαις.

6. Посилання на «Хроніку» Малали за схемою: Мал.1.6 (1-а цифра позначає книгу, 2-а – главу).

7. Фрагменти «Хроніки» Малали, що нас цікавлять, в Ід вписано двічі: у скороченому вигляді в копїляції про єллінські вчення⁷ і дещо нижче в повній версії. У правій колонці таблиці наведено текст Малали за цією повною версією Ід. Крім Ід, «Хроніка» Малали вміщена також в «Єллінському літописці», та саме перші книги хроніки зазнали в ньому найбільш значної переробки.

8. Так Віл; у Соф арфакса^мва, Арх проп. фрагмент.

9. Доповнення Ід; грецьк. φαῖν ὅτι ὁ Κρόνος ἐλαβεστέη... Публікацію грецького тексту фрагментів коментарів Нікіти Іраклійського див.: *Іванов С.А.* Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // *Славяноведение*. – 2010. – №2. – С.63–71.

10. Грецьк. інакше: κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, τοῦ Οὐρανῶν λεγομένου. При цьому ім'я батька Крона «Дамий» (Δαμῖος) надзвичайно рідкісне, зустрічається тільки в Малали. Щиро вдячна за уточнення С.А.Іванову.

11. Віл слово приписане пізніше; немає Арх В.

С.332–364. «Слово на Богоявлення» у Тр-8 під №2, у 3-й редакції – під №10, «Слово погребове» Василю Великому в Тр-8 – №12, у 3-й редакції – №9. Третя редакція пізня, мову сильно поновлено, тому нижче в різночитаннях наведено лише найголовніші варіанти.

¹¹ Працю укладача Ід треба розрізняти від доповнень укладача Віл, котрий у жодному разі не був бездумним копїстом. Оскільки текст відтворюється за цим списком, ці пізні нашарування не можуть бути еліміновані. Однак додане переписувачем Віл, очевидно, не належить до початкового тексту Ід, а тому для уникнення плутанини їх підкреслено, варіанти подано у примітках. Якщо маємо справу з очевидним пропуском Віл, у косих дужках введено читання з Арх В.

12. Тр-8 відповідає грецькому: καρτὸς δὲ τῶν ἀσελγῶν ἐκείνων μορίων καὶ τοῦ κόματος.
13-13. Немає Арх В; немає грецьк.
14. Віл пізніше на берегах приписане: афродита; Арх афродить, В афродит'ь.
15-15. Арх В зам. цього: и бы^с. (пор. Тр-8 и грецьк.: Ἡ Ἀφροδίτη γίνηται καὶ οὐτω...); у Віл доповнення зроблене, вірогідно, під впливом наступного уривка. Початковий варіант Ід можна було б реконструювати як: ...ѡрезание афродитъ и бысть...
16. Доповнення Ід; грецьк.: τιμάται δὲ πάλιν ἀσυχρῶς διὰ ἀσελγῶν μίσεων...
17. У 3-й редакції: Сице о сем реща (яко); Буланин Д.М. Античные традиции в древнерусской литературе XI–XVI вв. – С.353.
18. Тр-8 погано читається, однак, схоже, імені батька немає. Проте у 3-й редакції все ж таки бачимо «Дамия». Складно сказати, викликано це незалежним залученням «Хроніки» Малали чи ім'я було присутнє вже у 2-й редакції й випало саме зі списку Тр-8.
19. У 3-й редакції: Афродита бысть; Буланин Д.М. Античные традиции... – С.354.
20. У 3-й редакції: (та) студное порождение (почитаема).
21. Арх В дамба.
22. Грецьк. τὸ βασιλεύειν ἦτο ἄρχειν καὶ κρατεῖν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων (в Ід переставлено слова, має бути: власти и держати ины челоуѣкы).
23. Так само В; вірогідно, слід зазначити спільну помилку Ід. Що цікаво, такий точно варіант у Забелінському хронографі, який має спільні читання з Ід і також містить розповідь про Свіа (аналіз читань Малали у Забелінському хронографі див.: Лемешкин И. Пространная редакция Хроники Иоанна Малалы по рукописи И.Е.Забелина №436 // Rýžoviště zlata a doly drahokamů...: Sborník pro Václava Nuňáčka. – Praha, 2006. – S.513–542). В «Еллінському літописці» обох редакцій у цьому фрагменті «Хроніки» Малали «начень», що відповідає грецьк: ἀπὸ τῆς Ἀσσυρίας ἀρξάμενος.
24. З Арх В; Арх кронъ ѡцъ, В кронъ, знак виноски, на берегах: ѡцъ.
25. Арх В ѡстаса.
26. Віл ^{то} приписане; Арх В цр̣ьска; грецьк. τῆς τῶν θεῶν βασιλείας; «званія» – доповнення Ід (пор. грецьк. та Тр-8).
27. Немає Арх В.
28-28. Немає Арх В.
29. Арх В ѡсла.
30. Доповнення Ід; грецьк. καὶ εἰς Κρήτην ἐξέλεμψεν καὶ περιέστησεν αὐτῷ Κουρήτας δαίμονάς τινας...
31. У 3-й редакції: Глаголют убо (еллінстии любомудрецы, паче же рещи баснословцы); Буланин Д.М. Античные традиции... – С.351.

Порівняння з повними текстами наочно демонструє, як робилася вибірка. Залишаючи осторонь те, що додав достатньо творчий переписувач Віл, котрий збагатив текст Ід багатьма глосами та власними доповненнями¹², неважко помітити, що укладач Ід випускав «надлишкові» деталі, вписуючи іноді лише початок та закінчення обраного ім уривка джерела. Наприкінці він додав фразу про облуди, через які видатних людей давнини еліни помилково найменували божествами – і подібних доповнень у тексті Ід декілька.

Ще більш вільно оперує своїми джерелами автор Ід далі, в оповіді про Геракла («Иракла») та Діоніса («Дионусиа»). Тут сполучаються включення з обох залучених «Слів» Григорія Богослова, а крім того, простежуються кілька виразів-зв'язок. Остання фраза цього уривку знову вписана укладачем Ід:

Ід (Віл арк.26 зв.)	«Слово погробове» Василю Великому та «Слово на Божоявлення»
<p>иракля¹ же сна его въбжѣвша². инѣх' же ваще се³мьдеса⁴ бгы а⁵ нарицахъ . тако⁶ сѣ блхъ . и не⁷ же глють . ни дишноуси . стегно рожанію . несношены породы⁸ . иног⁹а же глахъ глава дысва ѡ того ро¹⁰мти¹¹ . афинѣ , сего¹² с¹³ глють мужъ и жена бѣ¹⁴ . овог¹⁵а стража женьскаа . овог¹⁶а твора моу¹⁷скаа¹⁸ . а¹⁹ паньствѣ ликы твораше . и сего ра²⁰ въбжѣша²¹ и . и вино²² оупоаше и²³ . И инѣ²⁴ бѣ²⁵ бчисльнѣ²⁶ и²⁷ же ели²⁸скаа прѣлестъ въбжѣша члкъ²⁹ .</p>	<p>(Тр-8 арк.241 а) ираклии же глѣтса и ть снѣ быти диосовъ ... пелеи же ражаєтъ ахилеа . теламонѣ же анта иже зовутьса акиде . ѡ дѣда чѣтъ сле плодаше .о⁸ ираклии же глѣтса и ть снѣ быти диосовъ . (арк.24 а) Дионуосии стегно ражанію . неснеснены породѣ . аky иногѣда главѣ первѣие и бѣ мужеженѣ⁹ и ликѣ . пианыхъ . (арк.24 б) нѣ¹² дионусъ . иже мужъ и жена бѣ . овогда твора мужьскаа . овогда же стража женьскоє . глава дысва . въчаше афинѣи . ѡ главы дысвы родитиса роздрѣзаны . вакхии же нѣщии . пиани пласаху . и²² воєваху сѣ дионусомъ ...</p>

Примітки: 1. Арх В иракла.

2. Арх въбжѣвша, В въбжѣвша; доповнення Ід; немає грецьк.: Ὁ δὲ Ἰρακλῆς λέγεται καὶ αὐτὸς υἱὸς τοῦ Διὸς γεγονέναι.

¹² У наведеному вище фрагменті переписувач Віл вписав цілу фразу та зробив кілька дрібніших доповнень.

3. Арх В ихъ.
4. Арх В неснѣшнены (В неснѣшнены) породъ; пор. Тр-8.
5. Арх моужъженъ бѣъ, В мужъженъ бѣъ.; пор. Тр-8.
6. Арх моужеска, В мужеска.
7. Арх В швобожнша.

8. Число відсутнє у грецьк. (хоча поза тим у Тр-8 переклад точно відповідає грецьк.): ὁ μὲν Πηλεὺς τίττει τὸν Ἀχιλλέα, ὁ δὲ Τελαμὼν τὸν Αἴαντα· οἵτινες ἐκαλοῦντο Αἰακίδαι, τὴν ἀπὸ τοῦ πάππου τιμὴν εντεύθεν κληρούμενοι. Що таке ὀ. (позначення числа «70») – неясно. Але, імовірно, звідси «сєдмьдєсать» запозичив укладач Ід.

9. У 3-й редакції інакше: яко же другоици глава прежде, и бог налъжен, и лик упивающихся, и полк ослаблен (Буланін Д.М. Античные традиции... – С.353).

З іншого боку, нерідко трапляються й значні за обсягом буквальні запозичення. Безпосередньо перед легендою про Совія точно відтворено великий фрагмент із коментарів Нікити до «Слова погребового» Василію Великому, на завершєнні – з невеличким доповненням з «Хроніки» Малали. Ідеться про походження кількох античних знатних родів: «О пелепонидѣ . и кропиде кеоульке мєвнѣсе . ел'пиде * ираклиде . прииди изрекъ изъображеніє словъ семѹ . пєлоп'сѹ . снѣъ бѣъ ан'тоиловъ , и таловъ фржгіиска¹³ црѣ...»¹³.

Книжні мотиви та деталі простежуються й у легенді про Совія. До того уривку, який можна назвати «коротко про Совія»¹⁴, знаходимо паралель у коментарі Нікити Іраклійського до «Слова на Богоявлення». Тлумачиться сходження в пєкло Діоніса, див.:

Ід (Віл арк.27–27 зв.)	«Слово на Богоявлення» (Тр-8 арк.24 с)
<p>Ни совєса многаго родѹ оувѣда[В.с.562]ти¹ воротъ великаго шграженіа . оуловившѹ дивин² вєпръ , стоу³нѣ даше тѣ⁴ пищѹ , и кѹшааше⁵ проити въ адѣ⁴ , не возмог'шѹ же са смѹ проти враты шємно въ адѣ , к деваты⁶ же прише¹ оумоли⁵ рожєны⁴ ѿ него , и пѣсти⁶ и въ адѣ . которав'ше же са на нь братіа сго . іако испѹсти⁷ шѣа ихъ въ адѣ . шнѣ * избѣже которы и⁷ кѹ шѣю своємоу въ адѣ сниде⁸ . сго * в земли чер'вми снѣдає⁸ бываашє и инѣми мно[Віл.арк.27зв.]гѣми . и въ дрєвѣ б'чєлами . ⁹и шєвами⁹ . и камары¹⁰ снѣдаємѹ бывашє . سمو * на крадѣ шгнѣнѣи сгорѣвшѹ¹¹ . іако на въздѣсѣ покоинѣ быти :</p>	<p>дионусъ же снити . въ адѣ кушаєса . не вѣдши же пути . дѣтищ¹² нѣкки . именемъ просємнош . обѣшася показати ієму путь . о мѣздѣ блужєниа . онѣ же подати ієму обѣшася . възвративъ же са и не дошедѣ просємна оумре . вѣю смоков¹³ оурѣзавъ . мужєскаго оуда оустроити образъ¹⁴ . и тако свєршашѣ мертвому обѣтъ¹⁵ . в сєа страсти памать творать . фали фали же суть вѣтвы . и оуди таинни мужєскии . то же фуфали :</p>

Примітки: 1. Арх оудѣвати, В ѣдевати.

2. Віл приписанє пізніше на берегах: кии (укладач намагався виправити: дикий зам. дивини; однак у результаті отримав: дикийвіи); Арх дивини, В дивини.

3. Арх искоушааше^с, В искѹшааше^с.

4. Арх В дод.: и въпрашавшоу же са ємоу проити въ адѣ.

5. Віл приписанє на берегах: єдинаго / ѿ; Арх оумоли, В оумоли.

6. Арх В испоусти.

7. Віл приписанє пізніше: ради; Арх которыхъ, В которы^х.

8. Нємає Арх В.

9-9. Арх В носами.

10. Арх В комари.

11. Арх В изгорѣвшю.

12. У 3-й редакції: юноша; Буланін Д.М. Античные традиции... – С.354.

13. У 3-й редакції: (содєд) умре, Просємнош же, смокви (урєзав).

14. У 3-й редакції: устрои подобіє.

15. У 3-й редакції: обєд.

Зрозуміло, у сюжеті про Діоніса епізод сходження в пєкло подано в іншому контексті – пояснення походження штучних фалосів, використовуваних у містеріях. Однак, між іншим, цей паралельний текст пояснює дивний вираз «стоудно дашє

¹³ Віл арк.26 зв. – 27, повний текст див.: Додатки, III.

¹⁴ Обидва записи, «короткий» та «розлогий», див.: Додатки, I.

пищу» в легенді про Совія. Адже в описі сходження в пекло з Ід немає нічого гідного сорому, на відміну від подорожі Діоніса з коментарів Нікити, де згадуються «уды таинные» та «мъзда блужения», тобто «блужение» як плата провіднику-«дѣтищу».

Ім'я «Совии» також, вірогідно, походить з блоку статей на тему «еллінської прелесті», а саме із запозичення з «Хроніки» Амартола у слові 19 Ід (Ам.84.9–85.7)¹⁵. Для цього незвичного імені вчені вже пропонували кілька ймовірних джерел¹⁶, не розглядаючи, однак, найближчий із них і найтісніше пов'язаний власне з легендою про Совія. У слові 19 Ід уміщено фрагмент з Амартола, де знаходимо розмірковування про божеств, Божий промисел, невірну поведінку людей, еллінські вчення та под., і згадано саме «совиа», причому цей вираз з'явився в Ід і не читається в повному тексті Амартола. Оповідается про полеміку («пренію») патріарха Авраама з єгипетськими волхвами у присутності фараона. Суть «пренію» становило наступне: чи можна за датою народження людини визначити її долю, і, якщо доля є передреченою, як бути з володарями, наділеними правом карати й милувати? Скажімо, засудженого на смерть від вогню фараон може наказати втопити, а приреченого до скарання наступного ранку – відпустити на волю. Марними були б спроби «обрахувати» долю. У заключній промові Авраама до фараона йдеться про те, що люди кращі за тварин, оскільки «имеють власть оубивати», а володар кращий за своїх підданих. Промовляється, що не треба підкорюватися долі та облудним давнім ученням, див. Віл арк.30–30 зв. (у більшому обсязі уривок див.: Додатки, IV):

[...] то оубо¹⁷ во елинѣ^x сѣщи оученіе . и бла^дство злаго бѣ совѣа¹⁸ есть глю , шви же и^x многіа бгы нарекоша . и тѣмь мрѣзкы^m сѣщи^m грѣш-

¹⁵ *Истрин В.М.* Книги временных и образных Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т.1: Текст. – Петроград, 1920. Далі посилання за традиційною схемою: напр., Ам.81.5, де 1-а цифра позначає сторінку видання В.М.Істрин, 2-а – рядок.

¹⁶ Так, В.М.Істрин припустив, що із Совієм пов'язана гласа в тексті Амартола в оповіді про Мелхиседека: «...свьѣа /Арх свѣа. В совѣа/ многого рода . неpravдѣа сего . сего ра^m бе^z мтре бе^z шѣ быти емоу...», Слово 33 Ід, Віл арк. 51 зв. (див.: *Истрин В.М.* Александрия... – С.333). Як з'ясувалося пізніше, уже після видання слов'янського перекладу «Хроніки» Амартола, підготовленого також В.М.Істриним, пасаж «...свьѣа многого рода...» присутній у повній версії слов'янського Амартола: Ам.87.2–3 «свиам многого рода неправдѣа . сего ра^m безъ мтре и без оца...». Тобто, цей вираз ніяк не пов'язаний із роботою укладача Ід, що, до речі, не завжди враховується дослідниками. Пор., напр., спроби вивести литовську етимологію слова «свьѣа»: *Лемешкин И.* Балтийская «басня» в составе хронографа 1261 г. ... – Р.156. Причому, тут в Амартола досить точний переклад грецьк.: *συντλέειν τῶν τῆς ἄκρας ἀδικίας γένεθαι διὰ καὶ ἀπίστορα καὶ ἀπίστορα τυχεύειν...* (Georgii Monachi Chronicon / Ed. C. de Boor. – Vol.1–2. – Lipsiae, 1904. – 102.13). Слов'янський перекладач використав слово «свѣивати» точно відповідає «свѣивати» (широ вдячна за уточнення В.М.Лур'є). Грецький оригінал вказувався також В.М.Істриним (*Истрин В.М.* Александрия... – С.333), та вчений зробив застереження, що тут в Ід «гласа». Також у своєму виданні слов'янського тексту «Хроніки» Малали В.М.Істрин відзначив, що у 9-й кн. йдеться про якогось боярина Совія, який помер у Римі (див.: Мал.9.5, Арх арк. 363 d; *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малала в славянском переводе. – Москва, 1994. – С.234, 251). В Арх тут «сави», Віл «Совии», у списках «Еллінського літописця» обох редакцій «совии», у «Софійському хронографі» «сови». Про цей сюжет див. ще: *Лемешкин И.* Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии... – Р.251–252. Однак фрагмент із Малали досить далеко відстоїть від легенди про Совія, і невідомо, чи прочитував свої джерела наперед укладач Ід. Копіювання кількох сотень аркушів тексту потребувало тижнів, а якщо працювала одна людина, то й місяців праці. При цьому складні імена могли забуватися. Напр., в Ід пишеться про «мира» (Гомера), а потім книжник вписує хибно: «ѡ мира» (див.: *Вилкул Т.* Імена в Александрій Хронографічній: кругозір укладачів Іудейського і Троїцького хронографів // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т. CCLVI. – Л., 2008. – С.58).

¹⁷ Пор. Ам. та оубо азъ (у списках розбіжності, наведенне читання відповідає грецьк. αὐτίκα γοῦν ἐγώ). Щодо рукописів «Хроніки» Амартола див.: *Матвеевко В., Шеголова Л.* Книги временные и образные Георгия Монаха. – Т.1. – Ч.1–2. – Москва, 2006. – С.32–38; *Анисимова Т.В.* Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – Москва, 2009.

¹⁸ Пор. Ам. злаго бѣса вина; грецьк. (τὴν παρ' Ἑλλήνων παιδείαν καὶ φληναφίαν) κακοῦ δαίμονος χαλεπωτάτην ὀλόθεσιν (εἶναι λέγω).

ны^м . и^ж ихъ по^{ло}біа хота^т твори^{ти} . да не стыдїтса е^ж ест^ь пр^{сно} ч^лкоу
по^{ло}біе басное , словїмы^х б^гъ , им^ѣющи^м злое и нечистое житїе . [...]

Під час переписування «злаго б^ѣса вина» («κακοῦ δαίμονος χαλεποτάτην ὑπόθεσιν») трансформувалося у «злаго б^ѣсовья», яке прочитувалося як «злаго б^ѣ Совья». Чи, не виключено, «б^ѣса вина» прямо перетворено у «б^ѣ Совья», якщо припускати не випадкову помилку, а свідому правку тексту¹⁹. У такому прочитанні «Совії» і несе відповідальність за облуду «еллінських учень», і за внесення ідеї божественія тварі замість творця.

Під час утворення легенди про Совія, імовірно, залучалися й інші тексти. Вірогідні джерела опису вогняного поховання («на крадѣ вгннѣи сгорѣвшѣ») відзначив І.Лемешкін: спалення брата Авраама – Арана в пожежі за Книгою Буття та «Хронікою» Амартола, акцентація поховальної обрядності в Малали, самоспалення Геракла та ін.²⁰ Можна додати паралелі ще до кількох деталей з оточуючих текстів – напр., кілька «вратъ» згадуються в оповіді про походження міста Фів із «Хроніки» Малали (щоправда, їх не 9, а 12): «сѣз^а гра^а великѣ сѣло о двою на десате вратъ»²¹. У цілому, спостереження І.Лемешкіна видаються надзвичайно цінними. Важко прийняти лише загальну тезу: «Давньоруський книжник цілісно передає не тільки зміст, але й автентичну оболонку фольклорного твору»²², – оскільки в «оболонку фольклорного твору» про Совія потрапляє перша книга Біблії та дві перекладних хроніки, що були головними джерелами багатьох давньоруських літописів та хронографів.

Можливо, надалі буде віднайдено інші джерела запису про Совія (наприклад, досі немає критичного видання грецького тексту коментарів Нікіти Іраклійського та слов'янського перекладу цих збірників «Слів», тож у випадкових списках, поки що доступних дослідникам, текст, із великою вірогідністю, є неповним). Слід звернути увагу на дещо дивну композицію фрагментів Ід: «коротко про Совія» знаходиться безпосередньо перед просторим описом того таки сходження в пекло, однак певні деталі у просторій оповіді перетлумачені чи роз'яснені²³. Складається враження, що укладач Ід ще раз повернувся до вподобаного сюжету, переробивши та детальніше прописавши його. Порівняння двох фрагментів демонструє збіг головних їх мотивів, що відзначив уже В.М.Істрін²⁴.

Що стосується «біблійно-хронографічного конвою» легенди, акценти, вірогідно, слід розставити інакше. Для давніх книжників як легенда, так і уривки з хронік мали на меті роз'яснювати сказане у Святому Письмі. Між іншим, слід відзначити, що саме укладач Ід уважав необхідними додати до свого «поганського» колажу з Малали та Нікіти Іраклійського. Його власні слова – це: «б^ѣсовское

¹⁹ В Ід запозичення з Амартола у «Словах» 19 та 33 точно припасовуються одне до одного: у «Слові» 33 вставка з Амартола продовжується з того ж самого рядка, яким закінчилася у «Слові» 19: Слово 19 Ам.82.18–86.7 – Слово 33 Ам.86.7–90.11. Детальніше про особливості структури Ід див.: *Вилкул Т.* Иудейский и Софийский хронографы. Тобто, у принципі, книжник, котрий ділив та розподіляв уривки з Амартола у своїй компіляції, міг звернути увагу й на рідкісне слово «сѣвьяа» та модифікувати текст Амартола.

²⁰ *Лемешкин И.* Балтийская «басня» в составе хронографа 1261 г. ... – Р.144–151, 159; *Его же.* Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии... – Р.243.

²¹ Мал.2.14 (Віл арк. 42).

²² *Лемешкин И.* Балтийская «басня» в составе хронографа 1261 г. ... – Р.151.

²³ Так, «совинева роду» перетворюється у «совии б^ѣ человекъ», «роженые отъ него» – вже прямо названі «дѣтьми» і т.д., див.: Додатки, І.

²⁴ *Истрин В.М.* Александрия... – С.360. У головному сюжеті обох частин легенди збігається, і, що важливо, обидві вони мають завершення.

дѣйство», «еллинская прелестъ», пояснення, з яких причин того чи іншого персонажа давньої історії облудно «обожнили». Авторські доповнення та зміни в тексті завжди свідчать про інтенції та головні акценти уваги. Тема «Слів» 16–19 «Іудейського хронографа» радше може бути визначена як виникнення еллінської «прелести» та відходження від істинного Бога, а не як «підготовка читача до сприйняття оповіді про Совія». Сюжет про литовське поганство – ілюстрація на близькому книжникові «місцевому матеріалі» вподобаній ним загальної ідеї.

Будуть знайдені нові джерела цього сюжету чи ні, у будь-якому разі має йтися про переосмислення перекладних текстів та внесення легендарних мотивів, однак не про оригінальний «цілісний» запис усних переказів. Що цілком відповідає характеру роботи укладачів хронографів – компілювання з рідкими включеннями власних слів, коли творче начало проявляється переважно в композиції. Хоча декому з любителів старовини такий підхід видаватиметься прісним і викликати розчарування, як уявляється, він дозволяє адекватно оцінювати цей тип творчості давніх книжників.

Додатки

I. Легенда про Совія, короткий і розлогий варіанти

Напівжирним шрифтом виділено близькі текстуальні вирази, підкреслено доповнення та зміни у Віл.

Коротко про Совія (Віл арк.27–27 зв.)	Розлого про Совія (Віл арк.27 зв. – 28) ¹
<p>Ни совьєва многаго родѹ оувѣда^[В.с.56a]ти воротѹ великаго вграженіа . оуловившѹ дивии вепрь , стоу^{нѣ} дааше тѣ^м пишѹ , и кушааше проити въ адѣ² , не возмог^{шѹ} же са емѹ проити враты усмью въ адѣ , к деваты^м же прише^т оумоли^л рожены^м ѿ него , и пѣсти^л и въ адѣ . которав^{ше} же са на нь братіа его . іако дисѣсти^л ѿца ихъ въ адѣ . ѿнь * избѣже которы іхъ ѿщо свосмоу въ адѣ сниде³ . его * в земли чер'вми снѣдае^м бывааше и инѣми мно^[Віл. арк.27зв.]гыми . и въ дровѣ б'челами⁴ . и камары снѣдаемѹ бываше . سمو * на кравѣ ѿгнѣнѣи сгорѣвшѹ . іако на въздѣшѹ покоинѣ быти :</p>	<p>Совіа бѣ члѣк . оуловившѹ سموу дивии вепрь . и ^[В.с.56b]земѣ *⁵ из него . ѿ селезениць⁶ . и власть є^т исплечи рожены^м ѿ него дѣте^м⁸ . ѿнѣмъ * изедши^т є . разгнѣвавса на рождѣши^тса ѿ негу дѣте^м⁹ . покушашеса снити въ адѣ . ѿсмерыми враты не возми^т . деватыми хотѣніе свое оуполч^ивъ . ¹⁰нѣкоторомѹ роженомѹ¹⁰ ѿ него рекше ¹¹снѹ его сказавшю емѹ ¹¹поу¹¹ . братіа же его негодовавши^т на нь . оу^тспросиса¹² оуни^т доше^т . възшѹ ѿца свогто . и приде^т въ адѣ . ѿщо же его вѣр^тавшю с ни^т . сѣтвори емѹ ложе и погребє и в земли . наоутріє възпроси его . вѣстав^шіама . добро ли покоише имѣ^т сси¹⁴ . ѿномуу * възопи^твшю . ѿ * чер'вми изѣде^т бы^т . и гады . паки * наоутріє сѣтвори емѹ вѣр^тю . и вло^твъ¹⁵ ¹⁵ и положи^т и¹⁶ . наоутріє възпроси . ѿнь * ре^т іако б'челами и комары мно^[В.с.57a]гыми снѣде^т бы^т . оу^тхѣ¹⁷ ми . іако та^тко спа^т . паки * наоутріє сѣтворивъ кравѣ ѿгнѣнѣи великѹ и врѣже и на ѿгнѣ . наоутріє же възпроси его . добрѣ ли почи^т сси¹⁸ . ѿномуу * рекшю іако дѣтѣшѹ в колыбели сла^тко спа^т . ѿ великаа прѣлестѣ діавол'скаа . іа * введе въ литов'скыи ро^т . и въ іавѣзи¹⁹ . и въ прѣсы . и въ смѣ²⁰ . и въ либѣ²¹ . и иныа многіа ызыкы . и * совіцею наричютса . мнашеи дша^т своимѹ сѣща прово^тника въ адѣ . совія . бѣв^т шему²² в лѣта авиме^тха . и * и нѣ мртва телеса своа съжигают^т . на кравѣ^т . іако * ахиле^т . и сан^т . и иніи по ра^ту ^[Віл.арк.28]сліни . сню прѣлестѣ совіо²³ введе в нѣ . и * приноси^т жрѣтвѹ скверны^т бгмѹ . ан^т дѣсвѣ²⁴ . и пер'кѣнови . рекше громѹ . и жеворѣнѣ²⁵ . рекше сѣце^т . ^[Арх. арк.27а] и телавели кѹ ^[В.с.57b]кѹзницѣ²⁶ . сковавшє²⁷ емѹ слнце . іако свѣтити по земли . и възвер^тг^тшю емѹ на нбо слнце . си * прелестѣ сквер^т наа приде в нѣ ѿ слинѹ . лѣ^т же имѣно^т ѿ авимелеха . и многогѹ родѹ сквернаго совья²⁸ . до сего лѣта в на * начахо^т писати книгы си²⁹ . естѣ лѣ^т во³⁰ ѣг и у и . м . и . с . лѣ^т тос было³¹ :</p>

Примітки: 1. У Віл цьому фрагменту передєе заголовок: Скаже^т поганьскыа прѣлести бгы сіцевои в ли^твѣ нашеи . слови . ил .; Арх арк. 26 d на берегах ліворуч . са .; заголовок у рядку: **оуказъ же поганскон прелести сице** . иже совія бгомѹ нарицаю^т . Слово . смое на десѣт .; В на берегах ліворуч: са ; у рядку: **оуказъ же поган'скон прелести сице** . иже сѣвіа бгмѹ нарицаю^т . слово . осмое на десѣ^т . Віл «литвѣ нашеи» м . б . як доповненням заголовку , так і читанням Ід , випущеним в Арх В (оскільки списки Арх та В надзвичайно близькі , більшість характерних помилок Арх повторюються у В).

2. Арх В дод.: и въпрашавшоу же са емоу проити въ адъ.
3. Немае Арх В.
- 4-4. Арх В носами.
5. Арх В иземше.
6. Віл 1-е е приписане?; Арх В слезениць.
7. Арх В еи.
8. Немае Арх В.
9. Немае Арх В.
- 10-10. Арх роженымъ, В роженымъ¹.
- 11-11. Арх В сномъ. Яким було початкове читання Ід, неясно. Те, що випущене в Арх В, може бути доповненням Віл, однак, з іншого боку, перегукується з мотивом «проводника-дѣтища» у Нікіті.
12. Віл виправлення, «и» надписане над «оу»; Арх В испросиса.
13. Віл пізніше виправлено та приписано на берегах: приведѣ его к вамъ (іншою рукою): изъшедь; Арх В прииде.
14. Арх В имъ.
15. Віл не читається, щільно записане пізнім начерком: вложилъ ^{его} во скриню драванъ; Арх вложышемоу въ древо (и положи), В вложышемъ и въ древо.
16. Віл приписане пізніше: ^{спать}.
17. Віл * приписане пізніше.
18. Арх В почи.
19. Арх В и атвезъ.
20. Арх В въ емъ.
21. Арх В и во либъ.
22. Арх бывшоу емоу, В бывшъ емъ.
23. Арх совии, В совии.
24. Арх В андаеви.
25. Арх жвороунѣ, В ж^орѣнѣ.
26. Віл виправлено у: телавелѣ къ кѣзнѣцѣ; Арх В телавели коузне^ю.
27. Віл ^м приписане; Арх В сковавше.
28. Віл виправлено пізніше у: совѣа.
29. Віл виправлено пізніше у: сил.
30. Немае Арх В.
31. Немае Арх В, тільки: (с̄.) лѣ^т.

II. Опис «Слів» 16–19 «Іудейського хронографа»

Слово 16 (Віл арк.25–25 зв., Арх арк.25 b – 25 d, В. с.51 a – 52 b)

1. **Вьше** преписаннѣ же лѣтѣ^х . ѿ племени афетова ... рекуше кѣмірослуженія. – Мал.2.16²⁵;
2. приноси^{ти} дѣшамъ бѣжеска^м , кѣміро^м камено^м . и дровѣ позлащенѣ ... сїи же софоклись . єдиноблагїе слави^т. – Мал.2.12 (пор. Мал. повна версія, Віл арк.39 зв.);
3. ѿ сего серѣха^м * и инї прѣлестное прїимше оученїе баснословать. – ремарка укладача Ід;
4. платонѣ бо высокїи філосо^ѣ . въ еллінѣ^х ... дщерь аталан^{товѣ} . въ камыкѣ . превбрасившося таковаа кощѣнѣствоваша. – Мал.7.6 част. (пор. Віл арк.457);
5. слїнцо * и лѣнѣ и свѣзда^м . вгню * и водѣ и всѣи твари по^нбнѣи и жртѣвѣ приношахъ всѣе льстаще^с . ѿкв * фара истѣкан^{наа} капїца твораше . а авелеви оубо оубитїа ра^м прѣввыи кумїрь созда^л и оубожї^л его вторыи * кѣмірь сїфовѣ створи^л . и оубожїлѣ : его²⁶. – ремарка укладача Ід²⁷;
6. Сифѣ бо снѣ адамовѣ . изъвбрѣте свѣз^{наа} теченїа . и грамотѣ еврейскѣю . исторїею списалѣ. – Мал.1.3 част. (пор. Віл арк.17–17 зв.) та Ам.53.8–9²⁸;
7. сновѣ * его изъвбрѣгоша ѿ * ѿ сїфа , исписанаа на ^лсцѣ мѣжи бѣвше м^рїи ... стгытѣ * каменныи уста^л . въ сирѣской горѣ . по потоцѣ . дажѣ и доселѣ стоїт . ѿко * іусифѣ сказа^т. – Мал.1.12²⁹;
8. сего ра^м бмѣ прозванѣ бы^с сифѣ . сего ра^м глѣють , снѣве бжїи поаша дщери члѣчскїа . снѣве бо сїфови поаша дщери кайновы . и ро^мша и^м снѣы . и быша гїган^ти на земли ѿ вѣка члѣци нарочити. – Мал.1.5 част. (пор. Віл арк.18) та Ам.53.13–15³⁰.

Слово 17 (Віл арк.25 зв. – 27 зв., Арх арк.25 d – 26 с, В. с.53 a – 56 a)

1. **Въ** та * лѣта крадѣ вгнѣнѣю пувїтї^л бѣ с нѣси ... прише^{чи} * крада въ іврда^нскѣю рѣкою . и вгасе. – Мал.1.6 част. (пор. Віл арк.18 зв.);

²⁵ В.М.Істрїн уважав, що уривок читається тільки у «Софїйському хронографі», тому в його виданні нумерація глав 2-ї книги Малали закінчується на 2.15. Однак в Ід цей фрагмент усе ж таки присутній, тому нумерую як как гл.16 (грецьк. текст «Хронїки» Малали – Мал.2.18).

²⁶ Арх В створи . оубожї и.

²⁷ Скорїше за все, на цей уривок вплинуло запозичення з Ам.3.8–10 вище та біблїйна оповїдь про Фару.

²⁸ Пор. Ам.53.8–10: ба бо Сифа соушци тогда члѣци нарекоша, зане оумаше грамотоу єврѣйскоу и звѣздамъ имена; Мал.1.3: Сифѣ * имаше м^рость ѿ ба . и повелѣнїемъ бжїи^м створи^л имена звѣздамъ всѣ^м.

²⁹ На початку – переказ, повний варіант зберїгся в «Еллінських літописцях» та «Тихонравовському хронографі».

³⁰ Пор. Ам.53.13–15: оубо Сифови... снѣве... иже веселахоуса блоудомѣ, къ дщеремѣ Кайнамъ внидоша, ѿ нихъ же родишася гїгантане...

2. сі иже по потопѣ . хоусть моуринъ ро^{мн} неврода гига^{нт}а . и^ж створи^л вавилн^м ... старѣи^{мн} пресо^м прѣ и^ж. – Мал.1.14, початок (пор. Віл арк.31 зв.);
3. вѣщаша древнїи ѿко кронъ вѣста на оца своего ... паки блоу^{нн}гъ^ж ра^{мн} смѣшенїи скверн^нгъ^ж таинъ . – коментар Никіти Іраклійського, «Слово на Богоявлення» (Тр-8 арк.24 б-с);
4. ть же кронъ наречень бы^г ѿ дамїа ... ѿко лютъ ратникъ сѣкїи вса . – Мал.1.14, продовження (пор. Віл арк.31 зв.);
5. баю^т бо баснословци елиньстїи ... мїлѹючи красоты его ра^{мн} . оукра^нши вѣ критъ и ѿспала . – коментар Никіти, «Слово на Богоявлення» (Тр-8 арк.23 б, 28 а);
6. си^ж блади глїи и^ж бгы ѿ нарицаху . – ремарка укладача Ід;
7. вставивъ^ж пикъ сна своего вѣ асоурїи . имене^м велонана его^ж прѣси бга дръжать . – Мал.1.17 част. (пор. Віл арк.32);
8. пикъ^ж поа сестрѹ свою ирѹ . – Мал.1.15 част. (пор. Віл арк.32);
9. ели^нстїи же філософи слѣ негодѹюще . ирѹ мтрѣ всѣ^ж бѣ нарицахѹ . – коментар Никіти, «Слово на Богоявлення» (Тр-8 арк.23 б, 23 д);
10. дръжа^т цр^втѣѹа западни^м всѣ^{мн} земл^{амн}и^ж31 . имѣ снѣи и дщери многы ... кажюща и^м виды нѣкїа и проказы . фаоуна бо снѣ его . – Мал.1.20 част. (пор. Віл арк.32 зв. – 33);
11. златы^м бго^м нарицахѹ . – Мал.1.22 част. (пор. Віл арк.33 зв.);
12. и вбрѣтша и^м рѹдѹ златоу . дающа имѣ злато много . – Мал.1.21 част. (пор. Віл арк.33);
13. иракліа же сна его вѣбжїваша^с . инѣх^ж же ваще се^ммѣдеса^т бгы ѿ нарицахѹ . тако^ж сіа бахѹ . ѿ не^м же глїють . – коментар Никіти, «Слово погребове» Василю Великому (Тр-8 арк.241 а) та доповення укладача Ід;
14. ни динноусїи . стегно рожанїю ... ѿ^ж піанствѹ ликы твораше . – слова Григорїя Богослова та коментар Никіти, «Слово на Богоявлення» (Тр-8 арк.24 а, 24 б);
15. и сего ра^{мн} вѣбжїша и . и вино^м оупоаше и^ж . И инѣ^ж бѣ бечислн^нгъ^ж и^ж же ели^нскаа прѣлестъ вѣбжїша члїк^м : – ремарка укладача Ід;
16. О пелепонидѣ . и кропиде ... оукоръ же па^ч родѣ его , и ть пристр^чтнѣ нѣ^с бѣ . – коментар Никіти, «Слово погребове» Василю Великому (Тр-8 арк.240 б – 241 а);
17. зане^ж ко алтѣ^ж минѣ женѣ , афітринѣ примѣсїса , блоу^{нн}гъ^ж бо твораше^с с нею . сего ра^{мн} оубожиша ираклѣа : – Мал.1.21 част. (пор. Віл арк.33);
18. Ни совѣва многоа родѹ оувѣдати ... ѿко на вѣздѣ^ж покоинѣ быти: – коротко про Совїа (пор. коментар Никіти, «Слово на Богоявлення», Тр-8 арк.24 с).
- Слово 18** (Віл арк.27 зв. – 28 зв., Арх арк.26 д – 27 б, В. с.56 а – 58 б)
1. Совїи бѣ члїк . оуловївшѹ емоу дивїи вепрѣ ... до сего лѣта в на^ж начахо^м писати книги си , естѣ лѣ^т во х^г и у . и .м . и .с . лѣ^т тоє было . – розлого про Совїа;
2. Жилѣ рагавѣ роднѣ серѹха .с . и з лѣ^т ... аронъ^ж ро^{мн}тѣ лота: – Бут.11.21–27;
3. И по тч^м жи^т фара лѣ^т .р . и .л . и е и оумре ... сего ра^{мн} чю^{мн}вса бжїю исписанїю . назнамена^{мн} глїци . – Ам.81.5–15³²;
4. и оумре аро^{мн} прѣ^т фараю шѣемъ свои^м ... быша^ж вси днїе фары вѣ хара^ннѣ .с . и .е . лѣ^т и оумре тѹ : – Бут.11.28–32.
- Слово 19** (Віл арк.28 зв. – 31 зв., Арх арк.27 б – 31 а, В. с.59 а – 74 б)
1. Авра^м бѣ бо сы^т .дї . лѣ^т и бгора^жумїю спо^{мн}бїса ... сѣз^навъ ср^нца и ра^жумѣваа вса дѣла наша ѿви^с емѹ . – Ам.81.16–29;
2. и ре^ч гѣ бѣ кѣ аврамѹ ... и женоу е^т . и все елико бѣаше емоу и лотъ с ни^м . – Бут.12.1–20;
3. Прѣвѣ бо ѿко^ж вѣщач^т івси⁰ ... емоу^ж и десатїнѣ оуделилѣ ѿ всего авраамъ: – Ам.82.18–86.7.

III. Оповідь про еллінські аристократичні роди з Ід

Ід (Віл арк.26 зв. – 27)	«Слово погребове» Василю Великому (Тр-8 арк.240 б – 241 а)
<p>Опелепонидѣ . и кропиде [В.с.54б] кеоульке мевнѣсе . сл^тпиде^ж * ираклїде¹ . приди [Арх.арк.26б] изрекѹ изъображенїе словѹ^ж семѹ . пелоп^с . снѣ бѣ ан^ттоїловѣ , и таловѹ³ фржгїиска^т цра . а ан^таталь , бранѣ прїе^м , сѣ^т иломѣ .</p>	<p>ничтоже бѣша илїни родомъ пелопиде . и кропиде . и алькомеони . и акне . инѣ родѣ тѣхъ приди же да рекоу изъображенїе¹⁵ . пелоп^с . снѣ бѣ анталовѣ фригїискаго цра . анталъ же бранѣ прїемъ . со иломѣ сѣздавшимъ</p>

³¹ Віл и земл^{амн}и надписане над рядком пізніше; Арх Віл всѣ^м.

³² В.М.Істрїн не відзначає початок цього фрагменту (див.: *Истрин В.М.* Александрия... – С.328–329). Учений уважав, що тут продовження цитати з Буття (Бут.11.32), та насправді тут точне запозичення з «Хронїки» Амартола (де, своєю чергою, переказ Бут.11).

<p>сьз'авшімь сл'ичны⁵ гра¹ боаса побѣженіа . въз'рати с'на своє¹ . въ пеленидѣ⁶ . поати пеш'ца съ имѣніе⁴ рекъ , аще оубо побѣжо възвратиса въ фрѣгю . аще ли побѣда⁷ ма прѣбѣж³⁰ въ свропії . поемъ * полоп'сѣ⁷ въ иладѣ⁸ въ беззакон'нѣю⁹ странѣ тако совемѣ . в неѣ * црѣ именовсѣ¹⁰ . имѣ дщерь ипоподамію¹¹ . его * с кон'никъ побѣдивъ пелоп'сѣ¹² . и вземъ странѣ въ апіа¹³ мѣсто , имѣнова пелепонисѣ . се оубо ѿ поленидѣ¹⁴ .</p>	<p>сл'ичъ градъ . и боаса побѣженіа въ^[240]]зврати с'на своего въ пелопиду поати пѣшець съ имѣніемъ рекъ аще побѣжо . възвратиса оу фригю . аще ли побѣдять ма прѣбууди въ свропії . поемъ же воѣ пелопсѣ въ иладу въ бесконьюою страну тако зовемоу . іаъ же црѣ номеосѣ . имѣ дщерь . ипадамиа и вземъ страну въ апіа мѣсто именована . пелопенисѣ ѿтоуду же зовоутьсѣ . пелопѣниде . и се оубо о полопенидѣхъ .</p>
<p>кекроп'сѣ * црѣ бѣ афинѣ¹⁶ , и* и велми оукраси атическѣю странѣ¹⁷ . зваша¹⁸ са двогласѣ . акы двѣ [В.с.55а] странѣ прѣмо¹ . еладѣ , и іеопетъ . глѣ бо іако афинѣ бѣша ѿ египта . егупетъ * ѿ саеса града . властитель * афинѣ¹⁹ . то¹ кекроп'сѣ бѣ¹ , имѣ¹ егупе'скы¹ гла¹ . навичѣ * ели'скы . ѿтѣда ѣбо [Віл.арк.27] сво¹⁹ми¹⁹ кекропидѣ именуоутсѣ .</p>	<p>Кекръсѣ²⁰ же црѣ бѣ афинѣомъ . иже велми оукраси атигискою²¹ зваше же са двогласенъ . іако двѣ странѣ премо¹ . іеладу и іеопетъ . глѣ оубо іако афинѣ бѣша ѿ іеопта . іеопетъ же ѿ саеса града . властитель же акипиемъ²² . то кекропсѣ бѣ¹ . имѣи іеопетскыи гла¹ навичѣ и іелинскыхъ²³ . ѿтуду же сводими кекро^[240d]пидѣ именуоутсѣ²⁴ .</p>
<p>сасѣ²⁵ * и то¹ снѣ бы¹ми дивсѣ²⁶ глѣтса выправдѣ славенѣ . нѣкога бо бездѣждно бив'шо въ еладѣ . придоша к немѣ старѣишины града . моли¹ свое¹ ѿца дабы дождѣ былъ . сак'сѣ²⁷ же ставъ . и тако помолиса ѿшо своемѣ . ѿ бѣсов'скаго дѣйства бивъ дождѣ . 29 илѣмъ * мнѣв'шѣ іако ѿ²⁸ оца смѣ бив'шо бго¹ и нарицахѣ²⁹ . вода многа напои еладѣ . ѿтѣда да оубо чѣтъ сакоу³⁰ іави¹ . тотъ * ражаѣ два с'на . пелеа . и теламона . пилен ража [В.с.55b]сѣ ахілеа . и теламонъ . сан'та . и іа¹ зовѣтса анык'де³¹ . чѣтъ ѿ дѣда своего пріемлюще³² .</p>	<p>іакося же глѣтса снѣ бытї диво¹сѣ выправѣдоу славенѣ . нѣкогда бездождно бывшо въ еладѣ . придоша к нему старѣишины града молаче и молити своего оца . дабы дождѣ былъ . онъ же ставъ помолиса и бѣ¹ вода напаяоуи іеладу . ѿ^[241a]тоуду же чѣтъ іако соу ависа и тѣ роди два с'на пелеа . и теламона . пелеи же ражають ахілеа . теламонъ * еанта иже зовутьсѣ акиде . ѿ дѣда чѣтъ сде плодаче</p>
<p>ираклиѣ же и тотъ снѣ быти дивсѣ³³ глѣтса . [Арх.арк.26с] въ правдѣ славе¹ . зевесѣ³⁴ бо бѣ¹ сѣ алькміною сѣтворивса члѣк³⁵ и сѣвок'живсѣ³⁵ . и ро¹ми иракліа . и* многы побѣды сѣтвори¹ иракліи . мнози * быша ѿ ираклѣд . прѣвое славныи ілосѣ црѣ ѿ него * лакедемон'сти црѣе вси по рау слинес кѣ . неавимы¹ приборгаот¹ . басни хвалачѣ своа дѣды ѿнѣ си и другѣи иракліи . и* невѣрно сѣ іако бѣ бѣда смртнѣи женѣ примѣсиса . оукоръ же па¹ родъ его , и тѣ¹ пристр'тнѣ нѣ¹ бѣ .</p>	<p>ираклиѣ же глѣтса и тѣ снѣ быти диво¹сѣ . зевеси бо бы сѣ акміною³⁶ сѣтворивсѣ члѣвк . и роди иракліа иже и многы побѣды створи . и многы ѿ раклиа . прѣвое славны ілосѣ . ѿ него же и лакедомон'сти црѣе вси . и выпростѣ елини не імоуше ѿ своихъ рещии похвалитсѣ³⁷ кѣ неавимымъ приборгають . въ басни хвалачѣ своѣ дѣды . онъ сии³⁸ и онъ сии раклеа . иже и невѣрно³⁹ іако бѣ быша . како бо вѣрвати іако бѣ боуда . смертнѣи женѣ примѣсиса оукоръ же паче роду . и тѣ пристр'тнѣ нѣ¹ бѣ кѣ велевѣ⁴⁰ примѣшпшаса женѣ .</p>
<p>занѣ⁴⁰ ко альк'минѣ женѣ , афитричнѣ примѣсиса , блѣоу^{41a41} бо творашѣ⁴² с нею . сего ра¹ми оубожиша ираклѣа .</p>	<p>(Мал.1.21, Віл арк.33) фивѣи бо глѣтъ альк'минѣ женѣ . афитрични примѣсиса . ро¹м ѿ неа снѣ имене⁴ , ираклѣ , стѣ * иракла наричот¹ трѣмра'на , тои показа прѣвѣе въ ве'рни⁴ частѣ⁴ моу⁴ростѣ , рекше в запа'ны⁴ страна⁴ , сего оубожише и* ѿ племѣни е¹ , прозваша звѣз'оу на нѣси по имени его ...</p>

Примітки: 1. В Ід текст тут дещо перероблений, притому зіпсовані деякі імена, у Тр-8 натомість випущені «Іракліди», пор. грецьк.: Οὐδὲν ἄν ἦσαν οἱ παλαῖοι παρὰ τοῖς Ἑλλησιν εὐγενεῖς Πελοπίδα τινεῖς καὶ Κεκροπίδα καὶ Ἀλκμάωνες καὶ Αἰακίδα καὶ Ἡρακλείδα καὶ τὰ ἄλλα γένη.

2. Доповнення Ід (відсутнє грецьк., Тр-8 та 3-тя редакція). Імовірно, доповнення зроблене зі стилізацією під верзи зі збірника, пор. в іншому місці «Слова на Богоявлення»: «слова изображения сего» (Тр-8 арк. 23 b, див. вище).

3. Арх В анталѣ таловѣ; грецьк. Παντάλου.

4. Арх примѣ . со; В примѣ со.

5. Арх В сл'ичъ.

6. Арх В пелеподу.

7. Арх В пелопсѣ.

8. Арх во иладу; В въ иладѣ.

9. Грецьк. ἐν Ἀπλία χώρα (пор. Тр-8).

10. Грецьк. Οινόμαος.

11. Арх ипоподамью, В иподамыю; грецьк. Ἴποδάμειαν.

12. Так Арх, В полпосѣ; «его * ... пелоп'сѣ» відсутнє у Тр-8 та 3-й редакції (Буланін Д.М. Античные традиции... – С.337), однак відповідає грецьк.: ὄν ἐν ἀγῶνι ἱππικῷ νικῆσας ὁ Πέλοψ.

13. Арх В ашиа.

14. Арх полепонидехѣ, В полипонидѣ⁴ ; грецьк. περὶ τῶν Πελοπίδων.

15. У 3-й редакції: Прииде же убо да реку сих ізображення; Буланін Д.М. Античные традиции... – С.336.

16. Арх В афинѣомъ.

17. Грецьк. τῆν Ἄττικην (у цьому найменуванні Ід дає точніший варіант, ніж Тр-8 та 3-тя редакція, пор. також нижче, афинѣомъ Ід / акипиемъ Тр-8 / апикием 3-ї редакції).

18. Арх В зваше.

19. Арх В свободими.

20. У 3-й редакції: Кекропс; Буланін Д.М. Античные традиции... – С.337; грецьк. Κέκροψ.

21. У 3-й редакції: Атгидийскоу / Атьгътидийскоу.

22. У 3-й редакції: апикием; грецьк. Ἀθηναίους.

23. У 3-й редакції: еллиньскыи.

24. У 3-й редакції: именуоутсѣ.

25. Так само Арх В; грецьк. Αἰακός.

26. Арх В дивнисоу.

27. Віл ^{сн} приписане, Арх В еак (же).

28. Немає Арх В.

29-29. Доповнення Ід, немає грецьк. (далі «многа» – також доповнення Ід): Ὁ δὲ, στὴς καὶ εἰδόμενος, ἔλωσε τοὺς αὐχμοὺς καὶ κατέρρηξεν ὕδωρ ποτίζων τὴν Ἑλλάδα. Пор. Тр-8 (неперекладеним залишилося ἔλωσε τοὺς αὐχμοὺς; припинив посуху).

30. Віл^{ca} приписане пізніше; Арх В еакоу.

31. Арх В: ἀν' κδε; грецьк. Αἰακίδα.

32. Грецьк. (τιῶν εὐντευθεν) κληρούμενοι.

33. Арх В диwnисоу.

34. Арх В зевъъ.

35-35. Немає Арх В.

36. У 3-й редакції: Алкаминою; Буланин Д.М. Античные традиции... – С.338.

37. Грецьк. καὶ ἀπλῶς οἱ Ἕλληνες οὐκ ἔχοντες ἀπὸ τῶν οἰκείων εἶπεν τί φανερώς καὶ καυχῆσασθαι ἐπ' ἐκείνῳ καταφεύγουσιν εἰς τὸ ἀφανὲς καὶ εἰς τοὺς μύθους (в Ід скор.).

38. У 3-й редакції дод.: Βοακα.

39. У 3-й редакції: неподобно веровати.

40. У 3-й редакції: иже к велеве (примесшуся).

41. Віл^{msa} приписане пізніше; Арх В блоу^a.

42. Віл^{ca} приписане; Арх В твораше.

IV. Фрагмент з Амартола у «Слові» 19 Ід, Віл арк.30–30 зв.

...тѣм^m скотѣны лѣчѣши сѣ^[Віл.арк.30об.]ши есмь³³, и властію оу^[В.с.73б]биваtm. мы бо та има^m. наша ^ж власть естъ на нѣ^x. ты пакы лѣчѣши еси на^c имыи в'ласть, ѿако оубо мы смьшлѣнне^m. нѣмы^x ско^t лѣчѣши суще вбладаем^m ими³⁴. тако и ты црю лѣчѣши сы, по дрѣвнем^x словеси в'ласть имаши. тако ^ж оубо лѣчѣши тебе, не члѣк^o но бѣ неви^{dm}мыи, твореⁿ всѣм^m вл'чка. оу него ^ж и полезное просиtm по^oбае^t. множайшаа таковы^x изглѣ авраа^m звѣз'ословнѣю мысль црви дарѣствовавѣ. многы егуптаны приведе на блгоч'гте. и сѣгрѣбв'шо их ра'ума. и оученія в свѣз'озако^uствіи. и в свѣз'ослови. и в влѣшвеніи. исправи² гла. в моужи многа е^c ра'нѣства. промежю истин'нѣ и обычаи. и бо истин'но искрѣне искома всѣм^m вбращеть^c. обыча³⁵ ^ж ако ^ж е^c внемлет'са. ли истина или³⁷ л'жа. неиспытано^[Арх.арк.30а] в собѣ вбдержи^tса. [В.с.73а] и не истин'нѣ сѣщем^{x38} вѣдае^t. пріими не³⁹ л'жею послѣдѣеть. ни бо испытаніе не пріятнѣ⁴⁰. таковы вѣрова волею. дрѣвле его бывши^m неавімое оуполчи^t. свою прѣдавѣ надѣжю. и нѣ^c вѣскорѣ извлещи^c и^ж ѿ надѣж'н^{a41}. аще и бол'шѣ⁴² емоу пока'уетса боуесть, и посмѣханіе⁴³ е^c. то оубо⁴⁴ во елинѣ^x сѣщи оученіе. и бла'ство злаго бѣ сова⁴⁵ естъ глѣ, вѣи же и^x многіа бѣгы нарекоша. и тѣм^m мрѣзкы^m сѣщи^{m46} грѣшны^m. и ^ж ихъ по^oбіа хота^t твориtm. да не стыдѣтса е^ж естъ пр'сно члѣкоу по^oбіе басное, словімы^x бѣг, имѣюци^m злое и нечистое житіе. ...

³³ Немає Арх В; немає Ам. (лоучше соуше).

³⁴ Немає Арх В; немає Ам.

³⁵ Пор. Ам. весма.

³⁶ Арх В обычаи.

³⁷ Арх В истинна. ли; Ам. истина ли.

³⁸ Пор. Ам. соуцо ѣмоу.

³⁹ Пор. Ам. приимы ни.

⁴⁰ Пор. Ам. (испытаніе) но пріатье.

⁴¹ Пор. Ам. изъ втна одежа.

⁴² Пор. Ам. бышью.

⁴³ Арх посмисаніе, В послисаніе; пор. Ам. посмисана.

⁴⁴ Пор. Ам. та оубо азъ (в інших списках помилка: та оубо тазъ), що відповідає грецьк. αὐτὰ τοῦν ἐγὼ. Про рукописи «Хронік» Амартола див.: Матвеево В, Щегалева Л. Книги временные и образные Георгия Монаха... – С.32–38; Анисимова Т.В. Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв. – Москва, 2009.

⁴⁵ Пор. Ам. злаго бѣса вина; грецьк. (τὴν παρ' Ἑλλήνων παιδείαν καὶ φιληγαρίαν) κακοῦ δάμονος χαλεπωτάτην ἰπλόθεσιν (εἶναι λέγω).

⁴⁶ Арх сѣщи и, В сѣщи и; Ам. соущемъ.

A great deal of reminiscences of the pagan past that can be found in the Old Rus' chronicles and chronographs, are deeply indebted to the translations of the earlier Greek authors. In this respect the legend of Sovii relating Lithuanian pagan customs is no exception to the rule. This legend was first written down in the "Jewish Chronicle" ("Judea Chronograph"), which was composed in the second half of the XIIIth century. It is argued that the legendary Sovii resulted from a bookman's reflection on a number of texts, namely: the fragments of the chronicles of George Hamartolus and John Malalas; Genesis; the collection of 16 Words by Gregory of Nazianzen with commentaries by Nicetas of Heraclea.

Б.Конопська*

ПОЛЬСЬКІ НАУКОВІ ІСТОРИЧНІ АТЛАСИ В ХІХ–ХХ ст.**

Здійснено спробу класифікації польських наукових історичних атласів, а також простежується еволюція картографічної думки. Стверджується, що в розвитку концепції наукових історичних атласів можна виділити три етапи: до 1880 р., тобто до зародження польської наукової історичної картографії; завершення Другої світової війни; кінець ХХ – початок ХХІ ст.

Важлива як для географії, так і для історії проблематика підготовки історичних атласів уже понад сто років цікавить фахівців з обох галузей знань. Аналізуючи доробок польської історичної картографії крізь призму підготовки атласів можемо сміливо констатувати, що справа ця стала, головним чином, прерогативою істориків. Натомість картографи, попри значний розвиток методів історичної картографії та картографічної презентації, не присвячують їй належної уваги. Робота над історичним атласом вимагає поєднання знань із географії, картографії та історії. Розвиток історичної картографії, яка має своє коріння в історичній географії, пов'язаний, перш за все, з еволюцією картографічної думки та рівнем історичних знань про конкретну епоху, їх актуальним станом, потребами науки, а також із суспільно-політичною ситуацією.

При спробі представити еволюцію концепції польських наукових історичних атласів враховувався загальний доробок істориків – як опрацьований у вигляді друкованих робіт, так і той, що зберігся в рукописах. Досліджувалися зразки картографічної продукції, які побачили світ до початку ХХІ ст. й були виконані польськими авторами незалежно від мови та місця видання. У першу чергу аналізувалися зібрані в бібліотеках Польщі, а також концептуальні проспекти запланованих атласів, які з різних причин (найчастіше фінансових або через методологічні суперечки) так і не дійшли до видавничої фази чи були реалізовані тільки частково. Беручи до уваги специфіку справи, науковим атласом вважаємо будь-яку систематизовану збірку логічно пов'язаних, тематично взаємно доповнюваних історичних мап, підготовлену у вигляді цілісного твору, що підсумовує результати певних досліджень і є необхідним інструментом для подальшого наукового аналізу. Найважливішою ознакою цієї групи атласів вважається наукова й картографічна точність, натомість візуальна привабливість має вже другорядне значення.

Детальний аналіз історичних атласів засвідчив певні аналогії з географічними. З огляду на це прийняту для останніх класифікацію було визнано модельною, котра може бути адаптована до потреб атласів історичних. Головною ознакою, яка вирішальним чином вплинула на класифікацію зібрання, стало призначення атласів, розподіленних нами, з огляду на зміст, на дві підгрупи: загальноісторичні й тематичні¹. Відтак до складу обох підгруп потрапило чимало атласів, що виконували одну з двох функцій: незалежну від зовнішніх обставин дослідну або ж політичну, за якої виразно давалися ознаки внутрі- чи зовнішньополітичні аспекти.

* Конопська Беата – доктор, заступник директора Інституту геодезії й картографії (Варшава, Польща).

E-mail: beata.konopska@igik.edu.pl

** Переклад із польської мови – Андрій Чернов (Київ).

¹ Див.: Konopska B. Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje. – Warszawa, 1994.

Упорядковане згідно зі згаданими критеріями зібрання атласів, які перебувають на різних стадіях реалізації, становить об'єкт нашої уваги. Аналіз проведено у три етапи. У першу чергу було зроблено спробу з'ясувати генезу твору, потім – відтворити процес доопрацювання концепції й наприкінці аналізу подається власне його результат – повністю реалізовано задум чи лише фрагментарно. Аналіз більшості атласів закінчувався на першому або другому етапах, оскільки до третього – реалізації – доходило рідко.

При аналізі структури визначених зразків, тематики, докладності картографічної основи, а також застосованих методів картографічної презентації в еволюції концепції наукових історичних атласів було виділено три етапи: 1. до 1880 р., тобто зародження польської наукової історичної картографії; 2. завершення Другої світової війни; 3. кінець ХХ – початок ХХІ ст.

Від першого польського історичного атласу до 1880 р.

Наукові загальноісторичні атласи. Концепція історичних атласів, виданих до 1880 р., демонструє виразні аналогії з ранніми географічними творами, котрі склалися з мап і розлогих описів, поданих найчастіше окремим томом. Таким чином, у перших історичних атласах мапи й географічно-історичні описи взаємодоповнювалися. Як правило, описи містили різного роду списки, аналіз і критику джерел, а також інформацію, яку, з огляду на недосконалість картографічних методів, не було змоги представити на мапі. У самих атласах розміщувалися хронологічні таблиці, генеалогічні дерева, різноманітні цифрові дані. Тексти й таблиці з числовою інформацією часто пояснювали зміст мап, імовірно саме з цієї причини тільки в деяких працях можна побачити короткі пояснення, як правило поза мапами. Брак розширених легенд, в яких би тлумачилися всі використовувані позначки, не обмежував можливості їх читання, оскільки більшість позначень розумілася інтуїтивно. Головними елементами історичного змісту у цей період стали схематично нанесені політичні кордони, стан заселення території й ономастика. У найстаріших польських історичних атласах виразно окреслилися дві тематичні групи – загальноісторичні й тематичні атласи. При цьому згадані вище функції, дослідна та політична, тут нерідко щільно перепліталися.

Найстарішим відомим польським історичним атласом є «Археологічний атлас європейської Росії» Яна Потоцького, який складався з шести аркушів і побачив світ у Петербурзі 1805 р. Александр Брюкнер писав про Я.Потоцького, що той був «першим польським ученим, котрий займався стародавньою картографією»². Однак справжнім творцем історичної картографії й історії географії в Польщі по праву визнано Йоахима Лелевеля, у найважливіших картографічних працях котрого відтворювалися погляди та географічні знання вчених давніх епох³. Історичні атласи Й.Лелевеля – цілком оригінальні та ґрунтувалися на останніх як на його час наукових дослідженнях. За задумом автора, вони мали слугувати не тільки дослідним цілям, але перш за все давати знання, виховувати й нагадувати про давню Польщу (див. ілюстр. 1–2)⁴.

² *Brückner A. Jana Potockiego prace i zasługi naukowe.* – Warszawa, 1911. – S.46–47.

³ *Atlas do J.Lelewela badań starożytności we względzie geografii (z 19 tablic złożony).* – Wilno; Warszawa, 1818; *Atlas do historii i geografii starożytnéy podług planu Joachima Lelewela członka wielu towarzystw uczonych polecony do użycia szkołom i instytutom naukow przez Komisję rządową oświeceina publicznego.* – Warszawa, 1828; *Géographie du moyen age, étudee par Joachim Lelewel.* – Bruxelles, 1849.

⁴ *Lelewel J. Dzieje starożytne: Od początku wieków starożytnych do początku wieku szóstego ery chrześcijańskiej.* – Wilno, 1819; *Atlas do dziejów polskich z dwunastu krajobrazów złożony Joachim Lelewel skreślił.* – Warszawa, 1829; *Histoire de Pologne par Joachim Lelewel.* – Paris, 1844.

Діяльність Й.Лелевеля надихнула інших авторів. Під впливом його творчості або за його безпосередньої участі виникло багато праць, деякі з них заслуговують на особливу увагу з огляду на внесок у розвиток концепції історичного атласу, а саме видані 1831 р. атласи Марії Регіни Наленч-Коженювської, котрий через складну видавничу долю на сьогодні є великим раритетом, а також Августа-Анрі Дюфура й Леонарда Ходзька, який складався з семи мап, присвячених стародавній та сучасній Польщі⁵.

Наукові тематичні атласи. Кінець 1820-х рр. ознаменувався виданням перших історичних атласів, присвячених певній тематиці – военній історії. Найстарішим із цього тематичного кола вважається атлас Станіслава Плятера, який представляв мілітарну історію Польщі ХVІІІ–ХІХ ст. У передмові автор повідомляв, що всі факти, які стосуються воєнної ситуації, він отримав із джерел, порівнюючи дані воюючих сторін, при цьому політичні кордони він визначав на підставі мирних договорів і демаркацій. Продовженням атласу стала чергова праця того ж автора, яка складалася з планів міст, а також схем битв і облог. В обох роботах чітко проглядає цілісність картографічної основи, логічний вибір і систематизація змісту, майстерний добір кольорів, послідовність у легендах⁶. Военні дії, походи та перебіг битв стали першою спеціальною темою, яка з'явилася на історичних мапах.

Від першого з'їзду істориків до кінця Другої світової війни

Наукові атласи, які виконують дослідну функцію. Тоді як протягом другої половини ХІХ ст. польська картографія продовжувала базуватися на працях Й.Лелевеля, в європейській науці з'явився новий підхід до географічно-історичних питань, коли статистично-описові методи почали поступатися місцем проблемним і порівняльним. Регіональне трактування питань з географії населення, заселення і географії ландшафту вимагало, окрім дослідження сучасних форм, як це робилося досі, також звернення до їх генези. Відтак набув актуальності підхід до аналізованих питань з огляду на історичні джерела та методи. По-друге, суттєво розширилося коло історичних досліджень. Разом із розвитком економічної історії та студій із демографії почалося впровадження кількісних методів. Однак найістотнішими для історичної картографії стали починання німецьких істориків, у результаті яких було розпочато розробку картографічних основ до авторських ідей, так званих «Grundkarten», котрі виконувалися на підставі штабних (масштабу 1:100 000) і кадастрових мап. З перших було отримано водну мережу, заселення й ономастику, з других – актуальні межі гмін. Таким чином, новації в картографуванні швидко здобули визнання європейських істориків ХІХ ст.⁷

Польські вчені не оминули увагою справу підготовки матеріалів великих масштабів. Так, на І з'їзді польських істориків ім. Яна Длугоша, що відбувся 1880 р. у Кракові, із проєктом розроблення докладної історичної мапи на підставі

⁵ *Nalęcz-Korzeniowska M.R.* Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny i geograficzny Polski. – Warszawa, 1831; *Dufour A.-H., Chodźko L.* Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages: Dédiée à Joachim Lelewel. – Paris, 1831.

⁶ *Plater S.* Atlas historique de la Pologne accompagnée d'un tableau comparative des expéditions militaires dans ce pays pendant le XVII-me, XVIII-me et XIX-me siècle par le comte. – Posen, 1827; *Idem.* Plans des sieges et batailles qui ont eu lieu en Pologne, pendant le XVII-eme et XVIII-eme siècle. – Posen, 1828.

⁷ *Bujak F.* W sprawie kartografii historycznej // *Studia geograficzno-historyczne.* – Kraków, 1925. – S.483.

дослідження джерел XV–XVI ст. виступив Станіслав Смолька⁸. Реконструйовані елементи історичного знання, у тому числі межі королівських і церковних володінь, він пропонував нанести на мапу, в основі якої лежала б видана генералом Войцехом Хржановським у 1859 р. «Карта давньої Польщі з прилеглими околицями сусідніх країн» – перший національний картографічний твір у масштабі 1:300 000. Це й мало стати польським відповідником «Grundkarten».

Відразу ж після з'їзду С.Смолька приступив до розробки історичної мапи Польщі часів П'ястів – на десятиох аркушах у масштабі 1:300 000. І хоча цей задум через фінансові обставини реалізовано так і не було, проте його визнано першою, офіційно проголошеною в польській історичній картографії, концепцією розробки великомасштабних мап, яка йшла в річищі досягнень європейської картографії. Цей факт став вирішальним, щоб в історіографії саме за 1880-м роком закріпилося визначення офіційного початку польської наукової історичної картографії (утім, це аж ніяк не означає, що більш рання діяльність була позбавлена наукових підстав).

Сьогодні складно визначити, в якій мірі ініціатива С.Смольки вплинула на концепцію історичного атласу Речі Посполитої, що мав цілковито ґрунтуватися на «Історичних джерелах» – фундаментальній основі, розробленій авторами концепції атласу Александром Яблоновським та Адольфом Павінським. Згідно з первинним задумом, атлас мав складатися з трьох частин: 1) п'ястовські володіння (Велика й Мала Польща, Мазовія, Підляшшя); 2) руські землі (Червона Русь, Поділля, Україна без Чернігова); 3) Литва. Однак реалізувати вдалося тільки частину задуманого. Відтак 1904 р. світ побачили «Руські землі Речі Посполитої» авторства А.Яблоновського (див. ілюстр.3)⁹. Попри свою нереалізованість ця робота виявилася переломною в еволюції концепції історичних атласів з огляду на застосування картографічної основи великого масштабу та суттєве збільшення обсягу історичних знань. Ці новаторські ідеї повною мірою проявилися в першому в історії польської картографії відтворенні Францішком Смолькою на основі масштабу 1:300 000 земельних володінь та стану заселення територій на рубежі XVI–XVII ст.

Із досвіду А.Павінського та А.Яблоновського вчені зробили ще один важливий висновок, який полягав у тому, що творення нових атласів великих масштабів вимагає чималих колективів фахівців, адже ця робота не під силу одній людині. У грудні 1921 р. при Польській академії наук і мистецтв було створено Комісію з розробки історичного атласу Польщі, яка саме й мала займатися створенням наукового атласу великого масштабу. Його концепція, окрім необхідної історичної складової, передбачала також відтворення фізіографічних та антропогенних елементів. Робота над атласом мала провадитися в усіх університетських осередках: у Кракові – аркуші, присвячені Малопольщі та Сілезії, у Варшаві – Мазовії, Куявії, Ленчицькому й Серадзькому воєводствам, у Львові – руським землям Корони, а в Познані – Великопольщі, Королівській Пруссії. Перше десятиріччя роботи над атласом стало періодом дискусій щодо його концепції, обговорювалися в основному пропозиції Францішка Буяка, Владислава Семковича та Станіслава Арнольда¹⁰.

⁸ *Smolka S.* O przygotowawczych pracach w geografii historycznej Polski // Pamiętnik pierwszego zjazdu historycznego polskiego im. Jana Długosza odbytego w Krakowie w czterechsetną rocznicę śmierci. – Kraków, 1881. – S.133–142.

⁹ *Jablonowski A.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany zasilkiem Akademii Umiejętności w Krakowie: Epoka przelomu z wieku XVI na XVII-ty. – Dz.II: Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej, 1904.

¹⁰ *Bujak F.* W sprawie kartografii historycznej // Kwartalnik Historyczny. – 1906. – R.20. – S.483–491; *Semkowicz W.* Atlas Historyczny Polski (projekt wydawnictwa) // Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski. – Z.1. – S.1–16; *Arnold S.* W sprawie Atlasu Historycznego Polski // Ibid. – S.27–34.

Зокрема, Ф.Буяк запропонував ідею комплексного атласу з основними (масштабом 1:200 000) і додатковими (1:500 000 або 1:600 000) мапами, присвяченими Польщі часів П'ястів, періодам Стефана Баторія, 1663–1673 рр. та першого розподілу Речі Посполитої. Основними елементами змісту мап 1:200 000 мали стати політичні, церковні, судові, майнові межі, а також розселення сільського населення. На додаткових мапах пропонувалося показати економічний розвиток суспільства. Натомість В.Семкович заперечував проти суто комплексних мап, пропонуючи відвести їм роль узагальнюючих та виконувати в масштабі, меншому ніж основні, що розвивали тему. Свою концепцію він обґрунтовував легкістю відстеження змін в історико-географічних процесах. Комплексні мапи, на його думку, мали б представляти майнові взаємини та суміжні питання. З огляду на велику кількість джерельних матеріалів В.Семкович пропонував розпочати роботу над атласом з XVIII ст. і, застосувавши метод ретрогресії, рухатися назад – до бідніших на джерела часів. На думку ж С.Арнольда, основу майбутнього атласу, роботу над яким він пропонував розпочати з огляду XVI ст., мали становити мапи з окремих часових проміжків, а тематичні малого масштабу виконували б при цьому суто доповнюючу функцію.

Жодну з цих концепцій схвалено не було, натомість Комісія з розробки історичного атласу Польщі виробила компромісний варіант, прийнявши для підготовчих робіт ретроспективний, а для виконання атласу – прогресивний методи. Першою мала бути опрацьована оглядова мапа Польщі XVIII ст., потім XVI ст. і наприкінці 1772–1815 рр. До початку Другої світової війни комісія встигла видати з серії оглядових «Мапу Великого князівства Литовського у середині XVI ст.» (див. ілюстр.4) і «Мапу Краківського воєводства у період Чотирирічного сейму» (див. ілюстр.5) – з детальних. Вони стали черговою віхою в еволюції польських історичних атласів завдяки в тому числі розширенню змісту про такі елементи, як межі лісів, елементи комунікацій, їх характеристики та функцій, а також характеру поселень, економічного стану тощо.

Наукові атласи, які виконують політичну функцію. У вказаний період історичній картографії неодноразово надавалося політичне значення. Уперше, коли постала відроджена Польща й усі зусилля було зосереджено на розробці питань, що мали справити вплив на остаточні результати Версальської конференції, і вдруге – у 1930-х рр., коли точилася запекла боротьба за обґрунтування історичної ідентичності Сілезії (Шльонська).

Найважливішим у представленій категорії став «Польський конгресовий атлас» (1921 р.) Євгеніуша Ромера, присвячений територіальним, суспільно-господарським і географічним питанням. Його концепція була тотожною з раніше виданим цим самим автором «Географічно-статистичним атласом Польщі» (1916 р.). Атлас складався з мап малого масштабу, картограм і картодіаграм, які представляли Польщу від першого розподілу Речі Посполитої до Ризького договору.

Подібну роль відігравали публікації на регіональну тематику. У 1930-х рр. Сілезький інститут (Катовіце) розпочав роботу над «Історичним атласом Сілезії» за редакцією В.Семковича і Кароля Бучка, що мав стати відповіддю на заходи Сілезької історичної комісії, яка функціонувала у Вроцлаві¹¹. Тут слід згадати,

¹¹ Co zrobil i jakie ma plany Instytut Śląski w Katowicach // Polska Zachodnia. – 1937. – R.12. – №118. – S.4.

що Болеслав Ольшевич, пишучи в 1936 р. про потреби Сілезії, також із суто політичних міркувань представив концепцію атласу на тему історії й сьогодення Сілезького воєводства. Загалом за своєю концепцією атласи, покликані виконувати політичні функції, були подібними один до одного незалежно від представленої території, розроблялися в малих масштабах і характеризувалися перевагою суспільно-господарської складової¹².

Наукові тематичні атласи. У міжвоєнний період було видано кільканадцять атласів, на яких представлялися воєнні дії. Усі вони не були самобутніми творами, а здебільшого виконувалися як тематичні додатки.

Після Другої світової війни

Наукові атласи, які виконують дослідну функцію. Ситуація, що в ній опинилася польська наука після завершення Другої світової війни, була катастрофічною – втрачено безліч картографічних джерел, згоріли або були вивезені цілі бібліотечні зібрання, нищення зазнала архівна основа для детальних мап XVIII ст. Під час Варшавського повстання згорів ескіз мапи Плоцького воєводства періоду Чотирирічного сейму, опрацьований для підготовленого перед війною атласу Речі Посполитої. У 1948 р. розпочала свою діяльність відновлена Комісія з розробки історичного атласу Польщі. Після аналізу втрат часів війни й задоволення основних технічних потреб вона приступила до ревізії редакційних принципів на предмет їх сумісності з повоєнним підходом до історико-географічних питань, головну увагу приділяючи економічній і суспільній проблематиці.

У 1951 р. було схвалено нові засади, які суттєво відрізнялися від довоєнних. З огляду на технічні труднощі за основний масштаб прийняли 1:500 000. Для картографічної основи було взято мапу 1:500 000, видану в 1946–1947 рр. Військовим географічним інститутом, яка охоплювала площу повоєнної Польщі. Решту територій передбачалося доповнити німецькими й радянськими мапами. Визначалися нові часові проміжки (кінець XVII ст., друга половина XVI ст., перша половина XIII ст.), а також було вирішено відмовитися від проблемних мап¹³.

Однак уже восени 1952 р. концепція майбутнього атласу зазнала корекції, повернулися проблемні мапи (головним чином картограми). Після підготовчих робіт у масштабах 1:500 000 і 1:300 000 за базовий для головної загальноісторичної мапи остаточно ухвалили масштаб 1:200 000 і 1:500 000 – для картограм. Для розробки картографічної основи використовувалися довоєнні мапи Військового географічного інституту (1:100 000). Основну мапу разом із картографіями було видано в 1958 р., проте вона виявилася занадто дорогою у фінансовому плані й не стала зразком для атласу. Брак коштів, а також реорганізаційні зміни (у 1953 р. підготовчі роботи провадив відділ історичного атласу Польщі Інституту історії Польської академії наук¹⁴) стали причиною того, що опрацювання мап масштабу 1:200 000

¹² *Olszewicz B.* Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie kartografii // *Potrzeby nauki polskiej o Śląsku* / Red. R.Lutman. – Katowice, 1936. – S.91–125.

¹³ *Herbst S.* Przeglądowy atlas wczesnodziejowy ziem polskich: Projekt wydawnictwa // *Kwartalnik Historyczny*. – 1950–1951. – R.58. – №1/2. – S.124.

¹⁴ У результаті цієї зміни запропоновано нову організацію роботи й незалежно від поточного опрацювання мапи Плоцького воєводства виконано верифікацію концепції атласу – періодів і територіального обсягу. Ухвалене рішення про одночасну роботу над другою половиною XIII ст., XVI ст., кінцем XVIII ст., XIX–XX ст. Однак на практиці всі зусилля спрямовувалися на XVI ст. і кінець XVIII ст.

припинилося й фахівці повернулися до концепції 1951 р., яка головними визначала мапи 1:500 000. У цьому ключі було розроблено, а потім і видано (1961 р.) «Карту Королівської Пруссії у другій половині ХVІ ст.» (див. ілюстр.6 а–d).

Досвід, набутий при створенні цієї мапи, мав спричинитися до остаточного формування концепції наукового історичного атласу Польщі, проте 1964-й рік став черговим переломним моментом у цій справі. Тоді було вилучено проблемні мапи (картограми) – вони мали становити нову окрему серію, а також звужено територіальні межі атласу шляхом вилучення руських земель і Королівської Пруссії, як уже виданих раніше. Для західних і північних територій – з огляду на іншу джерельну основу – засновувалася спеціальна серія, у рамках якої світ побачило два томи атласу «Сілезія наприкінці ХVІІІ ст.»¹⁵.

Межі детальних мап для ХVІ ст. обрізано суто по польських землях Корони. Заплановано видання восьми аркушів у супроводі розлогих коментарів. Визначено три масштаби: 1:250 000 – для основних загальноісторичних мап, 1:500 000 – для проблемних, які представляли заселення, формування території, заліснення, дорожню мережу, парафії, адміністративний, державний і церковний поділи, при цьому масштаб 1:10 000 резервувався для планів міст. Як доповнення до мап виступали докладні коментарі, котрі містили огляд джерельної бази, методи розробки, висвітлювали найважливіші історичні питання, а також покажчики та пояснення умовних позначок. Згідно із зазначеними принципами вже видано п'ять томів¹⁶.

Досвід опрацювання наукового історичного атласу Польщі, над реалізацією якого працював великий колектив із залученням істориків-консультантів, став у пригоді при розробці інших карт, присвячених як цілій країні, так і окремим регіонам. До уваги бралися також фінансові, часові можливості та, перш за все, доступність і наявність джерельних матеріалів. У 1970-х рр. було розроблено концепцію «Атласу історії Польщі» – третього з серії великих польських картографічних синтез (після «Атласу світу» топографічної служби Війська польського (1962–1968 рр.) і «Національного атласу Польщі» (1973–1978 рр.))¹⁷. Згідно з задумом автора Юліана Янчака, у хронологічному порядку в атласі має бути представлено політичні, адміністративні, військові, демографічні, поселенські, релігійні, національні, суспільні, господарські, освітні й культурні питання. Концепція передбачала презентацію в безперервний спосіб таких історичних питань, як, наприклад, політичні, адміністративні зміни, або тільки в часових розрізах таких, як щільність населення, розвиток рільництва тощо. Ураховувалися також характерні лише для певних історичних епох проблеми, як-от розкріпачення селян. Мапи планувалося виконати в таких масштабах: 1:4 000 000 – політичні, 1:2 000 000 – адміністративно-поселенські питання з додатками 1:250 000, які деталізували зміст основної мапи. Під час розробки атласу застосовувався метод ретрогресії: міжвоєнний період, епоха розподілів Речі Посполитої, нова історія, середньовіч-

¹⁵ Atlas historyczny Polski: Śląsk w końcu XVIII wieku. – T.1 / Red. J.Janczak, T.Ładogórski. – Wrocław, 1976; T.2 / Red. J.Janczak. – Wrocław, 1984.

¹⁶ Т.1: Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku (2008); Т.2: Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku (1993); Т.3: Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku (1966); Т.4: Wielkopolska (невиданий); Т.5: Województwa łęczyckie i sieradzkie w drugiej połowie XVI wieku (1998); Т.6: Kujawy (невиданий); Т.7: Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku (1973); Т.8: Podlasie (невиданий).

¹⁷ Janczak J. Atlas dziejów Polski // Materiały Ogólnopolskich Konferencji Kartograficznych. – Т.8. – Wrocław, 1981. – S.54–62.

чя, а наприкінці роботи передбачалося опрацювати період Другої світової війни і ПНР. Проте підготовка атласу несподівано перервалася у зв'язку з ліквідацією структурного підрозділу Інституту історії ПАН у Вроцлаві.

Наукові тематичні атласи. Поширення після Другої світової війни історико-соціологічних студій у ділянці релігії мало великий вплив на започаткування великого міжнародного проекту з розробки атласу історії християнства. Перші плани представлення на мапах цієї тематики з'явилися в 1950 рр. у Люблінському католицькому університеті. Широко замислена програма дослідних робіт і величезна кількість розроблених мап внесли низку змін у розвиток концепції історичних атласів. Докладний проект атласу історії християнства в Польщі охоплював близько 340 мап і діаграм та складався з 13 тематичних груп. При цьому враховувалися географічні, історико-релігійні, демографічні, віросповідні питання, проблематика змін меж церковної юрисдикції. Передбачалася розробка мапи Польщі масштабу 1:8 000 000, 1:6 000 000 і 1:4 000 000¹⁸. Натомість концепція «Атласу суспільно-релігійних взаємовідносин у Центральній-Східній Європі XVIII ст.», запропонована Станіславом Літаком, посилалася на сучасні трактування історичних атласів, в яких картографічний матеріал доповнювали численні діаграми, статистичні таблиці, фотоілюстрації, докладні коментарі й детальний покажчик.

Інші тематичні атласи, розроблені та видані у зазначений період, були продовженням раніше розпочатої серії військових атласів. Цілковито зрозуміло, що найчастіше порушувалася тематика Другої світової війни. У принципі їх концепція порівняно з попереднім періодом не змінилася, еволюції зазнав, перш за все, зміст мап, адже з'явилися нові елементи, які призвели до значного розвитку картографічних знаків. Найпопулярнішим у цій ділянці був малий масштаб, а докладні легенди суттєво полегшували читання мапи.

Отже, на остаточну форму класифікації наукових історичних атласів справило вплив багато чинників, проте основним із них був пов'язаний з еволюцією змісту й функцій. На цій основі виокремлено наукові загальноісторичні та тематичні атласи. У кожній із груп як другий рівень класифікації виступають дослідницька або політична функції. Перша є звичайною для такого типу картографічних творів, натомість політична вказує на виразний зв'язок з конкретним історичним періодом, в який опрацьовувався атлас.

Розвиток концепції всіх історичних атласів був нерозривно пов'язаний із прогресом у галузі методів картографічної презентації й досягненнями в ділянці історії. У випадку польської історичної картографії концепції атласів еволюціонували також унаслідок політичних змін. Найстаріші атласи з малими масштабами були плодами індивідуальних зусиль, натомість багатотомні середньо- та великомасштабні створювалися великими міждисциплінарними колективами.

¹⁸ На цей час видано 312-сторінковий «Атлас латинського костелу в Речі Посполитій обох народів у XVIII ст.» Станіслава Літака (Люблін, 2006 р.).

У початковий період розвитку історичного атласу існували три форми описів, які супроводжували мапи – уміщення тексту в окремому томі, у вигляді досить стислої інформації при мапах і спеціальні текстові вставки всередині атласів. У наукових атласах XX ст. опис набув цілком нового вигляду – змінився його зміст і відтепер він не конкурував зі змістом мап, а головним чином пояснював їх. Набагато менше змін зазнали описи, які супроводжували шкільні та популярні атласи. В основному на даний час існує декілька їх форм – вступні тексти, скорочені тексти, розміщені при мапі, та тексти, що тлумачать її зміст або розміщені після картографічної частини атласу.

Еволюція концепції загальноісторичного атласу, що виконує дослідну функцію, рухалася від ідеї мап обмеженого проміжку часу малого масштабу, котрі зображували винятково просторові відносини (до 1880 р.), до концепції атласу обмеженого проміжку часу, який ґрунтувався на мапах середнього масштабу з актуальною інформацією (XIX–XX ст.). Наступним кроком у процесі змін стала концепція атласу розвитку на протязі часу, яка з'явилася в міжвоєнний період і спиралася на мапи середнього масштабу. Подальші еволюційні ланки було пройдено у період ПНР, коли до існуючих додалася концепція атласів, основаних на загальноісторичних і проблемних мапах малого масштабу, що висвітлюють обмежену стадію або подають розвиток на протязі розширеного часу, відображаючи дані, котрі містяться у джерелах, але при цьому не уникаючи їх інтерпретації та переробки.

Оцінюючи напрями розвитку концепції наукових історичних атласів не слід керуватися механічним зіставленням уже опублікованого доробку. Це підтверджує аналіз самих мап, виконаних протягом кількох десятків років до найважливішої публікації – «Історичного атласу Польщі». Рівень розвитку історичної науки, з яким нерозривно пов'язані генеза, концепція та остаточний вигляд атласів, став підставою аналізу, однак повна картина розвитку картографічних концепцій вимальовується після прийняття до уваги подій з історії Польщі, зокрема таких, як специфіка розподілів Речі Посполитої, еміграція, боротьба за незалежність, а також структурні зміни в організації науки, зокрема після Другої світової війни.

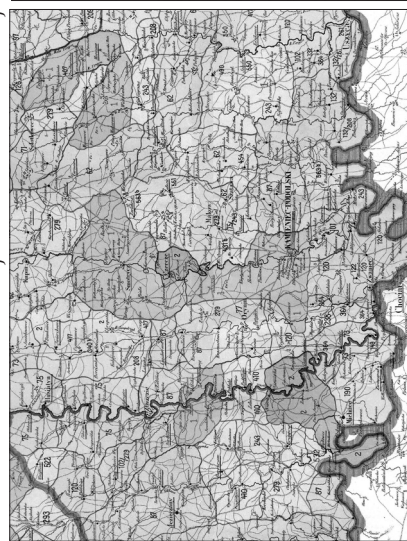
У світлі зібраного матеріалу зрозуміло, що єдині концепції наукових атласів, котрі виконують дослідну функцію, походять з найбільш раннього періоду. Це були індивідуальні роботи малого масштабу. На жаль, пізніші концепції здебільшого залишилися в планах або їх реалізація тривала кілька десятків років. Атласи великих і середніх масштабів, розроблені в індивідуальному порядку, залишилися на етапі концепції – через величезний обсяг запланованої роботи і час, потрібний на її виконання. Атласи, які розроблялися в колективах, також характеризувалися тривалим часом опрацювання або, найчастіше, перманентними змінами концепції. Це відбувалося як через брак одноставності, часті зміни головних наукових редакторів, так і через недостатність задієаних ресурсів.

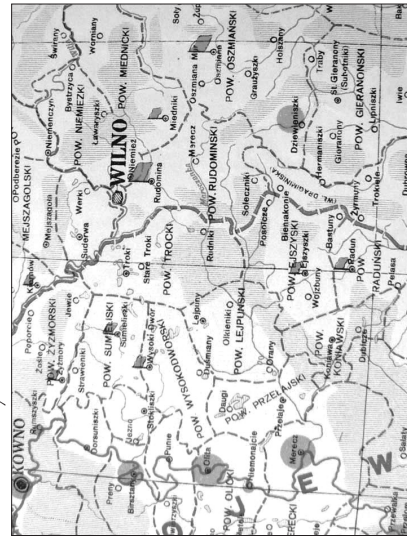
Ілюстр.2
Фрагмент мапи з
«Histoire de Pologne» (Париж, 1844 р.)

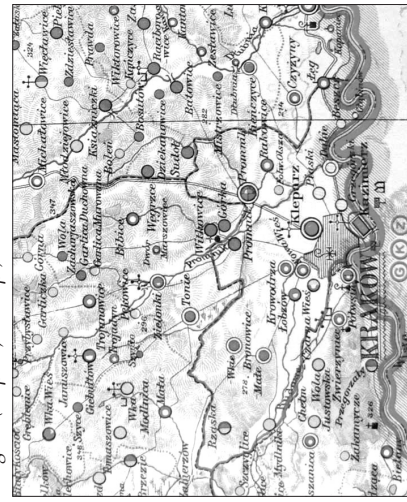
Ілюстр.1
Фрагмент мапи з публікації
«Atlas dziejów Polskich z dwunastu krajobrazów złożony»

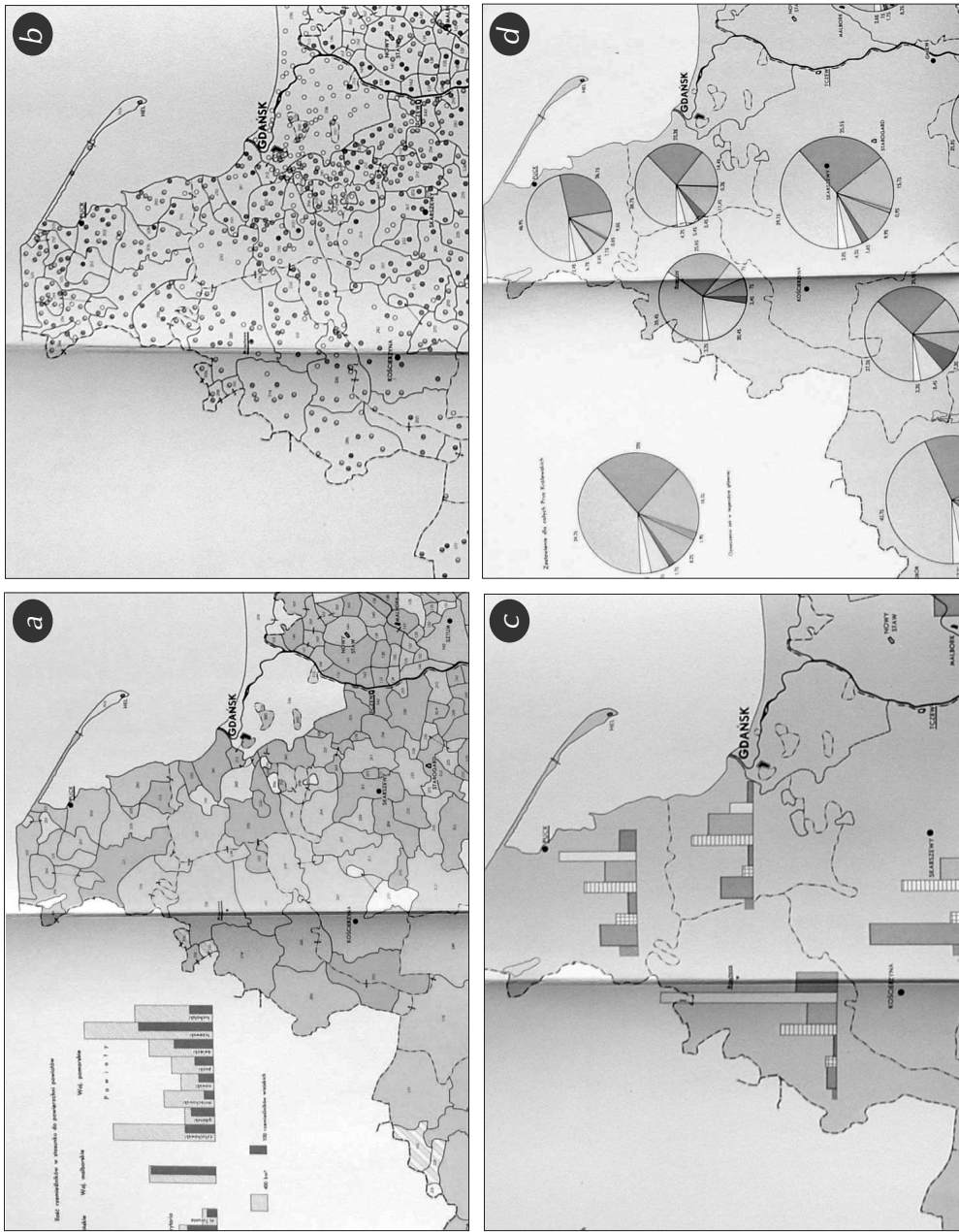
Ілюстр.3
Фрагмент мапи «Рубіж XVI-XVII ст.
Руські землі Речі Посполитої» (Краків, 1904 р.)

Ілюстр.4
Фрагмент мапи Великого князівства
Литовського у середині XVI ст. (Краків, 1928 р.)

Ілюстр.5
Фрагмент мапи Краківського воєводства періоду
Чотирирічного сейму (1788-1792 рр.) (Краків, 1930 р.)

Ілюстр. 6
Фрагмент мапи «Королівська Пруссія у другій половині XVI ст.»
(Варшава, 1961 р.): а – розміщення ремісничого населення, б – сільські та міські поселення, с –
землеволодіння і суспільна структура шляхетської верстви, д – суспільна структура сільського населення

Author attempts to classify the Polish scientific historical atlases and cartographic. Also, in the article traces the evolution of cartography thought and asserts that in the concept development of scientific historical atlases can pick out three stages: before 1880th, notably before the initiation of the Polish scientific historical cartography, the end of Second World War, the end of XX – early XXI.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Єскельчик С.

Українофіли: Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. – К., 2010. – 272 с.

Не так давно київське видавництво «КІС» порадувало шанувальників історії цікавим дослідженням знаного автора Сергія Єскельчика. Його книжку «Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (Київ, 2008 р.) прочитали й осмислили майже всі, принаймні з мого оточення, навіть ті, чії тексти були далекими від запропонованої автором теми. Якщо йти за хронологічною канвою, то «Українофіли...» мали б з'явитися першими, хоча при ближчому знайомстві з ними, то воно так і було насправді, адже книжка ввібрала у себе цикл англomовних статей (усього сім), більшість яких писалися і готувалися до друку у 1990-х рр.

Як і годиться, книгу відкриває передмова, в якій автор доносить етимологію визначення українофілів, так, як із часом змінювалося від позитивного до негативного його змістове наповнення. Сам же автор схиляється до першого, а тому не бере його в лапки, що відразу налаштує читача на серйозне прочитання тексту. А також знайомить свою аудиторію з обставинами, що посприяли стажуванню його, київського історика, у Мельбурні та з особистістю свого австралійського вчителя Марка Павлишина, голови Асоціації українців Австралії. Не обійдене увагою й результативне стажування в Канаді під керівництвом Івана-Павла Химки. Відверті біографічні деталі, як і спроба відрізнити радянську оцінку українофілів від тих підходів до їх вивчення, що С.Єскельчик отримав від західних студій, також налаштовують на уважне бачення проблеми творення української ідентичності. А якщо додати до названого й акуратне оформлення книжки, добрий переклад (Микола Климчук і Вікторія Наріжна), уміле редагування (Ярина Цимбал), то читання приносить інтелектуальну насолоду і задоволення.

С.Єскельчику вдалося об'єднати у книжці кілька сюжетів, кожному з яких присвячено цілий розділ, який колись був самостійним дослідженням. Спершу він вирішив з'ясувати, майже за Мішелем Фуко, роль тіла у формуванні національної ідеї. Якщо читач не знайомий із творчістю цього французького історика, то авторське звернення через тілесне до такої святої для кожного українського патріота теми здавалися б блюзнірством. Проте, ні. Пояснення автора, чому українським інтелектуалам ішлося про простір власного тіла, видається цілком обґрунтованим. Ось одне з них: каральні заходи та переслідування імперської влади спричинили відсутність будь-яких громадянських інституцій, через які можна було б формувати тогочасну національну культуру. Не маючи вибору, ті перебували в полоні імперських історіографічних концепцій, власні ще слід було

створити, а тому обмежувалися своїм помешканням, одягом, стравами, тілом. Приємне враження справляє й те, що автор знайомить свого читача, які з конструкцій він запозичував, аби відшукати смислові навантаження, комунікативні коди, зокрема називає таких відомих семіотиків, як Ролан Барт і Юрій Лотман, літературознавця Марка Павлишина та історика Еріка Гобсбаума. Аналізуючи одяг, зверталася увага на різні його варіанти – селянський, козацький, гетьманський, кожен з яких відбивав як соціальну, так і національну світоглядну складову зі спробою пояснювати звернення до них для «винайдення традицій» та дійти висновку, що функція перемогла знак, натомість перевага була віддана селянському одягу. Шкода, що автор мало зупинився на ставленні самого селянства до такого перевдягання, та й чиновників, хоча архівні матеріали мають достатньо курйозних свідчень про несприйняття ані першими, ані другими подібної моделі поведінки, яку С.Скельчик вдало назвав «грою».

Крім одягу детально розглянуто їжу й напої крізь призму їх символічного значення, а не як традиційну матеріальну культуру. Для цього залучалися церемонії, пов'язані з їжею, застільні промови і тости. У цій царині, як вміло підмічає автор, також були присутні кілька оцінок: їх символіка про належність до українства у 1890-х рр. змінилася на символ ненависного вірнопідданства престолу. Символізації зазнало й житло, та українська хата, яка надовго стала калькованим взірцем для зображення українського села та українства загалом. А що вже говорити про вуса, то їм від автора дісталось найбільше. І все ж, певну авторську іронію змінює досить потужний висновок, що зусилля українофілів заклали добрий підмурок у систему національної міфології, яка допомогла зберегти українство від поглинання імперською культурою. Проте не з усіма авторськими аргументами можна до кінця погодитися. Вразливим є переконання, що перевдягання у селянський, як національний, одяг було певною грою, на яку жандарми не реагували. Реагували! Адже, скажімо, Бориса Познанського було затримано уманським повітовим справником, а також порушено цілу справу, під час провадження якої допитували селян про його поведінку. І лише позиція київського губернатора Павла Гессена та вміння самого Б.Познанського вмотивовано, посилаючись на дворянське походження, себе захищати врятували його від арешту¹.

Не менш захоплюючим виявився і текст статті про Шевченкову могилу в Каневі, але не як про неї, а про те, як вона перетворювалася на національну святиню, чим зобов'язана знову ж таки українофілам. Ті, конструюючи національну ідею, були мудримися людьми свого часу, адже вибирали для цього досить дієві символи, здатні об'єднати велику спільноту. Авторський аналіз будується на порівнянні ставлення різних народів до мавзолеїв і цвинтарів, творенні символіки ритуалів, на що чи не першим звернув увагу знову ж таки М.Фуко. Залучаються також і пам'ятні місця як такі, що сплітають до купи минуле й теперішнє та творять колективну пам'ять. Даючи відповідь, чому обрана була Шевченкова могила, а не, скажімо, Києво-Печерська лавра, С.Скельчик віднаходить відповідь – аби відмежуватися від Російської православної церкви, яка слугувала знаряддям російщення. Для цієї тези все ж годилося б вказати приклади, без яких вона виглядає як абстрактна конструкція. Натомість пояснення, чому такою святинею не стала Хортиця, видаються цілком умотивованими.

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф.442. – Оп.811. – Спр.91. – Арк.30, 165.

Третій розділ став свого роду маґнум опус книжки з огляду на роль і значення підручників у масовому формуванні історичних поглядів учнівської молоді ХІХ ст. Його знаковість очевидна з огляду на дискусії, що не припиняються сьогодні, про те, яким є і яким мав би бути ідеальний підручник з історії України. Уміння коротко й стисло, дотримуючись основної суті, сформулювати історичні концепції російських істориків, починаючи від Миколи Карамзіна, що ув'язували історію України з Росією, також справляє позитивне враження. До їх характеристики С.Єсельчик удався, аби зрозуміти, чому пануючу концепцію про «спільне історичне минуле» української і російської історії не сприйняли українські історики, і найперше Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров. Серед аргументів – ігнорування першими нового розуміння націй і суверенітету та віддавання переваги династичним і територіальним підходам, що вже явно застарівали. Авторіві вдалося пояснити спільність наукових та імперських ідеологем підручників, творці яких практично так само, як і самодержавство, не визнавали націй та етнічної відмінності у східних слов'ян.

Значний інтерес становить і порушена автором проблема визначення чинників, котрі вплинули на формування в українських істориків відмінної від російської концепції історії. Серед них – українські народні пісні, які й для П.Куліша, і для М.Костомарова виявилися більш значущими, ніж підручники «устряловської», «кайдановської» чи «іловайської» історій, а також лекції тих професорів, які навчалися в Німеччині. Не остання роль належала й екскурсіям «в народ» та західним демократичним ідеям, котрі несли нові концепції свободи й нації, а також книжкам з української історії та художнім творам. Причому історик, відстежуючи формування світогляду українофілів, поділив їх на кілька поколінь і для кожного з них визначив ті тексти, що найбільше на них вплинули, аби вони усвідомили себе українцями.

Із логіки викладу випливає, що наступна частина тексту має бути присвячена термінологічним пошукам науковців, які також уже мають власну історію. Найперше авторіві йшлося про окреслення ними національного руху як такого, що мусить мати певні координати, серед яких історико-культурна складова, соціально-економічні зрушення, соціальне пробудження і мобільність, часові межі. Визначальним мотивом цього розділу став аналіз дискусії про історичні та неісторичні нації, початок якій поклав ще Георг Герель, а завершив Григорій Грабович (а чи завершив – це ще питання). Важливою характеристикою національного руху, на думку автора, є і його періодизації. Відштовхуючись від класичної на сьогодні схеми Мирослава Гроха про «малі» європейські нації, яка запанувала в історіографії у пізні 1960-ті рр., дослідник з'ясував, на яких етапах і чому та не збігалася з українськими реаліями. Крім Грохової схеми С.Єсельчик проаналізував федералістичну програму Михайла Драгоманова, яку замінила ідея незалежності української національної держави, а також звернувся до концепції географічного центру, яку на працював московський історик Володимир Фрейдзон наприкінці 1970-х рр. та яку «переклали» на український ґрунт Омелян Пріцак і Джон Решетар. Так само уважно представлено «соціальну» схему національного руху Івана Лисяка-Рудницького та відзначено її схожість із ленінською періодизацією визвольного руху в Росії. З усіх цих схем для подальшого аналізу С.Єсельчик уподобав одну, назвавши її добою федералізму, та присвятив їй п'ятий розділ своєї книжки. Для цього періоду він вказав такі хронологічні рамки: 1840–1880 рр. Подібну періодизацію автор пояснює характером європейської романтичної традиції, коли, дотримуючись

панслов'янїзму, кирило-мефодіївські братчики збагатили її модерними ідеями федералїзму. Утім останнім, попри назву розділу, С.Єсельчик усе ж приділив мало уваги, натомість досить повно продемонстрував, як висвітлювалася історія громадівського руху. І найперше тому, які визначення отримало це явище у західних істориків, котрі зауважили його культурно-просвітницьку спрямованість. Повний та проникливий аналіз драгоманівського федералїзму компенсував два попередні «ліхтарики» цього розділу, який канадський історик завершив власною оцінкою довготривалої дискусії про постать Івана Франка та його трактування революції і нації. Щоправда, для переконливості своєї впевненості він звернувся вже до оцінки Пола Роберта Маґочія, котрий вважає, що І.Франко своєю багатогранною творчістю забезпечив культурну єдність України.

М.Драгоманову присвячені п'ятий і шостий розділи видання, які, на відміну від попередніх, уперше були видані не на Заході, а в Україні – у бурхливі роки «перебудови», коли спішно поверталися з забуття видатні діячі вітчизняної культури. Авторів йшлося про те, щоб з'ясувати, як широко розумілася ідея федералїзму самим М.Драгомановим, безвідносно до державного устрою. А також звертається увага, і це особливо цікаво, як федералістична концепція мислителя змінювалася впродовж життя. Аби проаналізувати це, С.Єсельчик звернувся до понять централізації, децентралізації, деконцентрації, якими оперував М.Драгоманов. Що ж до значення його проекту «Вільна спілка», то достатньо було сказати, що її високо цінував німецький соціолог Макс Вебер. А от уже у сьомому розділі М.Драгоманов постає перед читачем як історик-критик методів історієписання Володимира Антоновича, чії тексти не надавалися до творення національних міфів, як і навмисне уникання оцінок ролі козацтва в історії України.

І на останок. Книжка Сергія Єсельчика виправдовує всі сподівання читача, залишаючись актуальною, адже детально знайомить з історіографічним західним доробком та вказує, наскільки українська історія ХІХ ст. була цікавою для світу. Виявилось, що український досвід унікальний, бо ж українським національним відродженням ми завдячуємо літераторам і найперше Тарасові Шевченку, як і те, що переважно селянське походження народу вплинуло на концепцію його нації. Причому, у Західній Україні воно не сприйняло консерватизм духівництва й висунуло нового лідера національного руху – інтелігенцію. До певної міри це видання має стати дидактичним і, напевно, саме цим керувалися видавці, роблячи книжку доступною до найширшого загалу споживачів історичних текстів. І ще варто вказати на деякі поняття та предмети, які радше через переклад сприяють деякій втраті історичної достовірності. Ідеться про означення грошової одиниці в Російській імперії. Не «карбованці» ходили, а рублі. До Канева з Києва можна було дістатися не за кілька, а за кільканадцять годин. Шкода, що автор не скористався статтею Олександра Русова, який вперше намагався з'ясувати походження терміна «українофільство» та встановити, чому і коли воно стало жупелом для російської влади і громадськості². Це звернення сприяло б дещо ширшому розумінню побутування цього терміна наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

² Русов А. Українофильство // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – Санкт-Петербург, 1905. – С.59.

Ковальчук О.О.

Українське історичне джерелознавство доби романтизму /

Відп. ред. П.С.Сохань. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2011. – 323 с.

Культурні епохи посідають поважне місце в історії науки, особливо на теренах гуманітарних та суспільних дисциплін. Із цієї перспективи доба романтизму становить неабияку цікавість, оскільки саме вона відіграла виключну роль у формації класичної науки, зокрема фахових стандартів і канонів традиційного історієписання. У широкому сенсі романтизм розглядають як ідеалістичний та ірраціональний поворот у соціогуманітаристиці, що спричинився до поширення інтуїтивного способу мислення.

Така культурна й інтелектуальна природа романтизму на рівні джерелознавства продукує засадну суперечливість між логіко-аналітичними, раціональними процедурами критики джерел, які апріорно закладені до базових методик, та інтуїтивними взірцями мислення. Тим паче, що останні зорієнтовані на ідеалізацію, емпатію й апологію почувань, піднесення ролі просторово-часового колориту, домінування та самоцінності сюжетної канви викладу, врешті-решт представлення читацькій публіці Іншої, відмінної від Своеї, суб'єктивності на авансцені минувшини. Відтак демаркація між «своїм» та «чужим» текстом у романтичному історичному письмі вкрай розмита, позаяк панує суцільне «оживлення минулого» – стилізація, котра тотально переноситься й на історичні джерела.

Отож проблема представлення джерел у рецепції адептів та прибічників інтуїтивно-ірраціонального способу мислення пролягає наскрізним рефреном у тексті досить цікавої монографії Оксани Ковальчук. Передусім, авторка здійснює факторний аналіз доби романтизму в контексті становлення українського джерелознавства, зокрема означає її побутування 1820–1860-ми рр. Утім, у «знятому» вигляді романтизм циркулює на обширах української історіографії протягом усього XIX ст., а його настанови ще тривалий час відіграють помітну роль у дослідницьких практиках. Вочевидь, у цьому випадку маємо справу з сегментацією інтелектуального простору, що творить строкату палітру із включень, фрагментів, шарів відмінних культурних епох.

Виняткове значення дослідниці відводить змінам термінологічних означень джерел (артефакти, пам'ятки, старожитності, документи), які простежуються у культурній і політичній свідомості XVIII – першої половини XIX ст. Наприклад, вона звертає увагу на трансформації урядових, соціальних та культурних практик, в яких побутують ті чи інші джерела, зокрема в контексті творення різноманітних «образів влади» і т.п.

Таким чином, О.Ковальчук істотно розширює провідні контексти дослідження, позаяк формулює джерелознавчу проблематику у сенсі сприйняття романтизму у соціо- та етнокультурному середовищі імперії Романових, зокрема на просторі підросійської України. Виглядає, що багатоманітні наслідки такої рецепції спричинилися не тільки до засвоєння західних епістемологічних взірців, а й зумовили трансформацію тодішніх уявлень про видовий склад, методику й процедури опрацювання джерел, врешті-решт про саму інтелектуальну і

почасти навіть культурну природу історичного джерела. Згадаємо, приміром, що поняття «джерело» ввійшло до наукового обігу як вислід змагання двох культурних епох – просвітництва та романтизму.

Зауважимо, що дослідниця акцентує увагу й на дисциплінарній інституціоналізації на ниві етнографії, фольклористики, археології, географії, словесності, котра прискорила диференціацію й нюансування тогочасних уявлень про пам'ятки, старожитності і документи. Відтак абстрактна «предметність» артефактів, властива раціонально-просвітницькому історієписанню, поступається конкретності та навіть індивідуальності, особливі й неповторності, себто прикметам, які притаманні романтичному світобаченню!

Утім, на цьому місці логічно постають питання про походження романтичної «конкретності» та «фактурності»? Якою мірою ці характеристики джерел породжені «грою» романтичної уяви щодо представлення розмаїтих виявів дії масового, колективного героя (багатство сюжетних ліній, стилізацій), а якою – продиктовані утилітарними проблемами розширення фактографічного підмурку історичних студій?!

Загалом О.Ковальчук пропонує розробку цих питань із перспективи міфологічних епістем, що витворюють культурну конфігурацію світу романтичного історієписання. Водночас вона прагне зіставити парадигматичні взірці романтизму та просвітництва і позитивізму як спадкоємця останнього в контексті тих чи інших практик, пов'язаних зі становленням джерелознавства.

Відзначимо, що у системі романтичного світогляду історичний міф сполучається з ідеєю фальсифікату як «ідеального» джерела, скроєного, точніше, сконструйованого для того, щоб якнайкраще передати відчуття, духовний стан, просторово-часову ритміку певної епохи. Недаремно історики-романтики часто-густо представляють можливу минувшину у статусі дійсної! Наведені сюжети досить добре ілюструють колізії між інтуїтивними та раціональними складовими в романтичній історіографії.

Однак, низка проблем залишилася на маргінесі монографії, переважно скерованої на створення цілісного образу дослідницьких практик у царині джерелознавства за культурної доби романтизму. Тим більше, що локальність, фрагментарність, специфічність, ба навіть унікальність світобачення інтелектуала-романтика потребують дещо інших інструментів, аніж аналіз вихідних концептів та ідей. Мабуть, дошукуватися можливих «відповідей» із перспективи дійових осіб українського історієписання та їхніх дослідницьких практик варто на полі стильових сполучень, ідеалу (чи ідеалів!) науковості тодішніх романтиків.

Цікавим спостереженням дослідниці є теза про те, що в добу романтизму розпочинається диференціація філологічної (текстологічної) критики й герменевтики, себто проглядається виразна демаркація між установленням достовірності джерела та його інтерпретацією, потрактуванням, урешті-решт розумінням!

Зазначимо, що О.Ковальчук пов'язує ці перетворення з кардинальним розширенням предметної області застосування герменевтичного методу, який із сфери текстів поширюється на царину пам'яток та старожитностей. Скажімо,

авторка порушує проблему розуміння «герменевтичної природи» пам'яток у текстах М.Максимовича, М.Костомарова та ін.

Та романтичне світосприйняття зосереджується не тільки на розмаїтті предметних значень пам'яток, а й продукує таку різючу багатоманітність смислів з обсягу фактографічних відомостей, яку годі досягнути, спираючись виключно на раціонально-логічне підсоння. Тому відома опозиція зовнішнє/внутрішнє побутує не тільки в романтичному історичному письмі, а й з перспективи культурного, психологічного, етнографічного осягнення пам'яток і старожитностей. Урешті-решт, романтичні інтенції виявляють варіативність цілої низки історичних джерел, наприклад, історичних пісень.

Показовою у цьому сенсі є «мовна програма» романтизму, зорієнтована на інтуїтивне проникнення до сутності народного/національного духу крізь осягнення «живих решток» – етнографічних пам'яток із декодуванням відповідних образів і символів, яка мала увінчатися творенням відповідних мірил вартості (морально-етичних, мистецько-естетичних, релігійно-містичних та ін.). Так чи інакше, «мовні» практики романтиків охоплюють не тільки етнографію, фольклор, географію, а й практично всі письмові джерела. Відтак означені дослідницькі устремління представників українського романтичного історієписання доволі своєрідно переломлюються в їхніх текстах.

Власне, розподіл джерел на «живі» (пам'ятки народної словесності) та «мертві» (речові) залишки минулого яскраво відображає самотутні риси романтичного стилю мислення. Отож, попри сюжетне розмаїття монографії, досить часто постає проблема ціннісного маркування різноманітних джерел, яка відіграє важливу і навіть виключну роль у дослідницьких практиках романтиків, оскільки досить часто спричиняє конфлікт між інтуїтивними та раціональними настановами.

Зрештою, монографія О.Ковальчук вигідно вирізняється не тільки окресленими сюжетами і проблемами, а й продукує багатоманітні асоціації й аналогії, містить різні спостереження та коментарі, котрі будуть цікаві багатьом історикам. З-поміж недоліків цієї студії, на превеликий жаль, упадають в око численні перекручення та помилки у науковому апараті. Утім, найважливішим досягненням авторки є цікава спроба вписати історію та теорію українського джерелознавства в контекст знакових культурних епох XVIII–XIX ст., зокрема представити його формування в межах романтичної доби. На нашу думку, такий підхід є досить перспективним та багатообіцяючим на ниві вивчення дисциплінарної історії української науки.

О.В.Ясь (Київ)

ВАРВАРЦЕВ М.М.

ЖИТТЯ І СЦЕНА МИКОЛИ ІВАНОВА: ІСТОРІЯ УКРАЇНЦЯ В ІТАЛІЙСЬКОМУ РІСОРДЖИМЕНТО /
Вісл. ред. С.В.Вілянський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – 188 с.

Примітною рисою розвитку української історичної науки від початку 1990-х рр. є активізація біографічних студій, присвячених представникам національної культурної еліти, творчий доробок яких у різні часи збагатив духовну скарбницю українського народу. Історико-біографічні дослідження, як прояв трансформації суспільної свідомості та внутрішньої рефлексії науки, стали невід'ємною складовою процесів відновлення історичної пам'яті народу та національного самоусвідомлення, повертаючи до вжитку імена багатьох замовчуваних або незаслужено забутих у радянський час діячів вітчизняної науки, культури й освіти. Нагромаджено розлогу мозаїку публікацій – статей, розвідок, збірників, монографій, в яких проблема «історія в особах» залишається на хвилі наукового пошуку, окреслюючи діапазон провідних парадигм, інновацій, концептуальних підходів і методів дослідження з урахуванням запитів суспільної практики та конструктивного використання здобутків інших наук.

Поставивши у центр історичного процесу людину, вітчизняні дослідники прагнуть її всебічно вивчати в багатовимірному і багатозначному переплетенні та взаємодії з соціумом, у рамках політичних, економічних, громадських стосунків, на теренах різних культур і епох. Націленість на культурний вимір людини передбачає занурення в її життя та унікальний внутрішній світ, пошук базових джерел і рушійних сил розвитку індивіда, вияв його ціннісних векторів активності, масштабу життєвої та творчої самореалізації на тлі культурних і духовних впливів.

Це, зокрема, виразно підтверджує нова праця відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора Миколи Варварцева. Тематика монографії глибоко дотична до наукових пріоритетів, багатолітніх пошуків і напрацювань автора, цілеспрямовано орієнтованих на ґрунтовне вивчення в історико-культурній перспективі українсько-італійських зв'язків, особливостей їх розвитку, провідних напрямів і форм. У праці тенденції міжкультурних зв'язків двох народів досліджено «на території художньої творчості», крізь призму постаті видатного українського оперного артиста Миколи Іванова (1810–1880 рр.), творча діяльність якого була тісно пов'язана з оперним мистецтвом Італії.

Оперне мистецтво ХІХ ст., притаманні йому художньо-естетичні критерії, театральність, драматургія, жанрова специфіка, потужний композиторський доробок, зв'язок із суспільно-політичними явищами, що віддзеркалювали переломні моменти національних історій, привертають чи не найбільшу увагу дослідників. Особливе місце у цьому колі науково-дослідної проблематики посідає становлення та кристалізація кращих традицій європейської вокальної культури – вивчення оперних традицій, формування окремих національних виконавських шкіл, їх взаємозв'язок і взаємовплив, творчість співаків тощо. Адже європейський оперний театр ХІХ ст. відчував нагальну потребу у сильних голосах, оперних вокальних ампуа, що відповідали багатогранності та глибині сценічних характерів, усвідомленні оперними виконавцями сутності ролі й характеру співу в поєднанні зі сценічними засобами виразності. Водночас сповнена

глибоких емоційних переживань, натхненного ліризму і гострого драматизму оперна музика благотворно вплинула на розвиток вокального мистецтва, сприяла його піднесенню, а виконавці, своєю чергою, мали можливість вповні продемонструвати майстерність володіння вокальною технікою. Тож закономірно, що на небосхилі «золотої доби» оперного мистецтва Західної Європи з'явилися зірки, які представляли національні художні культури різних народів і життєдайно впливали на формування його вокальних традицій і стильових компонентів. Виразне свідчення тому – творчий доробок М.Іванова.

Дослідження особистісного характеру творчості в галузі мистецтва, хоча й має сформовані історичні традиції, теоретико-методологічний фундамент, утім, з огляду на багатогранну внутрішню природу, залишається складною науковою проблемою. Як визначити міру унікальності, неповторності, специфіку індивідуальної природи таланту творчої особистості, досягнути значення створених нею культурних цінностей для певної галузі мистецтва та художньої культури у широкому розумінні, для культурно-мистецького життя доби, в якій їй довелося жити і творити? Однією з найважливіших складових розроблення повноцінної біографії митця, окреслення провідних рис його творчого портрета є формування вичерпного кола можливих історіографічних та архівних джерел. Отже, досліднику, який долучається до цієї тематики, треба визначити власний шлях її опрацювання, опертий на репрезентативну джерельну базу, а також переконливо довести читачам, що він став дійсно основою і саме ним необхідно було йти.

Слід підкреслити, що ці складні дослідницькі завдання автор вирішив на високому академічному рівні та зразково. По суті, монографія є першим комплексним дослідженням постаті М.Іванова, яке здійснено на основі ґрунтовного вивчення його творчої спадщини, виокремлення й критичного аналізу її мистецтвознавчих, аксіологічних, соціокультурних компонентів, фактів особистого життя артиста, різноманітних контекстів історичної доби в межах об'єктивної біографічної реконструкції, також у площині міждисциплінарного підходу і на підставі ретельно вивчених та проаналізованих історичних джерел, фактів і текстів. У ній вимальовується багатовимірний образ митця в єдності особистого та творчого начал, у багатогранності внутрішніх і зовнішніх культурних складових, на широкому тлі суспільно-політичного й культурного життя епохи.

Праця грамотно структурована, складається зі вступу, списку скорочень, п'яти основних розділів, післямови і додатків: епістолярію й біографічних документів М.Іванова, листів Дж.Россіні до М.Іванова, переліку місць діяльності артиста, його репертуару, а також іменного покажчика.

У передмові важливим є поданий автором аналітичний огляд стану висвітлення в публікаціях особистості, життя та діяльності М.Іванова. Ім'я цього «майстра дивовижного співу» і театрального кумира Європи для сучасників було широковідомим. Історіографія проблеми – нагромаджені переважно в довідково-енциклопедичній та з історії музичного мистецтва літературі фактографічні дані – слугують виразним доказом непересічних заслуг М.Іванова перед європейським вокальним мистецтвом. Утім, фактичні відомості, за оцінкою М.Варварцева, часом містили чимало суперечливих свідчень і тлумачень, зокрема стосовно походження артиста, подій, пов'язаних з його неповерненням до Російської імперії.

У радянські часи автори біографічних статей через відсутність оригінальних зарубіжних джерел і опору на ідеологічні постулати вдавалися до міфологізованих тверджень. Зарубіжними мистецтвознавцями й музикознавцями, головним чином італійськими, окремі факти, сюжети та оцінки творчості М.Іванова наведено у працях із загальних питань розвитку оперного театру, а також у біографічних дослідженнях, присвячених композиторам доби Рісорджименто. Таким чином, життєвий шлях і творча діяльність М.Іванова, попри цінність його мистецького доробку, довгий час залишалися поза межами систематичного вивчення. Істотні причини такого стану речей коренилися у відсутності цілісного архіву його документів, розпорошеності необхідних джерел як у самій Україні, так і почасти їх концентрація у зарубіжних архівах, бібліотеках, музеях, фундаціях культури, приватних колекціях Італії, Франції, Великобританії, Росії, Австрії, Бельгії, США. Тільки завдяки багаторічним пошукам ученому вдалося сформулювати доволі широкий за своєю типолого-видовою структурою масив документів, який, на його переконання, слід поповнювати та збагачувати шляхом подальшої евристичної роботи. Отже, фактографічну основу студії становлять прямі свідчення, зафіксовані документами епохи, також реконструкція подій за допомогою віднайдених автором різних історичних джерел.

Кожен розділ монографії – це розлогий «біографічний цикл», що концентрує у собі драматургію творчої діяльності М.Іванова, поетапно відображає становлення оперного виконавця на тернистому шляху мистецьких здобутків, у складних життєвих обставинах. Ідеться про перші сценічні кроки як хориста петербурзької придворної капели під орудою Д.Бортнянського і виконання перших сольних партій у великих хорових творах, також популярних романсів і пісень, далі – подорож до Італії, де відбулося набуття майстерності віртуозного володіння вокальною технікою та створення незабутніх вокально-сценічних образів, потім – гастрольні маршрути, що супроводжувалися успішними виступами на сценах найпрестижніших театрів Італії, Парижа, Лондона, Відня в ансамблі з корифеями «золотої доби бельканто» і нарешті – злет слави великого артиста. Разом розділи праці сформували мозаїчне полотно життєпису митця, чий творчий спадок став невід’ємним від духовного та мистецького світів України й Західної Європи. Адже М.Іванов акумулював у своїй творчості джерела української національної музичної культури – народну пісню і хоровий спів, крапці традиції європейського вокального мистецтва XIX ст., став блискучим виконавцем та інтерпретатором партій, написаних найвидатнішими творцями європейської оперної класики, відзначився майстерністю акторського перевтілення.

Із матеріалів книги видно, як стрімко ввірвався М.Іванов у тогочасне культурно-мистецьке життя Західної Європи, особливо Італії, беручи в ньому найактивнішу участь, віддаючи всього себе назавжди обраній справі життя – вокальному співу. М.Варварцев наводить численні факти, які виразно свідчать, що дивовижної краси тенор співака, його бездоганна техніка володіння голосом у поєднанні з майстерністю імпровізації та вмінням передати складний світ почуттів і пристрастей оперних партій зачаровували слухачів і залишалися надовго в їх пам’яті. Унікальний талант М.Іванова привертав увагу фундаторів європейської оперної музики XIX ст. – В.Белліні, Дж.Верді, Г.Доніцетті, Дж.Россіні.

Ці композитори спеціально писали для його голосу додаткові сцени до своїх опер, акомпанували йому, прагнули активно співпрацювати зі співаком. Проте досягти такого злету до творчих вершин та іміджу можна було тільки через величезну щоденну працю М.Іванова і вимогливість до себе, усвідомлення ним тих глибинних духовних процесів, які переживало європейське суспільство у ті часи, а разом із ним, як чуйний барометр – і оперне мистецтво.

Автор уміло й цікаво веде читача стежками життя видатного співака, акцентуючи увагу на його багатоплановості, багатоаспектності, доленосних подіях, їх складному переплетінні, як життя «людини своєї епохи». Останній чинник визначив широке коло залучених ним до праці знакових постатей – провідників національного руху, діячів культури, літератури, мистецтва, які доповнюють і посилюють масштаб постаті М.Іванова. Наявність у монографії численних історичних фактів, дат, прізвищ провідних співаків, опис складу професійних театрів, оперного репертуару, аналіз історичних праць, посилання на маловідомі дані з біографій митців, письменників, діячів національного руху, діяльність мистецьких товариств відображає прагнення дослідника виявити домінанти тогочасного європейського культурного простору й на цій основі з'ясувати специфіку історичного розвитку оперного мистецтва першої половини ХІХ ст., виявити інтелектуальне та художнє оточення артиста. Адже М.Іванову судилося жити й творити у добу активізації боротьби народів за національне відродження, утвердження у сферах мислення й творчості своєрідного інтелектуально-культурного феномену – романтизму, який позначився на розвитку науки, культури та мистецтва. Збагачений ідеями романтизму, трансформацій зазнав і оперний театр – ламалися канони, оновлювалося коло тем, образів, жанрової, стильової систем, посилювався його вплив на інтелектуальну та духовну атмосферу суспільства, рівень ідейних настроїв і культурних запитів. Аналізуючи значення цих реалій для творчості М.Іванова, дослідник аргументовано довів, що унікальний талант і вокальна майстерність співака розквітли на ниві італійської національної опери. Італія стала для нього «другою Батьківщиною», а ідейні засади «соціального мистецтва», проголошеного політичною думкою італійського Рісорджименто, особиста моральна підтримка з боку діячів національного руху, творча – з боку представників композиторського цеху – потужним джерелом натхнення, формування самобутнього художнього хисту та громадянської позиції митця. Загалом творча діяльність М.Іванова сприяла спрямуванню кращих надбань українського й італійського вокального мистецтва у світовий культурний простір.

Монографія містить надзвичайно багатий історіографічний та бібліографічний матеріал. Особливо слід підкреслити наявність у ній цінних за своїм змістом і практично невідомих в Україні документальних та наративних джерел із зарубіжних архівів, документів архівної україніки, чий антропологічний потенціал важко переоцінити. Багаторічне збирання М.Варварцевим «крапля за краплею» документів джерельної бази з огляду на їх географію, стан організації окремих джерел (часто незафіксованих у відповідних облікових документах і каталогах) є без перебільшення науковим подвижництвом. У сукупності ці матеріали визначили глибину наукового пошуку та автентичність біографічних даних, що

розкривають життєвий і творчий потенціал, напружені точки існування, шляхи самореалізації персоналії, яка досліджується. Наразі йдеться про походження, родину, освіту, цінності, риси вдачі, приватне життя, хворобу, коло знайомств (особливо люди, які мали вплив на життєвий і творчий шлях), артистичну кар'єру, громадське життя, мотивацію, що визначила провідні напрями творчої діяльності. М.Варварцеву вдалося виявити в архівах Італії маловідомі документи, що дозволяють уточнити дату і місце народження М.Іванова, проливають світло на його походження, родину, важливі факти професійної діяльності. Також учений розшукав особисті свідчення М.Іванова, де митець назвав своєю Батьківщиною Україну, і матеріали, в яких публіка вітала його як «співака-козака», «народженого під козацьким небом». Надзвичайно цінним для біографічної реконструкції М.Іванова, за відсутності його щоденників або мемуарів, є включений до монографії епістолярій артиста – комплекс первісних джерел, в яких відбилася подієва канва його творчості, зокрема творчі та дружні стосунки з Дж.Россіні, подробиці особистого життя, духовні пласти й душевні порухи.

Продемонстровані в монографії синтетичний погляд автора на постать М.Іванова та концептуальна новизна здійсненого аналізу його діяльності збагачують вітчизняну й зарубіжну історіографію працею, яка розширює діапазон вивчення міжнародних зв'язків України та їх важливого напрямку, що формувався в епоху «бурі й натиску» – національно-визвольних змагань в Італії та інших країнах Європи першої половини ХІХ ст.

Л.Ф.Приходько (Київ)

**Я НА СПОВІДІ СКАЗАВ БИ:
ІНТЕРВ'Ю ЮРІЯ ЗАЙЦЕВА З ЯРОСЛАВОМ ІСАЄВИЧЕМ: ДОКУМЕНТИ /
Перем. і упоряд. Ю.Д.Зайцева. – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича
НАН України, 2011. – 175 с.**

28 січня 2006 р. Я.Ісаєвич дав розлоге інтерв'ю Ю.Зайцеву, поштовок до якого стало бажання історика підбити певні, як гадалося, проміжні підсумки свого життя та діяльності напередодні святкування власного 70-ліття. Це інтерв'ю лягло в основу книги, що була видана до посмертної річниці його уродин як знак пам'яті та пошани до Ярослава Дмитровича Ісаєвича. До публікації також увійшли декілька коротких інтерв'ю, записаних для різних газет у період від 1982 до 2009 рр., і світлини, більшість з яких – авторства та з архіву Ю.Зайцева¹.

Книжка читається дуже легко – упорядникові вдалося передати ту дружню атмосферу, в якій відбувалось інтерв'ю, адже Ярослав Дмитрович (нар. 1936 р.) та Юрій Дмитрович (нар. 1941 р.) не лише майже ровесники, а й багатолітні співробітники Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (до 1993р. – Інститут суспільних наук АН УРСР). Цінність цього інтерв'ю насамперед у тому, що це автобіографічна розповідь історика-дослідника про ті чи інші факти – це те, що Я.Ісаєвич хотів сам про себе розказати людям.

Розповідь насичена датами окремих подій, очевидцями яких був Ярослав Дмитрович, іменами відомих громадсько-політичних діячів ХХ ст., і мимоволі складається враження, що у книзі висвітлено насамперед публічну, офіційну сторону життя, зосереджено увагу на науково-дослідницькій діяльності Я.Ісаєвича, адже саме їй академік присвятив найбільшу частину свого життя. Варто зазначити, що задля кращого розуміння та доступності книжки більш широкому колу читачів інтерв'юер заохочував оповідача давати ґрунтовні пояснення про обговорювані події чи обставини знайомства та співпрацю з тими чи іншими людьми, зокрема про історію видання його книжки «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.» (с.35–37). Ю.Зайцев також збагатив розповідь інтерв'юера, де було необхідно, біографіями згадуваних в основному тексті осіб. Щоправда, зауважимо неуніфікованість їх у сенсі доцільності деяких із них, так і їх змістового наповнення (с.22–23, 25, 28–29).

Загалом в опублікованому інтерв'ю дещо бракує опису яскравих епізодів із життя академіка, яке зумовлене, мабуть, тим, що Я.Ісаєвич не любив розповідати про щось особисте. «Мое життя нецікаве, бо нема у ньому драматичних колізій. У тюрмі не сидів, з партії мене не виключали. Про особисті речі говорити не люблю», – сказав він в інтерв'ю Б.Козловському для газети «Високий Замок» (с.163).

За структурою розповідь Я.Ісаєвича поділена на тематичні блоки. Ярослав Дмитрович не розповідає свою біографію традиційно, а говорить про своє

¹ Книга є черговою, п'ятою, працею Ю.Д.Зайцева як упорядника в рамках серії «Усна історія України ХХ століття», див.: Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзубою / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Л., 2001. – 76 с.; Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Л., 2002. – 178 с.; «Я винен тим, що українець»: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексієм Різниківим: Документи. – Л., 2007. – 232 с.; Діагноз КІБ: шизофренія: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко: Документи / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Л., 2008. – 240 с.

сприйняття явищ та власну участь у подіях у науковому середовищі доби, в якій він жив, із погляду безпосереднього їх учасника, що, зокрема, найкраще стає зрозумілим зі спогадів про провокації проти нього (с.92–94, 108–109). Обговорюються також питання про офіційну складову наукової діяльності – членство в різних товариствах та інституціях, наприклад Товаристві охорони пам'яток історії та культури чи Міжнародній асоціації українців. Найбільше уваги приділено діяльності Я.Ісаєвича в Інституті суспільних наук АН УРСР та функціонуванню цього інституту загалом – три розділи практично повністю присвячено роботі установи, а ще в п'яти з двадцяти восьми згадується діяльність академіка в Інституті суспільних наук чи участь у різних його проектах. Дуже цікавим є опис знайомства з науковцями та діячами 1960-х рр., такими, як М.Брайчевський, Ф.Шевченко, В.Мороз і загалом явища шістдесятництва в науці (с.98–105).

Таким чином проявився напрямок наукових зацікавлень інтерв'юера, адже Ю.Зайцев є одним із кращих дослідників проблем українського опозиційного руху. У книзі досить добре висвітлено дослідницько-викладацьку працю Я.Ісаєвича у США, ідеться про його діяльність у Гарвардському університеті. Водночас академік скромно не згадав про відкриті лекції, які він читав у Чикаго, Детройті, Нью-Йорку. Також дуже стисло подано інформацію про інші його закордонні поїздки, зокрема Європою (с.74–77). Більш докладна розповідь про такі події, без сумніву, збагатила б та оживила інтерв'ю. Про захоплення Я.Ісаєвича мандрями лише згадано в розділі «Документи» (с.135), а сюжет про колекціонування взагалі відсутній. Небагато уваги приділено також родинній темі. Так, про політичну діяльність батька Ярослав Дмитрович згадує в контексті захисту своєї дисертації, проте практично не говорить про його наукові досягнення, поневіряння за кордоном чи знайомство з Н.Чабан – майбутньою своєю дружиною та матір'ю Я.Ісаєвича. Невідомо, із чим саме це пов'язано – чи з загальною концепцією інтерв'ю, за якою упорядник свідомо не акцентував уваги на цьому фрагменті життя, чи через небажання Ярослава Дмитровича деталізувати розповідь про свої дитячі та юнацькі роки? Зокрема, його батько, навчаючись у Петербурзі (с.15–16), був учнем відомого економіста М.Тугана-Барановського. Перебував у складі української делегації на Паризькій мирній конференції (1919–1920 рр.), а після поразки на ній національних українських сил змушений був поневірятися більше десяти років по Європі (у різний час жив у Франції, Бельгії, Чехії). На початку 1930-х рр. він, хворий на сухоти, був депортований і повернувся до родини у с.Верба.

Привертає увагу назва публікації. Досить інтригуюче звучить фраза «Я на сповіді сказав би» – читач мимоволі налаштувується дізнатися про приватне життя героя, очікує розповіді про побут, якісь життєві ситуації, переживання людини, званої і шанованої як в Україні, так і за кордоном, академіка НАН України Я.Ісаєвича. Така назва обіцяє читачеві цікаву і відверту розмову «без краваток» у дружній атмосфері двох добре знайомих людей. Однак із перших сторінок інтерв'ю стає зрозуміло, що розповідь Ярослава Дмитровича – це, в основному, погляд науковця-історика на більш чи менш значні події, що якимось чином впливали на його життя та, переважно, конкретизація його участі у цих

подіях, тобто йдеться про офіційну, а не приватну сторону життя. Заголовок – це фраза з відповіді Я.Ісаевича на досить сміливе запитання Ю.Зайцева про докори сумління за якийсь невиважений крок у житті, на яке Ярослав Дмитрович відповів, що сказав би про це священику, але не вважає вартим прилюдного обговорення: «Якщо був би священик, то я на сповіді сказав би, чого соромлюся в моїх вчинках. Але те, чого я можу соромитися, вважаю не настільки важливим, щоби про це треба було публічно говорити» (с.130). І продовжив: «Я Вам не признався в них (помилках – Б.П.), за які мені мало б бути соромно» (132), що засвідчило небажання Я.Ісаевича розповідати щось дуже особисте, зокрема про власні переживання чи ставлення до якихось привітних фактів свого життя.

Книга є вагомим внеском в українську історіографію загалом, і буде вкрай корисною для подальшого вивчення діяльності та наукового доробку відомого українського історика-енциклопедиста, дослідника вітчизняного книговидання Ярослава Дмитровича Ісаевича. Варто також відзначити творчий задум упорядника – інтерв'ю подається у форматі автобіографічної розповіді. Було б добре, якби ця цікава книга наблизилася до широких кіл читачів завдяки перевиданню збільшеним тиражем.

Б.Ю.Патлатюк (Львів)

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

АВТОР ТА ЙОГО ПРАВО: РОЗДУМИ ПРО ОДНЕ ДРУКОВАНЕ ВИДАННЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНИ 1621 р.

«Автору належать такі особисті (немайнові) права:

- 1) вимагати визнання свого авторства, згадування його імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо;
- 2) забороняти згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом;
- 3) вибирати псевдонім (вигадане ім'я) у зв'язку з використанням твору;
- 4) протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора;
- 5) на обнародування твору».

(закон України «Про внесення змін до Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 11 липня 2001 року №2627-III, розд. II, ст. 13)

Останніми роками в Україні спостерігається зростання інтересу до Хотинської війни 1621 р. Промовистим підтвердженням цього є проведення не лише наукових конференцій, а й фестивалів історичних реконструкторів, присвячених Хотинській битві 1621 р. (І Міжнародний військово-історичний фестиваль «Хотинська твердь» відбувся 19 вересня 2009 р.). 6 грудня 2010 р. Президент України видав указ «Про відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві». Здавалося б, усе це мало надихнути істориків на написання низки ґрунтовних праць на зазначену тематику. Однак досі не помічено зростання кількості таких публікацій. Причини цього цілком очевидні. Адже успіх у дослідженні проблематики Хотинської війни 1621 р. залежить не від кампанійщини і великих сум коштів, засмоктаних помпезними ювілейними заходами, а від високого професіоналізму дослідника та скрупульозного вивчення і переосмислення ним історичних джерел. Оскільки ця важка інтелектуальна праця не обіцяє швидкого результату, то в наш прагматичний час зайнятися нею зголошується небагато охочих.

Хоч би там як, а 2011 р. у Києві побачило світ справді оригінальне дослідження, присвячене Хотинській війні 1621 р. Ідеться про книгу видавництва «Балтія-Друк» «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу». На нашу думку, вона вигідно вирізняється на тлі традиційного українського книговидання за новизною опрацювання теми Хотинської війни, а також своєю особливою стилістикою, якісною поліграфією, вишуканим художнім оформленням та оригінальними ілюстраціями (співробітники видавництва, серед іншого, провели аерофотозйомку поля Хотинської битви за допомогою гелікоптера, щоправда не справжнього, а радіокерованої моделі).

У цій праці, щедре фінансування якої з коштів державного бюджету України за програмою «Українська книга» спричинило жовчні коментарі деяких невдоволених осіб, у доволі специфічний спосіб названо авторів, що не дає можливості одразу зрозуміти,

хто ж насправді її написав. Окрім того, авторські права осіб, які підготували тексти, не в усьому дотримано і належно застережено. Не дивно, що і в новому виданні книги, яке здійснило литовське видавництво «Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras» (побачила світ 2011 р. у Вільнюсі), не обійшлося без порушень авторських прав. Усе це спонукало нас ретельніше дослідити, хто є авторами зазначеної праці, який їх особистий внесок в її написання, а також у чому саме ми вбачаємо порушення видавцями прав авторів. Уважаємо, що такий тематичний зріз щонайменше дасть поживу для роздумів дослідникам сучасного стану книговидання.

Насамперед розглянемо структуру книги «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу», що заявлена як науково-популярне видання. Отже, вона має передмову і складається з двох частин (у першій п'ять розділів, у другій – два, усі розділи поділено на «ліхтарики»), післямови, бібліографії та покажчиків. Книга добре ілюстрована, після кожного розділу вміщено тематичні ілюстративні кольорові вклейки. У ній подано реконструкцію поля Хотинської битви, зроблену на основі дослідження П.Саса (с.82–83), а також картосхему цього автора «Хотинська війна 1621 року. Бойові позиції військ супротивників до середини вересня 1621 р.» (с.87). У бібліографії наведено низку архівних фондів та чималий список опублікованих джерел і спеціальної літератури (докладніше про це йтиметься нижче).

Як можемо переконатися, структура книги (як і її зміст) однозначно відповідає жанру авторських монографій. Щоправда, якісні кольорові ілюстрації, суперобкладинка та великий формат цього видання так зацікавили деяких рецензентів, що вони сприйняли його як «книгу-альбом». Цю думку висловив Сергій Махун у газетній замітці з хронологічно дискусійним заголовком «Хотинська війна 1620–1621 років: «пам'ятати про всіх»». Примітно, що цей автор поділився з читачами своєю вигадкою про те, що одному з «альбомних» авторів, П.Сасу, у процесі дослідження проблематики Хотинської війни вдалося, мовляв, заручитися допомогою якихось «своїх студентів» («один з авторів альбому, Петро Сас, разом зі своїми студентами їздив до Хотина, де займався реконструкцією ставок головнокомандувачів»)¹.

Складається враження, що й видавці «Балтія-Друк» у певному сенсі також сприймають свою книгу як альбом (нагадаємо значення цього терміна: «**Альбом** [*< франц. album < лат. Album – біла табличка, на якій писали чорнилом*] – 1) книга чи зошит у палітурці для запису віршів або малюнків чи фотографій; 2) книжкове видання з поліграфічним відтворенням картин, малюнків, креслень, фотографій тощо та з коротким пояснювальним текстом»)². Ідеться про те, що вони не завдали собі клопоту, аби зазначити авторів на титульному аркуші. Натомість ці видавці скромно обмежилися відтворенням логотипу видавництва «Балтія-Друк», прикрасивши його міжнародним символом авторського права.

Уперше про авторів можемо прочитати на звороті титульного аркуша:

«Сас, Петро

Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу / Петро Сас, Генуте Кіркене, Альфредас Бумблаускас. – К.: Балтія-Друк, 2011. – 216 с.: іл. – Авт. зазнач. на звороті тит. арк.»

Як бачимо, у цьому бібліографічному описі фігурують три прізвища – П.Саса, Г.Кіркене та А.Бумблаускаса (перше з них згадано двічі). Однак ознайомлення з цими прізвищами не означає, що перед нами повний перелік авторів книги, адже у цьому

¹ Махун С. Хотинська війна 1620–1621 років: «пам'ятати про всіх» // Дзеркало тижня: Україна. – 2011. – 29 грудня. – №48.

² Пустовіт Л.О., Скопенко О.І., Сютя Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. – К., 2000. – С.58.

бібліографічному описі є вказівка на те, що авторів зазначено на звороті титульного аркуша. Справді, угорі цього аркуша можемо довідатися про авторів книги:

«Автори: доктор історичних наук **Петро САС** (Україна), доктор історичних наук **Генуте КІРКЕНЕ** (Литва). Післямова: доктор історичних наук, професор **Альфредас БУМБЛАУСКАС** (Литва)».

Отже, якщо з бібліографічного опису комусь і могло видатися, що автором «Хотинської битви 1621 – битви за Центральну Європу» є лише П.Сас, або ж три автори: П.Сас, Г.Кіркене та А.Бумблаускас, то зі зробленого у цьому описі уточнення, яке відсилає до переліку авторів на звороті титульного аркуша, однозначно впливає, що книгу написали П.Сас та Г.Кіркене. Тим часом А.Бумблаускаса трактовано лише як автора післямови. Зауважимо, що всі ці три особи рівні у своїй авторській безправності: у книзі «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу» годі шукати біля їхніх прізвищ міжнародного символу авторського права, оскільки видавці «мудро» присвоїли його лише видавництву «Балтія-Друк».

Який внесок кожного з авторів у написання цієї книги, чи, можливо, вони підготували її спільно, працюючи за методом Кукуриніксів, відомих художників далекого соціалістичного минулого? Відповідь на це запитання ми не дістанемо у видавців «Балтія-Друк», які, отже, подали титул книги без зазначення її авторів, а також навели вельми суперечливий і каламутний бібліографічний опис.

Утім, потрібну нам конкретику щодо авторства текстів завбачливо зроблено в «Передмові» до всієї книги П.Саса: «Першу частину книжки, а також розділ I частини другої написав П.М.Сас. Автором розділу II частини другої є литовська дослідниця Г.Кіркене». Щодо першої частини праці у цій «Передмові» зазначено і таке: «Читачі, котрі поглиблено цікавляться історичними джерелами [...], а також нюансами того, як автор вибудовував свої судження та аргументи, можуть невдовзі ознайомитися з повною версією наукової монографії про Хотинську війну: Сас П.М. Хотинська війна 1621 р. (у друці)» (с.6). Зауважимо, що ця монографія вже побачила світ³.

Отже, можемо зробити однозначний висновок, що текст про Хотинську війну 1621 р. цілком написав П.Сас. Цей текст уміщує передмову до частини першої книги, що має назву «Війна» (с.7), а також такі розділи: I. Цепорська битва 1620 року; II. Армії противників у Хотинській війні; III. Війна на Чорному морі проти турків 1621 року; IV. Просування сил Османа II до кордонів Речі Посполитої і поле Хотинської битви; V. Хотинська битва: фронтіві реалії та будні» (с.8–136).

Передмову до другої частини книги, що має назву «Полководці» (с.137), і розділ I цієї частини «Петро Конашевич-Сагайдачний – гетьман Війська Запорозького» також написав П.Сас (с.138–176). До слова, у «Передмові» до всієї книги щодо цього зазначено: «Ширше про джерела та дослідницький інструментарій вивчення цієї історичної постаті можна дізнатися із таких праць: Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К., 2006; Сас П.М. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний (у друці)».

У «Бібліографії» чітко вирізнено джерела та літературу до частини першої, а також частини другої розділу I. Тобто, автором цих матеріалів (с.212–215), що охоплюють низку фондів архівних установ Польщі, Росії, України, Франції, а також близько 200 назв опублікованих джерел і спеціальної літератури, є П.Сас.

Останній розділ другої частини книги, який озаглавлено «Ян Кароль Ходкевич – головкомандувач польсько-литовського війська» (с.177–208), написала Г.Кіркене. Їй належить бібліографічний список до частини другої розділу II, що охоплює 8 назв (1 опубліковане джерело та 7 спеціальних праць) (с.215).

Автором «Післямови» (с.209–211) є А.Бумблаускас. Щодо неї потрібно зробити деякі пояснення, оскільки, по-перше, на відміну від основних текстів книги, «Післямову»

³ Сас П.М. Хотинська війна 1621 року. – К., 2011.

написано у жанрі есе, по-друге – вона концептуально не пов'язана зі спостереженнями та висновками щодо Хотинської війни 1621 р., зробленими в першій частині книги, по-третє – поява цього тексту порушила початковий творчий задум твору «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу».

На нашу думку, без фахового підбиття автором загальних підсумків свого дослідження будь-яка ґрунтовна історична книга не може бути концептуально цілісною та завершеною. Тож згідно з укладеною з видавництвом «Балтія-Друк» авторською угодою такі загальні висновки написав у «Післямові» П.Сас. Видавці «Балтії-Друк», які претендували на фінансування свого книговидавничого проекту за програмою «Українська книга», офіційно повідомили Державний комітет телебачення та радіомовлення України про те, що авторами «Хотинської битви 1621 – битви за Центральну Європу» є два автори – П.Сас та Г.Кіркене (про це довідуємося з бюлетеня «Вісник державних закупівель» від 6 червня 2011 р., №67 (оголошення №081581))⁴.

Пізніше, уже на стадії верстки книги, видавці «Балтії-Друк» без зайвих церемоній і пояснень вилучили «Післямову» П.Саса, замінивши її текстом А.Бумблаускаса, тобто автора, який не фігурує в авторській угоді щодо написання книги «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу». Оскільки така самодіяльність не залишилася непоміченою, то ці видавці змушені були ввести «Післямову» П.Саса до книги «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу». Щоправда, вони вмістили цей текст під іншою назвою, а саме – «Загальні висновки» (с.126–128). Водночас, щоб знайти місце у зверстаному тексті книги для «Післямови» новознайденого автора, А.Бумблаускаса, видавцям «Балтії-Друк» довелося зменшити розмір шрифту всього видання.

Можемо припустити, що громіздке визначення авторів, яким вирізняється книга «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу», а також та обставина, що їхні права не застережено міжнародним символом авторського права, стало однією з причин доволі вільного тлумачення питань щодо авторства цієї книги видавцями «Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras», які 2011 р. перевидали її литовською мовою.

Як і в українському, у литовському виданні на титульному аркуші подано лише назву книги: «1621 m. Chotyno mūšis – mūšis dėl Vidurio Europos», без зазначення її авторів. На звороті цього аркуша читаємо прізвища авторів: «ist. m. dr. **Petro SAS** (Ukraina), ist. m. dr. **Genutė KIRKIENĖ** (Lietuva), ist. m. dr., prof. **Alfredas BUMBLAUSKAS** (Lietuva)», а також перекладачів: «Vasil KAPKAN ir Halina KULINIČ».

Отже, неважко переконатися, що в другому, литовському, виданні авторами книги названо П.Саса, Г.Кіркене та А.Бумблаускаса, тоді як у першому, українському, – останній не є автором книги, а лише «Післямови».

У литовському виданні книги примітним є перелік осіб та організацій, за якими визнано авторське право:

- © Alfredas Bumblauskas, 2011
- © Genutė Kirkiene, 2011
- © Vasil Kapkan, vertimas, 2011
- © Halina Kulinič, vertimas, 2011
- © Baltia-Druk, 2011
- © Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011

Як бачимо, честю мати авторське право наділено двох перекладачів, два видавництва, а також двох авторів книги «1621 m. Chotyno mūšis – mūšis dėl Vidurio Europos» – А.Бумблаускаса та Г.Кіркене. Тим часом такого права не має П.Сас, який написав лівому частку текстів книги, у тому числі базовий – про Хотинську війну 1621 р. Чим спричинена така «поразка у правах» (нагадаємо, що цей вислів був популярним

⁴ [Електронний ресурс]: <http://tender4u.com.ua/тендери/175653/>

у радянській політичній лексиці 1930-х рр.), сказати важко. Щоправда, формально П.Саса вважають таким, що причетний до написання зазначеної книги. Принаймні на останньому аркуші є бібліографічний опис, в якому згадано прізвище «П.Сас» як окремо, так і в компанії з двома іншими авторами:

«Sas, Petro

Chotyno mūšis 1621 – mūšis dėl Vidurio Europos / [Petro Sas. Genutė Kirkiene, Alfredas Bumblauskas; iš ukrainų kalbos vertė Vasil Kapkan, Halina Kulinič]. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011. – 224 p.: iliustr. Aut. nurodyti antr. lapo kt. pusėje. – Bibliogr.: p. 214–216. – Asmenvardžių ir vietovardžių r-klės: p.217–223. ISBN 978-5-420-01700-5».

Той факт, що видавці «Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras» не застерегли за П.Сасом авторське право, вони, напевно, сприйняли для себе як увімкнуте зелене світло у справі руйнування цілісної структури книги. Тож без будь-якого погодження з цим автором вони вмістили в його текст розділ, написаний Г.Кіркене: якщо в українському виданні це був розділ II частини II, то в литовському він став розділом I. Вочевидь такий крок видавців не є невинними пустощами, оскільки суперечить авторській концепції П.Саса та порушує творчий задум і цілісність його текстів. До того ж після такої перестановки розділів завуальовується авторство вступу до частини другої («Полководці»), що написаний П.Сасом. Відтак цей вступ сприймається як такий, що міг бути написаний Г.Кіркене. Та обставина, що видавці «Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras» так вільно перекроюють структуру книги, перетворюючи її чи не на збірник розрізнених, кон'юнктурно скомпонованих текстів, змушує замислитися, чи є гарантія того, що в майбутньому вони не введуть до книги нових авторів? Схоже, що такої гарантії, на жаль, немає.

Упадає в очі ще одна структурна маніпуляція, до якої вдалися видавці із «Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras». Отже, вони взяли 8 бібліографічних назв, які в українському виданні подала Г.Кіркене, і об'єднали їх із сотнями назв архівних та опублікованих джерел, а також спеціальної літератури, які навів П.Сас. Тож у книзі «Chotyno mūšis 1621 – mūšis dėl Vidurio Europos» чимала бібліографія, зібрана позбавленим авторського права П.Сасом, стала своєрідним спільним надбанням (напевно, тих осіб, які у цьому випадку можуть похвалитися авторським правом).

Видавці «Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras» мали можливість пояснити свої доволі дивні видавничі принципи в передмові до другого видання книги «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу». Однак цього вони не зробили. Натомість довірили цю передмову «повноправним» авторам – Г.Кіркене та А.Бумблаускасу (с.7).

На нашу думку, вибірковий підхід видавців до дотримання прав авторів не є конструктивним. Окрім іншого, він спричинює у читачів викривлене уявлення про те, хто насправді написав книгу, яким був її творчий задум, а також індивідуальний внесок кожного з авторів. Не дивно, що в інтернеті щодо авторства книги «Chotyno mūšis 1621 – mūšis dėl Vidurio Europos» трапляються різні версії. Приміром, в одному випадку читаємо, що її авторами є Alfredas Bumblauskas, Genutė Kirkiene, Petro Sas⁵, хоча в бібліографічному описі зазначеної книги цих осіб перелічено у зворотному порядку. В іншому випадку список авторів коротший: Alfredas Bumblauskas, Genutė Kirkiene⁶. Тобто, про П.Саса як автора вже не згадано.

Як можемо переконатися з викладеного вище, не лише в Україні, а й у деяких країнах Євросоюзу права авторів не завжди належно шанують. Звісно, що лише той, хто

⁵ [Електронний ресурс]: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2012-01-27-1621-m-chotyno-musis-musis-del-vidurio-europos/76079>

⁶ [Електронний ресурс]: http://www.vaga.lt/lt/?cid=64&scheme_id=&category_id=55877&page_nr=2;http://www.vaga.lt/index.php?cid=64&action1=shop.showProduct&product_id=752689&scheme_id=&category_id=55877

зовсім не причетний до створення книг, гарантовано може уникнути можливих порушень видавництвами своїх авторських прав. Що ж до творчих осіб, яким періодично доводиться мати справу з видавцями (адже, з одного боку, час рукописних книг, особливо пергаментних, далеко позаду, а з іншого, – нові технології ще не встигли остаточно витіснити друковану книгу), то, напевно, перш ніж приступати до спільної праці, їм не зайвим буде остаточно домовитися принаймні про перелік авторів твору.

Однак теорію не завжди підтверджує практика. Показовим щодо цього є договір автора, П.Саса, із видавництвом «Балтія-Друк» про видання твору «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу». Ще до його укладення розпочалася робота над написанням книги. 19 січня 2011 р. П.Сас надіслав анотацію та план-проспект монографії, запропонувавши назвати її так: «Хотинська війна 1621 року: відсіч Східній імперії у Європі» (пізніше видавці «Балтії-Друк» чомусь замінили цю назву на іншу – стилістично не надто струнку, а головне – завузьку для теми, яку розкрито у книзі, відтак остання побачила світ під назвою «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу»). 21 лютого П.Сас надіслав видавництву розширений план-проспект зазначеної праці, в якому попередньо запропонував свої авторські тексти загальним обсягом 8,7 авт. арк., а Г.Кіркене – 2,5 авт. арк. Наступного дня, 22 лютого, в офісі «Балтія-Друк» автор цих рядків підписав договір про видання книги, присвяченої Хотинській війні 1621 р. У подальшому його співпраця з видавництвом інтенсифікувалася (приміром, 29 березня 2011 р. він надіслав співробітникам методичні настанови щодо ілюстрування видання із зазначенням місця зберігання ілюстрацій).

Щодо договору, який сторони уклали 22 лютого 2011 р., то його примірник так і не потрапив до рук П.Саса. Як пояснили видавці, цей документ нададуть пізніше, коли його підпише співавтор, Г.Кіркене, яка в той час перебувала в Литві. Звідси випливає, що умови зазначеного договору, який, отже, потребував підпису П.Саса та Г.Кіркене, стосувалися обох цих авторів. Після неодноразових нагадувань П.Саса видавцям «Балтії-Друк» про надання йому примірника авторського договору, його таки вручили прохачеві. Причому це відбулося лише навесні 2012 р., тобто після того, як побачили світ книга «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу» і українською, і литовською мовами. Хоча, згідно з п.6.2 зазначеного документа, «умови даного договору і додаткових угод до нього конфіденційні й не підлягають розголошенню», однак є вагомні причини, які спонукають нас пролити на нього певне світло. Річ у тім, що він явно відрізняється від того документа, який П.Сас підписав 22 лютого 2011 р. На це вказує вже та обставина, що в наданому автором примірнику договору, чомусь датованому 14 березня 2011 р., жодним словом не згадано про Г.Кіркене, а йдеться лише про одного автора книги «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу» – П.Саса. Вельми дивним є формулювання, згідно з яким «даний Договір укладений з ініціативи Автора». Тож складається враження, що укладення договору видавництвом, яке здійснює конкретний книговидавничий проект за державний кошт, є не обов'язковою стандартною процедурою, а примхою автора.

Чи не найважливішою особливістю документа, який розглядаємо, є те, що він спрямований на стрімке формування в автора почуття провини перед видавцями, або ж на створення вагомого приводу для звинувачення його у зриві термінів написання рукопису. Адже керівники «Балтії-Друк» висунули вимогу передати «Видавцю Твір до 21 березня 2011 року», тобто підготувати монографію за 7 днів від дня укладення договору. Неважко здогадатися, що написати текст обсягом близько 9,0 авт. арк., запланований П.Сасом (насправді у видавництво ним передано 12,0 авт. арк.), підготувати картосхему та ілюстрації практично неможливо за такий фантастично короткий, як для книговидавничої справи, час. Гарантовано впоратися з подібним завданням зміг би лише Гаррі Поттер, озброєний чарівною паличкою. Утім, як видається, є можливість обійтися

і без магічних атрибутів, правдиво описаних Джоан Ролінг у своєму гучному бестселері. Варто лише звернутися до не менш цікавого та глибоко реалістичного твору – відомого нам договору від 14 березня. Адже в ньому жодним словом не згадано про обсяг тексту, який належить підготувати авторіві. Тож останній напевно таки встиг би за тиждень створити завершену працю принаймні з кількох коротких слів (або речень).

Отже, у цьому своєрідному договорі-капризі, укладеному, мовляв, автором за власною ініціативою, останній, окрім низки самообмежень та положень, спрямованих проти своїх же інтересів, легко погодився ще й на пункт, що постав апофеозом його безправ'я, причому, очевидно, не лише як автора. Ідеться про те, що, як впливає зі вже згаданого документа, він надав видавництву «Балтія-Друк» «будь-які інші права, окремо не визначені цим Договором» (п.2.1.8). Утім, згідно з договором від 14 березня 2011 р., для П.Саса передбачено і дещо приємніше, аніж тотальний наступ на його інтереси та права, а саме – авторський гонорар. Це питання напевно не варто було б розглядати, якби була впевненість, що працю співавтора П.Саса, Г.Кіркене, а також автора «Післямови» А.Бумблаускаса належно оцінили в матеріальному плані. Тим часом такої переконаності немає, адже про них ані слова у зазначеному договорі та, як можемо припустити, вони не дістали за участь у цьому проєкті грошової винагороди. Тож спробуємо хоча б морально їх підтримати орієнтовним розрахунком належного їм гонорару.

Перш ніж це зробити, зазначимо, що видавці «Балтії-Друк» виділили від своїх щедрот П.Сасу 4050 грн (із нарахуваннями). Не будемо з'ясовувати, багато це чи мало за книгу про Хотинську війну 1621 р., написання якої стало можливим лише після багатьох років підготовчої праці автора та його неодноразових і недешевих наукових відряджень за кордон. Натомість визначимо, яку заслужену суму мали б дістати Г.Кіркене та А.Бумблаускас від «Балтії-Друк» і розпорядника коштів – Державного комітету телебачення та радіомовлення України, бо, як мовиться, за державу образливо, що фінансово дискримінують прибалтійських учених. Якщо виходити з того, що за 174 сторінки авторського тексту (разом з ілюстраціями) в «Хотинській битві 1621 – битві за Центральну Європу» П.Сасу призначено 4050 грн, то це означатиме, що Г.Кіркене за свої 21 сторінку тексту мала б отримати з нарахуваннями 488 грн 67 коп., а А.Бумблаускас за 3 сторінки – 69 грн 81 коп. (зауважимо, що після сплати податків останній гонорар становитиме лише 53 грн 76 коп.). Якщо наші калькуляції правильні й до них таки дослухаються, то ці литовські автори зможуть дістати свої кривні лише наприкінці 2012 р. Адже, як запевнили П.Саса у видавництві «Балтія-Друк», Державний комітет телебачення та радіомовлення України спроможеться перерахувати відповідні кошти видавництву не раніше саме цього часу.

З огляду на можливе позитивне вирішення питання про сплату вже згаданого гіпотетично заборгованого гонорару, спробуємо змодельовати дії якого-небудь литовського професора (назвемо його N), котрий наприкінці 2012 р. наважився б отримати в київському офісі «Балтії-Друк» гонорар, приміром, у 53 грн 76 коп. Тож аби зекономити зароблені важкою працею у цьому видавництві гроші у твердій іноземній валюті, українських гривнях, професорові N доведеться йти пішки від Вільнюса до Києва, бо через дорожнечу йому не вдасться за зазначену суму скористатися жодним транспортом. Утім, у цьому плані для нього є добра новина. Адже якщо, усупереч глобальному потеплінню клімату на планеті, наприкінці цього року випаде сніг, то професор N зможе дістатися Києва значно швидше, ставши на лижі. Щоправда, аби авторіві-лижнику не стати в Україні випадковою жертвою голодомору, йому доведеться за рахунок свого гонорару терміново поповнити калорії, спалені під час супермарафонського марш-кидка. Оскільки професор N навряд чи знайде в місті над Дніпром звичні для нього балтійські оселедці, а українське сало може видатися йому надто екзотичним продуктом, то за свій гонор він вочевидь зможе купити популярну серед обивателів ще з радянських років

ковбасу «Сервілат» ціною лише 53 грн за кілограм (оптова ціна на час написання цих рядків). Щоправда, на залишок гонорару, 76 копійок, литовський автор N не зможе втамувати спрагу після активного споживання ковбаси. Відтак професорові доведеться шукати в Києві уцілілі від розрухи бювети, де завжди юрмляться суб'єкти, охочі до дармової артезіанської води. Лише після цього інтуристу N можна повертатися додому – звісно, із думкою про обов'язкове декларування валюти під час перетину кордону, а саме – 76 гонорарних копійок, що вагомо подзенькуватимуть у його кишені.

Очевидно, такий прогноз отримання авторського гонорару та його використання на нагальні життєві потреби професором N занадто песимістичний. Щодо реальних литовських авторів «Хотинської битви 1621 – битви за Центральну Європу», то, можливо, їхній гонорар істотно відрізнятиметься від того, що про нього йшлося вище. Тобто, він може бути розрахований не з огляду на принцип рівності (та індивідуального внеску в написання книги) українських і литовських авторів, учасників зазначеного проекту, а за якимись іншими, невідомими нам гуманітарними критеріями. Однак це не більше, аніж припущення, пов'язане з очікуванням швидкого відновлення прав литовських авторів у гонорарній сфері.

P.S.: Уже після написання цього тексту автор отримав від Римантаса Каряцкаса, директора вільнюського Центру з видання наукової літератури та енциклопедій, листа щодо принципів друку в Литві книги «Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу»:

**MOKSLO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYBOS CENTRAS
SCIENCE AND ENCYCLOPAEDIA PUBLISHING CENTRE**

Code 111959573, L. Asanaviciutes g. 23, LT-04315, Vilnius, Lithuania (Lietuva), Phone (+3705)245 85 26, Fax (+3705)245 85 37, melc@melc.lt, www.melc.lt

01-06-2012 №. 4V-58

Уважаемый доктор Петро Сас,

Центр по изданию научной литературы и энциклопедий благодарит за Ваш огромный творческий вклад в издание «Хотинская битва 1621 г. – битва за Центральную Европу». Согласно лицензионному договору с издательством «Baltia-Druk» Центр по изданию научной литературы и энциклопедий приобрел право выпустить данное издание в Литве. В договоре зафиксировано, что авторские права обозначаются так же, как и в издании украинского издательства «Baltia-Druk». С литовскими историками и переводчиками книги с украинского на литовский язык мы заключили договор напрямую, поэтому рядом с обозначением авторских прав © их фамилии есть, а Ваша отсутствует.

Место вождей Хотинской битвы в версии литовской книги поменяли согласно рекомендации одного из координаторов данного проекта – доктором Генуте Киркиене. Список литературы мы сделали общим алфавитным, не по главам, как в украинском издании, поскольку так удобнее для читателя. Мы не были в курсе всех перипетий и тонкостей, связанных с составлением данного списка.

Приносим Вам свои извинения за все недоразумения, связанные с литовской версией данного издания. Надеемся на дальнейшее тесное сотрудничество.

С уважением,

Директор

Римантас Каряцкас

П.М.Сас
(доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ)

ХРОНІКА

М.А.Боровик (Київ), Т.В.Пастушенко (Київ)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УСНА ІСТОРІЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

Організаторами заходу, який відбувся 21 травня 2012 р. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, виступили центр усної історії при кафедрі новітньої історії України історичного факультету цього університету та Українська асоціація усної історії. Головна ідея організаторів конференції полягала в тому, щоб зібрати для спілкування, обміну досвідом, презентації результатів наукових проєктів вітчизняних науковців різних гуманітарних дисциплін, які послуговуються методикою інтерв'ювання у своїй науковій та педагогічній діяльності. Нагальна необхідність подібного заходу вже давно назріла, адже остання усноісторична конференція проводилася в Харкові наприкінці 2009 р.

Для організаторів виявилось певною несподіванкою, що для участі у конференції надійшло 52 заявки. Свої доповіді представили 38 науковців із Запоріжжя, Краматорська, Львова, Одеси, Полтави, Переяслав-Хмельницького, Харкова, Чернігова та Києва. Запропонований для спілкування формат круглого столу довелося змінити. Роботу було організовано в рамках двох тематичних засідань: «Усна історія на початку ХХІ ст.: осмислення досвіду та перспектив розвитку» і «Усноісторичні інституції та проєкти: тематика, методи, перспективи досліджень», а також п'яти секцій: «Усна історія в освітньому процесі», «Суспільство, спільнота, індивід у фокусі усноісторичних досліджень», «Пам'ять, травма, традиції та ідентичність у дослідженнях усної історії», «Усна історія на перехрестях дослідницьких практик», «Інтерв'ю, інтерпретації в дослідженнях історії повсякдення».

Конференція в Києві засвідчила той факт, що усна історія в Україні розвивається зусиллями вчених-ентузіастів у середовищі академічної спільноти, навчальних та освітніх закладів. Серед учасників були викладачі та аспіранти вищих навчальних закладів, представники установ Національної академії наук України, Інституту національної пам'яті, інституту Фонду Шоа в Україні, співробітники меморіального музею «Територія терору» (Львів), Костянтинівського краєзнавчого музею (Донецька обл.). На сьогоднішній день в Україні накопичено вже чималий досвід участі в міжнародних проєктах, проведення власних оригінальних усноісторичних досліджень, багаторічного викладання курсів усної історії, студентських практик, видавничої діяльності, створення кінопродукції на основі зібраних усних історій тощо. Саме інформування про ці різноманітні види діяльності та проєкти й було темою більшості доповідей на засіданнях та секціях.

Попередні підсумки застосування методики усної історії у країнах, що входили до колишнього СРСР, підбила у своєму виступі д-р іст. наук *Г.Грінченко* – голова Української асоціації усної історії. Теоретичним аспектам усної історії, як методу/засобу міжпоколінневої передачі інформації, яка моделює образи чи часові проміжки минулого,

присвятила свій виступ д-р іст. наук *А.Киридон* – завідувач відділу Українського інституту національної пам'яті.

Про дослідницькі та видавничі проекти Запорізького наукового товариства ім. Я Новицького, зокрема про багатотомну серію «Усна історія степової України», повідомив канд. іст. наук *С.Білівненко*, а про діяльність інституту усної історії Запорізького національного університету поінформувала присутніх канд. іст. наук *Ю.Головка*. Про умови доступу до архіву інтерв'ю, записаних на початку 1990-х рр. за фінансової підтримки Фонду Спілберга, та діяльність інституту візуальної історії й освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії повідомила *А.Ленчовська*. Жваве обговорення викликали виступ наукового співробітника Меморіального музею «Територія терору» *А.Шиманського* та презентовані ним документальні фільми, створені за підтримки музею. Про міжнародний польсько-німецько-український проект з усної історії у місті Югув (Польща) розповіла канд. філол. наук *Т.Дзядевич*. У фокусі проекту був саме жіночий досвід переселення після Другої світової війни: жінки розмовляли із жінками, розпитували/розповідали як вони налагоджували своє життя на новому місці. Ретроспективу розвитку усної історії в Україні за останні 20 років виклав у своєму виступі керівник навчально-наукового центру з усної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди канд. іст. наук *Т.Нагайко*.

Великий інтерес серед учасників конференції викликало засідання секції «Усна історія в освітньому процесі», на якому виступили канд. іст. наук *Т.Лапан* (Львівський національний університет імені Івана Франка), канд. іст. наук *Ю.Іріюглу* (Запорізький національний університет), канд. іст. наук *М.Боровик* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), канд. іст. наук *О.Солошенко* (Харківський національний університет будівництва та архітектури), канд. іст. наук *Д.Гринь* (Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка). У ході секції обговорювалися проблеми забезпечення курсів з усної історії навчальною літературою, місця курсів у навчальних планах, співвідношення теоретичної і практичної їх складової, вибору тем для навчальних проєктів. Жваве обговорення викликала проблема моральної та юридичної складових відносин між інтерв'юером і респондентом, проблема конфлікту інтерпретацій. У ході обговорення учасники конференції намагалися співвіднести світовий досвід у розв'язанні подібних проблем із українськими реаліями.

Активну участь у роботі конференції взяли вчені-етнологи, які представили теоретичні напрацювання щодо способів інтерв'ювання та інтерпретації оповідей, а також результати власних дослідницьких проєктів. Наприклад, про методика збору усноісторичних свідчень у сучасній українській етнології розповіла канд. іст. наук *І.Ігнатенко* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Виступ д-ра іст. наук *О.Боряк* (Український етнологічний центр, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України) був присвячений аналізу практик виживання мешканців Житомирського Полісся в екстремальних умовах війни та нацистської окупації. Канд. іст. наук *О.Соболева*, співробітниця цього ж академічного інституту, яка займається дослідженням сучасних культурних практик кримських татар, підготувала повідомлення на тему «Меморіалізація простору: відродження культу поклоніння могилам мусульманських праведників у Криму».

Важливим напрямком досліджень за методикою усної історії в Україні продовжує залишатися Голодомор 1932–1933 рр., Голокост та інші явища і події Другої світової війни. Предметом інтересу істориків є не лише фактичний бік згаданих подій, а питання повсякденних практик (*В.Ляхно*, аспірантка Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка), міжетнічні взаємини, проблеми національної ідентифікації (канд. іст. наук *Н.Петрова* та *А.Петрова*, Одеський національний університет

імені І.І.Мечникова), негероїчний, буденний бік війни у спогадах дітей (канд. іст. наук *О.Дякова*, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди), питання влади та соціального контролю. На тематичних секціях активно обговорювалися теоретичні питання, такі, як способи самопрезентації «жертви» в біографічному інтерв'ю, історичної травми, значення життєвого досвіду респондента при репрезентації історичного минулого (канд. іст. наук *Т.Молдавська*, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України).

Представлені на конференції доповіді показали урізноманітнення тематики усно-історичних досліджень в Україні. Окрім інтерв'ювання свідків «важливих» історичних подій та катаклізмів (війни, голоду, репресій, депортацій), у фокус зацікавлення дослідників потрапили представники академічної науки, колгоспники 1950–1960-х рр., повоєнний міський соціум. Наприклад, канд. іст. наук *С.Палієнко* (Київський університет туризму, економіки і права) проводив опитування серед археологів для вивчення радянської теоретичної археології, а канд. іст. наук *П.Барвінська* (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова) – серед німецькомовних істориків, щоб з'ясувати особливості конструювання образу Східної Європи в академічному середовищі. Про переваги методики інтерв'ювання для вивчення закритих соціальних груп українського суспільства у своїх виступах говорили канд. іст. наук *Т.Арзуманова* (Харківський національний університет будівництва та архітектури), яка досліджує релігійні громади росіян-старообрядців поморської згоди на Харківщині. *Т.Сторожко* (студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка) використовує усноісторичну методику для вивчення циганського етносу, а канд. іст. наук *Г.Боднар* (Львівський національний університет імені Івана Франка) – для дослідження спільноти повоєнних переселенців до Львова.

Із представлених на конференції виступів можна також простежити позитивну тенденцію залучення методики усної історії для підготовки наукових кваліфікаційних робіт: магістерських, кандидатських або докторських дисертацій. До інтерв'ювання дослідники звертаються у тих випадках, коли є необхідність отримати іншу/альтернативну офіційній картину події чи явища або коли інші джерела про якийсь історичний феномен чи життя соціальної групи відсутні.

Підбиваючи підсумки, можемо сказати також, що усна історія за майже 20 років свого існування в Україні має помітні досягнення. Водночас, доводиться констатувати, що розвиток цього напрямку до останнього часу відбувався радше вшир. Збільшується коло дослідників, які використовують у своїй роботі цю методику, усна історія активно входить до навчального процесу, розширюється предметна сфера досліджень. Однак українські дослідники лише підходять до усвідомлення важливості теоретичних і методологічних проблем усної історії. Проблеми архівування, збереження та презентації джерел усної історії, використання методик усної історії у вивченні історичної пам'яті, можливостей і ризиків використання цих методик у царині публічної історії практично залишилися поза увагою учасників конференції. Можемо констатувати, що інтерес, виявлений вітчизняними науковцями до конференції, засвідчив: усна історія в Україні пройшла процес інституціалізації, відбулася як академічно визнана наукова практика. Проведений науковий захід окреслив подальші перспективи досліджень – переважно академічні та соціально орієнтовані.

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2011 р.

Авторські видання

Барановська Н.

Чорнобильська трагедія: Нариси з історії / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 254 с.

Бикова Т.Б.

Створення Кримської АССР (1917–1921 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 247 с.

Барварцев М.

Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рisorджименто / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 188 с.

Верменич Я.В.

Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 306 с.

Горенко О.М.

Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання / Відп. ред. А.Ю.Мартинов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 264 с.

Денисенко Г.Г.

Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 289 с.

Ковпаненко Н.Г.

Проблеми висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України» / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 120 с.

Котляр М.Ф.

Духовний світ літописання. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 338 с.

Кудлай О.Б.

Створення та діяльність Народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 82 с.

Матях В.

Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проєктах Інституту історії України НАН України / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 184 с.

Пастушенко Т.

«В'їзд репатріантів до Києва заборонений...»: Повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військово-полонених в Україні / Наук. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 164 с.

Пиріг Р.

Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.

Поппэ А.

Студиты на Руси: Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 150 с. (серія «Ruthenica. Supplementum», 3)

Реент О.П., Сердюк О.В.

Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.

Рендюк Т.

Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 293 с.

Рудий Г.Я.

Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Україні (за матеріалами української періодики 1917–1941 рр.) / Наук. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 204 с.

Сас П.

Хотинська війна 1621 року. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 520 с.

Чернухін Є.

Колекція рукописів та архівів митрополита Андрея Шептицького: Каталог фонду XVIII Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 242 с.

Шандра В.

Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / Наук. ред. О.Реент. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 266 с.

Юсов С.

Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 336 с.

Якубова Л.

Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 338 с.

Колективні видання

Анотований покажчик дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді Інституту історії України Національної академії наук України (1991–2011 рр.) / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 440 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010/2011. – Вип.5. – 539 с.

Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат.: 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред., гол. редкол. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Кн.1: 1936–1947. – 630 с.

- Історична освіта** в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: Мат. міжнар. круглого столу, Київ, 14 липня 2010 р. / Наук. ред. Г.В.Касьянов; упор. О.В.Андрощук, О.О.Заплотинська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 149 с.
- Історіографічні дослідження в Україні** / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.21. – 376 с.
- Історія торгівлі, податків та мита: V Міжнар. наук. школа-семінар, 27–28 жовтня 2011 р., Дніпропетровськ: Тези доповідей / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 96 с.**
- Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.37: Світлій пам'яті Героя України, академіка НАН України П.Т.Трощака. – 272 с.**
- Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2010 рік / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 66 с.**
- Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / В.о. відп. ред. А.Ю.Мартинюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.20: Міжвід. зб. наук. пр. на пошану доктора історичних наук, професора Віднянського Степана Васильовича. – 392 с.**
- Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр.: Анотований покажчик: Справа «Петлюрівські отамани» / Упор. В.М.Василенко, В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 224 с.**
- Присяга Миргородського полку 1732 року / Опрац. Д.Вирський, Р.Москаленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 105 с.**
- Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: 36. наук. ст. / Гол. ред. В.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.6. – 432 с.**
- Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: / Гол. редкол. О.П.Решет. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.18: Приурочений Великій реформі 1861 р. – 305 с.**
- Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Гол. редкол. О.П.Решет. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.19. – 521 с.**
- Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.20. – 342 с.**
- Регіональна історія України: 36. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.5. – 235 с.**
- Руслан Якович Пиріг: Біобібліографічний довідник: До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Упор. та авт. вступ. сл. Г.В.Боряк, І.Б.Матяш. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 86 с.**
- Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Генеалогія та геральдика: 36. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій; упор. В.В.Томозов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч.17. – 216 с.**
- Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: 36. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Ч.18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф.: I Міжнар. Ястрембовський читання 20–22 жовт. 2011 р. – 248 с.**
- Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: 36. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій; упор. В.В.Томозов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Ч.19. – 324 с.**
- Степан Васильович Віднянський: Біобібліографія: До 60-ліття від дня народження і 35-ліття науково-педагогічної діяльності / Відп. ред. А.Ю.Мартинюк; уклад. Н.В.Кривець, Н.А.Ярко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 88 с.**
- Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.14. – 228 с.**
- Студії з історії Української революції 1917–1921 років: 36. наук. пр. на пошану д-ра іст. наук, проф. Руслана Яковича Пирого з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Гол. редкол. В.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 406 с.**
- Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» / Відп. ред. С.І.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 272 с.**
- Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: 36. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.16. – 328 с.**
- Україна: Хроніка XX століття: Довід. вид.: Рік 1935 / Гол. редкол. В.А.Смолій; упор. О.Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 231 с.**
- Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Кер. авт. кол. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 276 с.**
- Український історичний збірник 2011 / Гол. ради В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.14. – 322 с.**
- Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст.: Док. і мат.: До 20-річчя незалежності України / Гол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 626 с.**
- Ruthenica / Наук. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Т.10. – 306 с.**
- Літературу підбрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- RYCHKA V.M.** Byzantine Marches of Kyivan Princes in the Eastern Slavs Historical Memory 4
- VOLOSHCHUK M.M. (*Ivano-Frankivs'k*).** Immigrants from Rus' in the Hungarian Kingdom During XII–XIV: Duties and Social Situation 21
- SOKYRKO O.H.** Artillery Corps of the Cossack State: Establishment, Development, Internal Organization (1648–1781) 35
- HOROBETS' V.M.** The Starshyna of Het'manshehyna: Non-Official Measurement of Official Career of Leading Social Strata 52
- TAIROVA-YAKOVLEVA T.G. (*St.Petersburg, Russian Federation*).** To the Question of Historical and Territorial View of the Cossack Starshyna in the Late XVIIth 67
- IVANENKO O.A.** St.Volodymyr University's International Scientists Cooperation (1900–1914) . . . 74
- YEVSIEIEVA T.M.** The Features of Keeping by Orthodox Clergy the Loyalty to Pastoral Ministry in the Context of Daily History (Ukrainian SSR, 1920th) 93
- VIEDIENIEIEV D.V., LYSENKO O.YE.** Religious Confessions of Ukraine as the Object of Operative Development of German and Soviet Secret Services (1943–1945) 104
- BOECKH KATRIN (*Regensburg, Federal Republic of Germany*).** The Stalinist System Recovery in the Postwar Ukrainian SSR 127
- KRUPYNA V.O.** "Great Sacrifices and the Silence in Papers..." (Kurenivs'ka Tragedy in Kyiv on the 13th of March, 1961) 140

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- PAPAKIN H.V.** The OUN and UPA History Sources: Classification Problems, Content of the Insurgent Origin Documents 154
- HRINCHENKO H.H. (*Kharkiv, Ukraine*), REBROVA I.V. (*Krasnodar, Russian Federation*), ROMANOVA I.M. (*Minsk, Belarus*).** Oral History in the Post-Soviet Research Practices (On the Example of Modern Belarus, Russia and Ukraine) 172
- VILKUL T.L.** Creation of the Sovii Legend in the "Jewish Chronicle" in the Second Half of the XII . . . 188
- KONOPSKA BEATA (*Warsaw, Poland*).** Polish Scientific Historical Atlases in XIX–XX . . . 201

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- S.Yekelchuk. Ukrainophiles: The World of Ukrainian Patriots in the Second Half of the XXth Century (***V.S.Shandra***) 212
- O.O.Koval'chuk. Ukrainian Historical Sourceknowledge of the Romanticism Period (***O.V.Yas'***) . . . 216
- M.M.Varvartsev. Life and Stage of Mykola Ivanov: Story of Ukrainian the Italian Risorgimento (***L.F.Prykhod'ko***) 219
- What I Would Say at the Confession: Interview by Yurii Zaitsev with Yaroslav Isaievych: Documents (***B.Yu.Patlatiuk, L'viv***) 224

LETTER TO EDITORS

- The Author and His Law: Reflections on One Publication, Devoted to the Khotyn War in 1621 (***P.M.Sas***) 227

CHRONICLES

- BOROVYK M.A., PASTUSHENKO T.V.** All-Ukrainian Conference "Oral History in Ukraine: Present and Prospects" 235

- Scientific Literature** Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2011 238